

X-XI. ADSUMUS

A XII-XIII. Eötvös Konferencia tanulmánykötete

Eötvös Collegium
2013

Adsumus X–XI.

Tanulmányok
a XII. és XIII. Eötvös Konferencia
előadásaiból

ÚJ SZÉCHENYI TERV

Nemzeti Fejlesztési Ügynökség
www.ujszechenyiterv.gov.hu
06 40 638 638

A projektek az Európai Unió
támogatásával valósulnak meg.

TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0030 „Önálló lépések a tudomány területén”

Eötvös József Collegium
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
Felelős kiadó: Dr. Horváth László igazgató

A kötetet az Eötvös Collegium Diákbizottsága állította össze
a XII. és XIII. Eötvös Konferencián elhangzott előadások alapján.

A nyomdai munkákat a Pátria Nyomda Zrt. végezte
1117 Budapest, Hunyadi János út 7.
Felelős vezető: Fodor István vezérigazgató

ISBN 978-615-5371-05-9

Tartalomjegyzék

BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYOK

Hojdák Gergő: Madách és Kierkegaard	7
Róth Judit: „A költő sose lódít”	29
Szilvási Andrea: A magyar mint idegen nyelv / hungarológia oktatásának néhány kérdése Szlovákiában	43

TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

Budai Mihály Egon: A franciaországi kisebbségpolitika jelene és jövője	71
Gönczö Levente Zoltán: Az ötnapos háború és a hideg béke időszak	97
Lengyel Lea: Három kőbányai lakókerület szegregációs vizsgálata	125

TERMÉSZETTUDOMÁNYOK

ifj. Konkoly Sándor: Újabb adalékok Zsémbec várának lokalizációjához	151
--	-----

Bölcsészettudományok

Hojdák Gergő

Madách és Kierkegaard: létértelmezés a közös hagyomány tükrében

Klasszikus irodalom szekció (2011)

Az ember tragédiája összevetése az európai romantika nagy létértelmező műveinek vonulatával (*Az elveszett paradicsom*, *Faust*, *Káin*, *Manfred stb.*), Vörösmarty költészetének hasonló törekvéseivel (*Délsziget*, *Előszó*, *Csongor és Tünde*), vagy éppen a 20. századi nagy létfilozófiákkal (*Camus*, *Sartre*, *Heidegger*) szinte hagyománnyá vált a szakirodalomban. Az újabb irodalom ugyanakkor joggal vonakodik az efféle összevetésektől¹, hangsúlyozva, hogy Madách ambiciózus művét – mely valamiféle világnézeti szintézis igényével kecsegtet² – elsősorban a saját sokrétű poétikája felől kell értelmeznünk. Magam is erre az álláspontra helyezkedvén, és mert a közvetlen hatás a nyelvi, földrajzi és időbeli anomália miatt szinte teljesen kizárható³, nem is merném

1 Vö. S. VARGA Pál (1997), *Két világ közt választhatni. Világkép és többszólamúság Az ember tragédiájában*. Bp., Argumentum. 5–42.

2 „Igaz, hogy a tudás köre hajdanta mindinkább szűkebb, így könnyebben elsajátítható. Mindinkább csak spekulatív jellemű, s így mint már magában is nagyrészt költészet, könnyebben is asszimilálható a költői művel, mint Baco után az óriásilag növekedő s pozitív tényeken alapult materiális tudás. De ki mondhatja, hogy ezt már nem lehet a költészetnek magához magasítani? Csak a nagy szellem kell, s az anyag egész világa életre serken.” MADÁCH Imre (1942), „Az Aesthetika és társadalom viszonyos befolyása” In: Halász Gábor (szerk.), *Madách Imre Összes Művei*. II. Bp., Révai. 578–579.

3 A szakirodalomban a közvetlen Kierkegaard-hatás mellett egyedül Bárdos József érvel, ami köré egy valóságos irodalmi fikciót épít. Vö. BÁRDOSS József (2001), *Szabadon bűn és erény közt. Az ember tragédiája értelmezési kísérlete*. Bp., Madách Irodalmi Társaság. 95–102. Ez az elmélet azonban véleményem szerint megbukik azon a részleten, hogy Kierkegaard írásainak német fordításai csak a század végén keletkeztek (elsőként az *Entweder–Oder* 1885-ben), ezeket az anyagokat tehát legfeljebb dán nyelven juttathatta el Borsody Miklós Madáchnak. Habár a *Tragédia* költője állítólag hat nyelven beszélt, dánul éppen nem.

felvetni a Kierkegaard-ral történő összevetés gondolatát, ha nem szólna mellette egy komoly érv: nevezetesen a közös hagyomány. Úgy gondolom, hogy ami miatt ez az összehasonlítás a szakirodalomban egyáltalán felmerült⁴, az egy közös hagyományréteg (a bibliai bűnbeesés-történet, a koraromantika, a protestáns hitbölcselet, a kanti és hegeli filozófia) kreatív újraolvasása egy sajátos kognitív totalitásigény nevében. Hogy az efféle összevetésekre jellemző leggyakoribb hibát elkerüljem, az alapvetően mégiscsak különmemű szövegeket elkülönítve próbálom bemutatni, éppen csak jelezve egy termékeny intertextuális dialógus lehetőségét.

Írónia és poézis

A romantikus írónia jelentőségének a *Tragédia* kompozíciója és történelem-szemlélete szempontjából az utóbbi időben fontos tanulmányokat szenteltek.⁵ Kierkegaard történetesen éppen *Az írónia fogalmáról* írja az ironikus felhangoktól valósággal hemzsegó doktori értékezését.⁶ A fogalom kifejtését az értekező – hegeli mintára – egy nagyszabású történelmi narratívába helyezi, mely azon a ponton veszi kezdetét, amikor az írónia Szókratesszel úgymond „belép a történelembe”. A dolgozat először az ókori Szókratész-interpretációk (Xenophón, Platón és Arisztophanész szövegeinek) „alaposabb vizsgálatával” – valójában rendkívül ambiciózus újraolvasásával – próbálja felderíteni az írónia e történelmi genezisének, amit – jellegzetes idealista előfeltevéssel – egyszersmind eredeti, tiszta formának tekint. Megállapítja, hogy a szókratészi dialógusok működési elve éppen az „ironikus végtelen rugalmasság, az a titkos csapóajtó, amelyen keresztül hirtelen lezuhanhatunk (...) az írónia végtelen semmijébe.”⁷ Az írónia ugyanakkor „nem erre vagy arra az egyedi létezőre irányul, hanem az egész, egy bizonyos időben és bizonyos körülmények között jelenlévő valóságra.”⁸ Az írónia öncélú, pontosabban célja csakis a szubjektum *szabadságának* előmozdítása.⁹

4 Bárdos József előbb idézett tanulmánya mellett lásd még: BELOHORSZKY Pál (1971), „Madách és Kierkegaard” *Irodalomtörténet*. (4.). 886–896. GINTLI Tibor (2000), „Ádám és a torz viszony” *Irodalomtörténeti Közlemények*. (3–4). 440–453.

5 S. VARGA Pál (2007), „Történelem és írónia. 1861 – Madách Imre: Az ember tragédiája” In: Szegedy-Maszák Mihály (szerk.), *A magyar irodalom története*. II. Bp., Gondolat. 461–480.

6 A tanulmányomban szereplő oldalszámok az alábbi kiadásból valók: KIERKEGAARD, Søren (2004), *Egy még élő ember írásaiból. Az írónia fogalmáról*. Pécs, Jelenkor.

7 KIERKEGAARD (2004), 73.

8 Uo. 258.

9 Hegel esztétikája, amit Kierkegaard nagyon jól ismer, a komédiának tulajdonít ehhez hasonló funkciót, melyben [a tragédiával szemben] „a szubjektivitás kerekedik fölül

Irónia és tragikum kapcsolata, mely Solger munkássága nyomán kerül az esztétikai érdeklődés középpontjába¹⁰, már az értekezés elején játékba kerül. A *lakoma* kierkegaard-i újraolvasása Alkibiadész beszédére fókuszál, aki az istenképeket rejtegető szilénekhez hasonlítja a küllemét tekintve nem túl megnyerő filozófust (215 a-b). Alkibiadész elmeséli azt az esetet, amikor egyszer Szókratész darócgúnyája alá bújva tölti az egész éjszakát. A filozófus azonban „semmibe vette és kinevette a szépségét s kigúnyolta őt”, Alkibiadész „ez után az éjszaka után, melyet vele aludt végig, érintetlenül kelt fel Szókratész mellől, mintha a saját apjával vagy bátyjával aludt volna.” (219b-d). Ennek nyomán Kierkegaard a sokat ígérő, de végül semmit be nem teljesítő kacér szerelemhez hasonlítja az ironikus negativitást – az értelem, avagy az ismeretelmélet területén.

A dolgozat 9-es számú lábjegyzetében a szerző kimondja, hogy a szókratészi és a romantikus irónia számára lényegében ugyanaz¹¹, ám míg az előbbi történelmileg jogosultnak tartja, az utóbbival kapcsolatban ez már nem mondható el. Ebből is látszik, hogy az értekező dialektikai/retorikai értelemben állandó kétfrontos harcot vív. Az egyik oldalon a hegeli rendszerkényszerrel, amely egy univerzális Eszme hipotetikus történeti fejlődésében oldaná fel a szubjektivitást (az ironikus nyelvi világok) sajátlagos szempontját, másrészt a fichte-i ismeretelméleti alapokon álló német romantikusokkal, akik szerint egy teoretikus, elvont Én tételezésével a „szubsztancialitás meghatározások” (család, állam, vallás, erkölcs, jog stb.) lebontását – a nyelvi kötelék szétszakítását – szorgalmazták:

Az Én-Én az elvont azonosság. Ezzel Fichte végtelenül szabaddá tette a gondolkodást. Ámde a *gondolkodás végtelensége*, mint Fichténél minden végtelenség (...) *negatív végtelenség*, olyan végtelenség, melyben nincs végesség, minden tartalom nélküli végtelenség. Amikor Fichte így végtelenné tette az Ént, olyan idealizmust juttatott érvényre, amelyhez képest elhalványult az egész valóság,

végtelen biztonságában (...) a komédiában a mindent maguk által és magukban feloldó egyének nevére azt szemlélteti, hogy magában mégis biztosan itt álló szubjektivitásuk győzedelmeskedik. A komédia általános talaja tehát olyan világ, amelyben az ember mint szubjektum mindannak teljes urává tette magát, ami egyébként tudása és teljesítése lényeges tartalmának tekint; olyan világ, amelynek céljai ezért megsemmisülnek saját lényegtelenségük következtében. HEGEL, G. W. F. (1980), *Esztétikai előadások*. III. Bp., Akadémiai.

10 Kierkegaard a doktori értekezés végén külön fejezetet szentel Solger esztétikájának. KIERKEGAARD (2004), 303–314.

11 KIERKEGAARD (2004), 276.

és olyan világtagadást, hogy ahhoz képest az ő idealizmusa lett a valóság, pedig doketizmus volt. (...) Azt a fichtei elvet, hogy a szubjektivitásnak, az *Énnek teremtő érvénye van*, az Én az egyedüli mindenható, *Schlegel és Tieck* a magáévá tette, és vele ténykedett a világban. Ezzel megkettőződött a nehézség. Először is, a tapasztalati és véges Ént összekeverték az örök Énnel; másodsor pedig a metafizikai valóságot összekeverték a történeti valósággal. Egy fogyatékos *metafizikai* álláspontot minden további nélkül átvittek a *valóságra*. Fichte meg akarta alkotni a világot; de ezen ő egy szisztematikus alkotást értett. Schlegel és Tieck viszont létre akart hozni egy világot.¹²

Az értekező tehát végső soron azt hangsúlyozza, hogy az én nem szakíthatja el magát a saját pszichológiai-társadalmi realitásaitól, vagyis nem tételezheti magát a semmiből. A poétikus élet követelményét e szerint nem úgy kell érteni, hogy az én ex nihilo „megkölti önmagát”, hanem úgy, hogy mindig egy már eleve adott (pszichológiai és erkölcsi) realitásba ágyazottan „önmagát költeti meg” (ti. Isten által), miközben persze óhatatlanul „megkölti a saját környező világot” is.¹³ Kierkegaard – aki az értekezés megírásakor még szemmel láthatóan a goethei esztétika talaján áll – azt hangsúlyozza, hogy „a valóság az egyén számára *realizálandó feladat* is”¹⁴ azaz egyfajta nevelődés (Bildung), amelynek célja, hogy az egyén megtalálja a vágyainak és képességeinek leginkább megfelelő helyet a másokkal eredendően közös (Isten által teremtett) világban. A romantikusok felfogásával (mint az irónia végtelen, abszolút negativitásával) szemben Kierkegaard a földi élet végességét végtelenné tágító *pillanatok* sorozataként fogja fel a költészet „magasabb valóságát”, azaz egy olyan átmeneti werden-ként, mely mindig egy – másokkal közös világban – egzisztáló énben kell(ene), hogy véges tartalmat nyerjen. Az értekező ezért „a tökéletesedés progresszív folyamatát az újraértelmezett momentum fogalmával állítja szembe.”¹⁵ A költészet által feltárt „magasabb valóság” nála ugyanakkor – ami logikailag persze önellentmondás – egy kulturális közeget túli, kvázi misztikus alternatívával szemben tételeződik, melyben „a szubjektum nem álmodik, hanem végtelen világossággal birto- kolja önmagát, abszolút áttetsző önmaga számára.”¹⁶ Az értekező ebből kiin-

12 Uo. 273–275.

13 Uo. 282.

14 Uo. 279.

15 Vö. BARTHA Judit (2005), „A progresszív transzcendentálpoezís ideája Kierkegaard Schlegel-kritikájában” *Pro Philosophia Füzetek*. (44). 42.

16 KIERKEGAARD (2004), 294.

dulva a valósággal történő „igazi megbékélés” – a hegeli Aufhebung-tól minőségileg különböző – lehetőségét kéri számon a romantikusok progresszív egyetemes költői programján.¹⁷ Az általa vindikált „pozitivitás” nem az irónia semmijének „felszámolását” (minthogy a semmit nem lehet felszámolni), hanem „belakását” jelenti a kontemplatív elmélyülésből eredő költői mozgás („poézis”), egyfajta új bensőségesség révén. Az értekező narratívája ezért a (hegeli) történelem (olvasás) tragikumából indul ki, és a megzabolázott irónia, a fáradságosan megművelt autonóm nyelvi világ – nem minden iróniától mentes – apoteózisával végződik.

Kierkegaard egy keresztény gyökerű Bildung-eszme keretein belül maga is kitüntetett szerepet juttat az iróniának. Ha ismerte volna Madáchot, az általa is oly zseniálisan működtetett ironikus alakzat (Lucifer) okán Shakespeare és Goethe mellett őt is nagy költőként kellett volna elismernie:

Minél nagyobb ellentétek mozognak itt, annál több iróniára van szükség az önfejlő tombolásra vágyó szellemek kormányzásához és megzabolázásához. És minél több az irónia, annál szabadabban és költőibben lebeg a költő saját költői műve fölött. Ezért nem a költemény valamely meghatározott pontján van jelen az irónia, hanem mindenütt, s a költeményben látható irónia *megintcsak ironikusan megzabolázott*.¹⁸ (...) Az irónia határt szab, bevégez, korlátoz, és ezzel igazságot, valóságot, tartalmat ad; fegyelmez és büntet, és ezzel tartást és szilárdságot ad. Az irónia iskolamester, csak az fél tőle, aki nem ismeri, de aki szereti, az ismeri. Aki egyáltalán nem érti az iróniát, aki nem hallja meg a suttozását, az eo ipso nélkülözi azt, amit a személyes élet abszolút kezdetének lehetne nevezni.¹⁹ [eredeti kiemelések]

(Ebben a megfogalmazásban nem nehéz felismerni a „transzcendetális buffonériáról” szóló híres 42. *Lyceum-töredék* kritikai parafrázisát²⁰ – nota bene, a szerző az iskolamester metaforát korábban Hegelre alkalmazta²¹).

Fontos megjegyezni, hogy az értekezésben többször említett „pozitivitás” Kierkegaard későbbi írásainak tükrében már nem a (hegeli vagy romantikus) komikum, hanem csakis a *hit* segítségével kerekedhet felül az irónia végtelen,

17 BARTHA (2005), 42.

18 KIERKEGAARD (2004), 314.

19 Uo. 316.

20 Vö. „A. W. SCHLEGEL és F. SCHLEGEL töredékei” K 42 (1980) In: Zoltai Dénes (szerk.), *Válogatott esztétikai írások*. Bp., Gondolat. 220.

21 KIERKEGAARD (2004), 267.

abszolút negativitásán, illetőleg az ebből eredő szorongáson és kétségbeesésen. A hit ilyen értelemben a koherens életnarratíva felbomlásával fenyegető romantikus irónia, avagy a „halálos betegség” ellenpólusa, olyan abszolút gravitációs pont(ok) kijelölése a szubjektum nyelvi világában, amelyhez a szellem minden körülmények közt tartani próbálja magát. A romantikus költészet Kierkegaard írásaiban végső soron a rossz (negatív) végtelenség, az önmagáért való törekvés allegóriája, ami mögött az a vélekedés áll, hogy az efféle költészet nem segíti elő az olvasó számára a „való” világba történő beilleszkedést, amire pedig a „szubsztanciális meghatározásokat” (család, vallás, állam stb.) vesztett modern szubjektivitásnak nagy szüksége van. A progresszív egyetemes költészet programját ezért integrálni kell az önmagához (és a társadalomhoz) következőket viszonyuló én (egzisztencia) valláserkölcsei paradigmájába. Máskülönben – Kierkegaard szerint – egy fogyatékos metafizikai álláspontot kapunk, amelynek esztétikai vadhajléja a romantikus irónia.

Lucifer helye a Tragédia poétikájában

Valószínűleg Luciferé a legkarakteresebb poétikai szólam *Az ember tragédiájában* – nem véletlen, hogy a mű első változatának címe is Lucifer lett volna. Ennek ellenére a darabban betöltött szerepét illetően a szakirodalom elég sok, olykor egymásnak ellentmondó nézetet sorakoztat fel: például a metafizikai Semmi²², az anyag szelleme²³, a szellem pusztá tagadása²⁴ stb. Ami biztos: a mű „metafizikus nyitányát” adó mennyei színében az angyalok kara által „az erő, tudás, gyönyör egészeként” jellemzett Úr-figura ellen – aki az anyag és a szellem őselvét egyaránt bírja – fellázad a magát a „tagadás ősi szellemeként” aposztrofáló Lucifer.²⁵ Lucifer viszonya a teremtéshez abszolút kritikai: a teremtből az „összhangzó értelmet hiányolja”, ennek bizonyítására a teremtés koronája, az első emberpár elveszejtésére tör; és egyben szélsőségesen szellemi: feltűnő, hogy egész viszonya az anyagi világhoz, az érzelmekhez és az érzékiséghez mennyire ironikus, távolságtartó. (Ezen a ponton éppen csak emlékeztetni szeretnék arra, hogy Kierkegaard ironiaolvasatának hívószavai: elvont, negatív végtelenség és doketista világtagadás). Nem véletlen, hogy Lucifer az Úr-figurát jellemző tulajdonsághalmaz, az erő-tudás-gyönyör

22 Vö. MEZEI József (1977), *Madách*. Bp., Magvető. 107.

23 Vö. MARTINKÓ András (1977), „Vörösmarty és Az ember tragédiája” In: *Teremtő idők*. Bp., Szépirodalmi. 121–171.

24 SÓTÉR István (1979), „Madách-tanulmányok” In: *Félkör*. Bp., Szépirodalmi. 141–282.

25 Vö. Bárdos József kulcsszórendszerével. BÁRDOS (2001), 13–33.

teljességéből éppen a *tudás* princípiumát sajátítja ki – ez az ő „jogcíme”, a hegeli tragédiaelmélet szerint²⁶ – amit a paradicsomi jelenetben a tudás fája szimbolizál; az élet fájával azonban, bár ő maga halhatatlan, nem rendelkezik szabadon: egy kerub az útját állja. Az is nyilvánvaló, hogy az összes szereplő közül Lucifer érvel a leghatásosabban. A második szín elején például a futásnak eredő emberpárt bibliai szimbólumához, a kígyóhoz illő ravaszsággal környékezi meg: Évát a hiúsága, Ádámot a büszkesége örvén kísértve bírja maradásra. A figura „rideg értelmét” bizonyítják azok a jelenetek, amelyekben ellenpólusával, a gyönyör-princípiumot (örömet, jószágot, érzelmet, érzékesíget) képviselő Évával kerül szembe.

A bűnbeesés-jelenet előtt például az első emberpár szerelmes együttlétét figyelve így diskurál magában: LUCIFER (*félre*) „*E lágy enyelgést mért is hallgatom? – / Elfordulok, másképp oly szégyen ér még, / Hogy a hideg számító értelem / Megirigylendi a gyermekkedélyt.*”²⁷ Később, a római és a konstantinápolyi színben komikus módon aszexuálisnak mutatkozik (akárcsak A lakoma Szókratésze): CLUVIA ... „*Miért is ennek az a szép leány, / Ha már különb hasznát se tudja venni, / Mint hogy szunyadni hagyja, míg maga / Gúnyos mosolylyal és hideg szemekkel / Kisér száz édes, bárha dőre dolgot, / Mi a társalgás illatát teszi. –*” A konstantinápolyi szín bohózat-szerű jelenetében a hősszerelmes Tankréd a szűzies Izórát csábítgatja, miközben Lucifer annak komornáját, Heléne-t próbálja megnyerni kerítőjüknek. A tragikomikus jelenet végén Lucifer szinte megrémül a beteljesült szerelem lehetőségétől: LUCIFER (*Ádámhoz*) „*Uram siess. Te nem bírsz elbucsuzni, / S én nem bírom gátolni győzedelmem.*”

A londoni színben mondja LUCIFER: ... „*Mig létez az anyag, / Mindaddig áll az én hatalmam is, / Tagadásúl, mely véle harcban áll.*” Mi az, ami az anyag tagadásúl véle harcban áll? Ez nem lehet más, mint a hagyományosan (talán egyenesen antropológiai szükségszerűség folytán) immateriálisnak tartott szellem vagy gondolat, és ennek keretében a magát az anyagot is meghódítani, vagy legalábbis manipulálni igyekvő pozitív tudás.

A tizenharmadik színből aztán egyértelműen kiderül, hogy Lucifer ottho- na a hideg úr (ami az anyagi világ megsemmisülésével egyenértékű), létele a rideg matézis (a ráció, ill. az idealista módra elképzelt abszolút szellem jogai- ba helyezése), amelyből már rég elveszett a báj, nagyság és erő. Az ember sa-

26 HEGEL (1980), 400.

27 Az idézeteknél mindig a *Tragédia* Kerényi-féle szinoptikus kritikai kiadásának megállapított szövegét veszem figyelembe. MADÁCH Imre (2005), *Az ember tragédiája*. Bp., Argumentum.

ját létmódjától független, testetlen és tisztán értelmi alapú absztrakt szervező elv, mely ugyanakkor az egész lét-tapasztalatunkat koherens Egészbe rendezi, valóban csak a lét matematikai és metafizikai modelljeiben tűnik fel reális lehetőségként. Bár (poszt)modern kultúra a metafizika palástját egyre inkább levetkőzni látszik magáról, a lét kvantifikálhatóságába vetett hit (mely ráadásul „objektív” tudományként adja el önmagát) vonzereje a közgondolkodás szemében egyáltalán nem csökken (gondoljunk csak Stephen Hawking fizikus tudományos bestsellerére, *Az idő rövid történetére*). A probléma az efféle objektivizmussal éppen az, hogy nem az emberek valódi lét-tapasztalatából indul ki, hanem egy olyan előzetesen rögzített tudomány- és módszereszményből, mely figyelmen kívül hagyja mindazt, ami nem számszerűsíthető, mert nem illik bele a saját világképébe.²⁸ Csakhogy az ember elsődleges lét-tapasztalata nem matematikai, hanem – az állandó döntés- és a velejáró interpretációkényszer folytán²⁹ – nyelvi, narratív, irodalmi mintára szerveződik, amit a *Tragédia* álomkompozíciója nagyon szemléletesen ábrázol. Madách azt is jól látta, hogy az anyag-tagadás és az anyag-elvűség, mint gondolati kísérlet, milyen közel áll egymáshoz, hiszen a *Tragédia* következő színében (eszkimó világ) Lucifer már az utóbbi (anyag-elvűség, avagy materializmus) szószólójaként tűnik fel. Ez azonban természetesen még nem jelenti azt, hogy Luciferre a mű összkompozíciója az „anyag szellemének” szerepét osztaná; az eszkimó szín kontextusában a materializmus egyszerűen az érvelés logikájából következő „ultima rationak” tekinthető a megrökönyödött Ádámmal szemben, aki az űr-jelenet keserves tapasztalata után sem hajlandó teljesen lemondani a maga idealista álláspontjáról.³⁰

A *Tragédia* poétikai horizontján a kritikai szellem (a ráció, a romantikus irónia vagy akár a pozitív tudás képviselőjében) mindenféle idealizmus (a gondviselésbe vetett vallásos hit, a poézis és a szerelem ideája stb.) kritikai lebontását igyekszik végrehajtani. Ezzel kapcsolatban akár még a „dekonstrukciós aktivitás” koncepciója is felvethető, mely lényege szerint nem egy pozitív tétel kinyilvánítására, még csak nem is feltétlenül a (rawls-i értelemben vett) társadalmi konszenzusra, hanem pusztán a diszkurzív alakzatok állandó traszformációjára irányul. Fontos hangsúlyozni, hogy a *Tragédia* poétikai

28 Vö., HEIDEGGER, Martin (2006), „A világkép kora” In: Pongrácz Tibor (szerk.), *Rejtektutak*. Bp., Osiris. 70-102.

29 Ezzel kapcsolatban írja Kierkegaard: „veszélyes dolog késni, mivel a következő pillanatban már nem áll módomban választani, akkora már eltelt egy darab élet, amit újra meg kell élni”. KIERKEGAARD, Søren (2001), *Vagy-vagy*. Bp., Osiris. 582.

30 Vö. BÁRDOS (2001), 19.

kompozíciója mindvégig dualisztikus marad, hiszen ha Lucifer a teremtett világot, az Úr – viszonyos módon – éppen az összehangzó értelem kritikai keresése köré szerveződött luciferi szólamot igyekszik lebontani a hagyományos (keresztény) metafizika és a fennálló erkölcsi nézetek (a közösségért vállalt tevékenység, az élet továbbadása stb.) afirmációjával.

Bár Lucifer már a dráma elején a tagadás ősi szellemének, a teremtés gátjának nevezi magát, ezt a nem teljesen mellékes információt a paradicsomi színben a mit sem sejtő Ádámmal és Évával természetesen nem osztja meg. Sőt, az első emberpárnak (főleg Ádámnak) éppen a tudás teljességét ígéri, vagyis egy olyan felsőbb (metafizikus) nézőpontot vagy tudományos rendszert, amelynek segítségével az első ember (a faj képviselője) mintegy megálmodhatja a saját léttörténetét (jusson eszünkbe Kierkegaard megfogalmazása: „megköültheti önmagát”), kiszakítva énjét a számára elsődlegesen adott (teremtett) világból. Ám Lucifer mint kritikai szellem ilyesmivel természetesen nem szolgálhat, hiszen neki magának mindig szüksége van egy mások által építetett nyelvi konstrukcióra (vallás-erkölcs, költészet, természettudomány), amit aztán jellegzetes dekonstrukciós retorikával lebonthat. Ebben áll Lucifer sajátos „terméketlensége” (impotenciája), mely ugyanakkor antropológiai nézőpontból nagyon is termékenynek bizonyul: ő az, aki fondorlataival – a jól ismert heideggeri metaforával élve – a lét világló tisztásának fényébe [Lichtung] helyezi az első emberpárt.

Lucifer és Ádám viszonyának alakulása a műben értelmezésem szerint afele mutat, hogy az embernek (a fajnak és az individuumnak egyaránt) megvan a maga sajátos létmódja, amiben a kritikai reflexiónak igen lényeges, de semmiképpen sem önelvű, hanem a hagyományos értékekhez (keresztény metafizika, az élet továbbadása, a nemzetért való munkálkodás reformkori eszménye stb.) járuló szerepe van. Ugyanez az álláspont olvasható ki véleményem szerint Az Úr Luciferhez intézett utolsó szavaiból: *„Te Lucifer meg, egy gyűrű te is / Mindenségemben, – működjél tovább: / Hideg tudásod, dőre tagadásod / Lesz az élesztő, mely forrásba hoz.”* Még ennél is egyértelműbben fogalmaz Madáchnak az Erdélyi János kritikáira írott válaszevele:

Egész művem alapeszméje az akar lenni, hogy amint az ember Istentől elszakad, s önjerejére támaszkodva cselekedni kezd: az emberiség legnagyobb s legszentebb eszméin végig egymásután cselekszi ezt. Igaz, hogy mindenütt megbukik, s megbuktatója mindenütt egy gyöngye, mi az emberi természet legbensőbb lényében rejlik, melyet levetni nem bír (ez volna csekély nézetem sze-

rint tragikum), de, bár kétségbe esve azt tartja, hogy eddig tett minden kísérlet erőfogyasztás volt, azért mégis fejlődése mindig előbbre s előbbre ment, az emberiség haladt, ha egy küzdő egyén nem is vette észre, s azon emberi gyöngét, melyet saját maga legyőzni nem bír, az isteni gondviselő vezérlő keze pótolja, mire az utolsó jelenet „küzdj és bízzál”-ja vonatkozik.³¹

Igen ám, de a *Tragédia* zárlatába mégiscsak bekerült – akár az explicit szerzői szándék ellenére, a mű belső törvényszerűségeiből kifolyólag – az a bizonyos felkiáltás („*Csak az a vég! – csak azt tudnám feledni!*”) is. Vagyis Lucifer hamarabb újjáéledt (ráadásul élesztője-csírája lett a végeláthatatlan optimista-pesszimista vitáknak), mint ahogy azt a fent vázolt szerzői koncepció önmagában indokoltta tenné. Ez is csak azt mutatja, hogy Lucifer jól játszotta a szerepét Madách „belső drámájában.” Madách *szkepszise* (Lucifer) és Kierkegaard *íroniája* egyaránt a személyiség integráns része, amitől nem lehet teljesen megszabadulni, legfeljebb „időlegesen megzabolázni” (ha egyáltalán)³². Talán éppen ebben a vissza-visszatérő kritikai reflexióban – és a hosszabb-rövidebb ideig tartó megnyugvásokban – áll a modern ember létének sajátos dinamikája.

Kierkegaard antropológiája

A *szorongás fogalma* című könyvében Kierkegaard a bibliai bűnbeesés történetének a maga korában radikálisan újszerű – pszichológiai-antropológiai nézőpontú – magyarázatát adta. Amíg ugyanis az „ortodox teológia” – írja Kierkegaard, a volt teológushallgató, lelkiismeretesen kielemezve az erre vonatkozó protestáns kommentárokat³³ – a szexualitás analógiájára a tiltás nyomán fellépő heves vágyra (concupiscentia) vezeti vissza az *eredendő bűnt*, addig a felvilágosult-liberális felfogás – nyilván Kant a priori univerzális etikai normáiból kiindulva – a mítosztalanítás jelszavával szinte teljesen ignorálja a fogalmat. Ekképp az *eredendő bűnt* (az első emberpár bűnbeesését) megelőző *ártatlanság* is csak az etikai bűn „fantasztikus előfeltevésének” tűnik – írja Kierkegaard³⁴ – aki viszont pszichológiai reflexió tárgyává teszi ezt a fantasztikus előfeltevést oly módon, hogy érvelésében az ártatlanság állapotát *tudat-*

31 „Madách Imre levele Erdélyi Jánoshoz” (1942^b) In: Halász Gábor (szerk.), *Madách Imre Összes Művei*. II. Bp., Révai. 876–878.

32 Vö. MAN, Paul de, „Az íronia fogalma” (2000) In: *Az esztétikai ideológia*. Bp., Janus/Osiris, 175–203.

33 KIERKEGAARD, *A szorongás fogalma*. Bp., Göncöl. Első fejezet, 1–4. §.

34 Uo. 33.

lanságként (a reflexió teljes hiányaként) határozza meg, majd ehhez a tudatlansághoz, amely a szorongás forrása, az *álmodó szellem* metaforáját rendeli.³⁵ Az ember a vágy-, álom- és fantáziaképein keresztül már az ártatlanság (tudatlanság) állapotában is látja maga előtt azokat a lehetőségeket, amelyeket az életben még nem valósított meg, ám lényé legmélyéről eredő vágygal irányul feléjük, bár még nem tudja – hiszen a tudatlanság állapotában van – mire is vágyik pontosan, és hogyan érhetné el azt. E mellett azonban mindig tudatosan kell döntenie, azaz választania kell. Ebből következik, hogy az eredendő bűn itt nem egy eredendően negatív fogalom („az erény hiánya”), hanem szervesen az ember létmódjához tartozik: ez a tudatlanság (vagy szellemtelenség), a pusztán külsőségekben kimerülő vegetatív lét-diszpozícióból való kiugrás pillanata (az ember ugyanakkor előtte sem csak beszélő állat, mert mindig magában hordozza az önmagává válás lehetőségét).³⁶ Ami miatt az eredendő bűn fogalmához a keresztény hagyományban nagyrészt negatív konnotációk társulnak, az Kierkegaard szerint a nyomában járó *szorongás*, amit az ember ugyan ösztönösen szeretne elkerülni, mégis ez az egyetlen út az önmagává váláshoz. Kierkegaard filozófiájának egyik nagy erénye és újszerűsége – Heidegger előtt közel 100 évvel – hogy az ember hétköznapi „hangulataiból”, azaz létérzékeléséből indul ki, azt emeli egy általánosabb („pszichológiai”) diszkurzus kereteibe. Íme Kierkegaard pszichológiai-antropológiai magyarázata a bűnbeesésről:

Bár még létezik az ártatlanság, de elég egy szónak elhangzania, és a tudatlanság koncentrálódik. Érteni ugyan nem érti az ártatlanság ezt a szót, a szorongás azonban mintha meglelte volna első zsákmányát: a semmi helyett a rejtélyes szót.³⁷ (...) A tiltás szavait a büntetés ígérete követi: halálnak halálával fogsz halni. Hogy mit jelent meghalni, azt Ádám természetesen egyáltalán nem érti, viszont ha föltételezzük, hogy ez a mondat neki szólt, semmi akadályja nincs annak, hogy fölfogja a dolog szörnyűségét. E tekintetben még az állat is megérti a beszélő mimikáját és hangjának változását, holott a szót magát nem érti. (...) A tudás végtelen lehetősége, amelyet a tilalom teremtett meg, most azáltal válik reálisabbá, hogy ez a lehetőség a következményeképpen fellépő másik lehető-

35 Uo.

36 „A szellem nem szabadulhat meg önmagától; önmagát megragadni szintén nem képes, amíg önmagán kívül van; az ember a vegetatív világba sem merülhet, hiszen szellemiként van meghatározva; nem tud elmenekülni a szorongás elől, hiszen szereti; ámbár igazán szeretni se tudja, hiszen menekül előle.” Uo. 54.

37 Uo.

séget [ti. a szörnyű büntetést – H.G.] csillantja föl. Az ártatlanság ily módon eljutott a végsőkhöz. A szorongás révén a megtiltással és a büntetéssel van kapcsolatban. Nem bűnös, mégis annyira szorong, mintha elveszett volna.³⁸

A könyv ezután az „ébredező” szellem szorongásának két alapvető pszichológiai mozzanatát tárgyalja: a *nemek közötti viszonyból* és a *történelmi viszonyból* származó bűnösség tudatát. Kierkegaard szerint a szexualitáshoz (mint a természetihez legközelebb álló léttapasztalatunk)³⁹ és a – történelmileg változó – társadalmi normákhoz fűződő viszonya révén az önmaga (Selv, Selbst) olyan aporetikus feszültségek fókuszpontjában találja magát (a tudatlanság Istenteremtő szavára a lélekben szorongásként koncentrálnak)⁴⁰, amelyek szellemi kiteljesedésének lehetőségei feltételeit adják. Bár Kierkegaard elvben nem tekinti ezeket a tényezőket feltétlenül az önmagunkká válás akadályainak, egyes megfogalmazásaiból a magam részéről mindig kiolvasni vélek bizonyos szkepszist. A történelmi ember mindig másokkal összefüggésben, adott társadalmi viszonyrendszerben (család, egyház, szakmai és politikai rendszer), nagyrészt előzetesen adott („faktikus”) konvenciók jegyében egzisztál, amely viszonyrendszer nem állhat mindig összhangban a saját leghitelesebb énjével. A nemiség ugyanakkor azért gyanús a számára, mert a személyiség mélyrétegeiből származó ösztönös vágyak alapvetően befolyásolják az ébredező egzisztencia cselekedeteit és döntéseit, így könnyen eltéríthet az igazi önmagunkká válástól; ráadásul ilyen esetekben saját hibáikat, frusztrációikat, önmagukkal való elégedetlenségüket a szülők gyakran az utódaikra is átörökítik. Az eredendő bűn kierkegaard-i értelmezése tehát végső soron egy olyan pszichológiai mechanizmusra világít rá, amikor az individuum a saját istenképiséget (önmagánál-létét) elhalványító társadalmi elvárások és a korábbi nemzedékek által elkövetett, a nevelésben átörökített hibák miatt szorong, vagyis leginkább azért, mert (eleve) bűnösnek tekintik (ezt Freud is vallotta később).

Ez ugyanakkor csak a szorongás egyik („negatív”) dialektikus mozzanata. A másik az úgynevezett „jótól való szorongás”, amit Kierkegaard a „démonikus” címszava alatt tárgyal.⁴¹ Ebben az esetben a szorongás egy mély

38 Uo. 55.

39 „Ugyanakkor, amikor a szellem önmagát tételezi, tételezi a szintézist is, de hogy a szintézist tételezhesse, a szellemnek előbb megkülönböztetődnie kell a szintézistől, és a legvégtetsebben érzéki éppen a nemi lesz.” Uo. 59.

40 Uo. 54.

41 Uo. Negyedik Fejezet, 2. §.

daccal és göggel társulva az ember voltaképpen önmagát bénítja meg. A démoni elem, amit Kierkegaard népszerű irodalmi műveken keresztül illusztrál (Shakespeare királyfiguráitól E.T.A. Hoffmann novelláin át Goethe Faustjáig), itt abban mutatkozik meg, hogy az Én – kendőzetlenül szólva – nem is akar önmaga lenni. A tartalmatlantól, az unalmastól, a lelket féregként rágó indifferenciától nem a hitelesebb önmaga felé menekül, hanem az egyre kifinomultabb élvezeteket, illetve a váratlan, bizarre, extravagáns helyzeteket (ad extremum: zsarnoki rémtetteket, mint Nero) hajszolja, azaz nem birtokolja (vagy legalábbis nem gyakorolja) a megkülönböztetés képességét. Kierkegaard ezzel a hamleti színlelést állítja szembe, vagyis a közvetett közlés lehetőségét, amiben ugyan szintén van egy jó adag démonikusság, de ez végső soron nem a bűn elkendőzését, hanem leplezését szolgálja. Ez persze maga után vonja a színlelő lelepleződését is, hacsak a színlelő bele nem ragad ön-nön színjátékába, ami ilyenkor mindig reális veszély.

Amit Kierkegaard ebben a könyvében talán nem hangsúlyoz eléggé – és ennek meglátásom szerint van némi köze a romantikus zsenialitás-kultuszhoz –, hogy a történelmi-társadalmi struktúrák alapvetően orientálják az egzisztenciát. Nincs a kulturális-nyelvi közegetől független, önmagában álló Én, hanem csak olyan, amely ettől a közegetől el-különböződve, önmagát alakítva a saját társadalmi környezetét is formálja. A nemiség értékelésébe pedig lehetetlen nem beleolvasni Kierkegaard saját élettörténetének idevágó epizódjait: a cselédjével kikezdő, majd a teherbeesés miatt kényszerű házasságot kötő apa hatását, illetve Kierkegaard saját élményeit a Regina Olsennel való balsikerű jegyesség alatt, midőn a lányt kezdettől fogva egyfajta kaleidoszkópszerű távcsövön keresztül nézte (azaz, bár öntudatlanul, irodalmi műzsának tekintette).⁴²

A szorongás Kierkegaard írásaiban leginkább az ún. esztétikai stádium sajátja, amikor az Én – a romantikus költészeteszménynek megfelelően – kétségbeesett reflexiós mozgással próbálja „megkölni önmagát”, ahelyett, hogy lényét egy átfogóbb szellemi entitásban, a társadalmi-erkölcsi intézményekben és/vagy Istenben alapozná meg (ennek az és/vagynak a hitfelfogás tárgyalásánál még komoly szerepe lesz). Kierkegaard elgondolása a német koraromantikával szemben feltételez egy olyan végső szellemi orientációs pontot („Isten”), akinek/amelynek révén, ha az ember kellően figyel és hisz,

42 Vö. GARFF, Joakim (2004), SAK. Pécs, Jelenkor. 125-144. Kierkegaard egy 1849-es napló-bejegyzésben írja: „Az összes könyvet Reginének és néhai apámnak szentelem: ők a tanító-mestereim, egy nemes tudású aggastyán s egy szeretetre méltó, oktan asszony.” Uo. 144.

megtalálhatja a saját leghitelesebb önmagát. A szerző különböző egzisztenciapológiai tehát mindig a „kinyilatkoztatott” hitben történő megnyugvás mellett teszik le a voksot. A *halálos betegség* című könyvében ez például a következő formában hangzik el:

Ehhez, hogy az ember kétségbeesetten önmaga akar lenni, hozzátartozik egy végtelen Önmagának a tudata. Ez a végtelen Önmaga ugyanakkor tulajdonképpen csak az Önmaga legabsztraktabb formája, legabsztraktabb lehetősége. És az ember kétségbeesetten ez az Önmaga akar lenni, miközben elszakítja Önmagától egy olyan Hatalomhoz fűződő minden kötelékét, amely Önmagát tételezte, vagy pedig eldob magától minden olyan elképzelést, hogy egy ilyen Hatalom létezik.⁴³

Az így felfogott „vallási én” tudatában van annak, hogy csak az anyag és a szellem, a mulandó és az örök, a szabadság és a szükségszerűség paradoxiai metszéspontjában nyerheti el önmagát. Annak, hogy nem szoliptikus önmagába zártságként, hanem a világhoz és Istenhez fűződő viszonyának alávetetten, azaz szubjektumként egzisztál.⁴⁴ Az én azért sem tételezhető létautonómként (esztétikai stádium), mert gyakori tapasztalatuk, hogy a kétségbeesés különböző formáinak (gyengeség, dac, csömör stb.) megjelenésekor le akarjuk rázni azt magunkról; így csakis a társadalmi-erkölcsi normák követésében (etikai stádium) vagy az Istennel való abszolút viszonyban (vallási stádium) jelölhető meg nyugópontja.

A *Félelem és reszketés* – Kierkegaard talán legszenvedélyesebb írása – ugyanakkor amellett érvel, hogy az „Istennel való abszolút viszony” az erkölcs „teleologikus felfüggesztésével” egyenértékű.⁴⁵ A kettő közötti átmenet nem lehet értelmileg megkonstruálni, mert az (ti. maga a hit) egy személyes és szenvedélyes mozdulat, ugrás a transzcendenciába (majd vissza a világba).⁴⁶ A hit birodalma Kierkegaard-nál az értelmi paradoxon, az ún. „megbotránkozás” tapasztalatán túl kezdődik, és valamiféle új bensőségesség lehetőségét villantja fel: merőben „spirituális” kategória, amit az „általános nyelv” segítségével nem lehet a külvilág felé kommunikálni, csakis megélni, megtapasztalni: „[e]gyedül a szenvedély végkövetkeztetései megbízhatóak, vagyis

43 KIERKEGAARD, Søren (1993^b), *A halálos betegség*. Bp., Göncöl. 80–81.

44 Uo. 19.

45 KIERKEGAARD, Søren (1986), *Félelem és reszketés*. Bp., Európa. 52.

46 Uo. 69, 115.

egyedül azok meggyőzőek⁴⁷. (a misztikusok nyelve ezért nem „általános”, hanem költői).

Felmerül a kérdés: akkor mégis mi igazolja a hívőt a társadalommal szemben, mi különbözteti őt meg mondjuk a tömeggyilkostól? Kierkegaard ezzel kapcsolatban azt hangsúlyozza, hogy a hívő – a teofánia kegyelmi pillanatait kivéve – maga is az erkölcsi világhoz tartozik, híven teljesíti kötelességét (Ábrahám esetében az apaságot), méghozzá önként és szeretetből. Az igazi hívő tehát autonóm, felelős egyéniség, gondolkodása nem befolyásolható mások által úgy, mint a „szektáriusoké” (gondoljunk a *Tragédia* konstantinápolyi jelenetére). És mégis, „az erkölcsi törvény teleologikus felfüggesztése” (a „telosz” itt természetesen az isteni parancs, küldetés végrehajtása) – Kierkegaard vallási hipotézise – per definitionem a kategorikus imperatívusz alkalmankénti megszegésével egyenértékű.⁴⁸

Kierkegaard hitfelfogása – paradox módon épp az egyéniség romantikus kultuszának védelmében – a Kantéval épp ellentétes utat jár be, amikor a *Félelem és reszketés* Johannes de Silentioja az univerzális erkölcsi pozíciótól (a kanti etikától) egy messzemenően személyes és mindig sajátos karakterű, precedens nélküli eset („magasabb kötelesség”) irányába mozdul el. Kierkegaard Ábrahámja – szemben Kant Ábrahámjával⁴⁹ – nem egy vallási-fanatikus gyilkos, aki a lehető legdurvább és -esztelenebb sértést követi el az apaság morális kötelessége ellen, hanem a hit csodáit lovagja, a vallási stádium felfoghatatlan és utolérhetetlen példaképe.⁵⁰ Ábrahám – úgymond – abszolút viszonyban áll Istennel: senki más nem érti rejtélyes áldozatát, csak ő maga,

47 Uo. 177.

48 „Nos, itt vagyunk hát a paradoxonnál. Vagy képes az egyes, mint egyes az abszolúttal abszolút viszonyban állni, és akkor az etikum nem a legmagasabb rendű, vagy Ábrahám elveszett, sem nem tragikus hős, sem nem esztétikai hős.” Uo. 201.

49 „A teisztikus csodák esetében ugyanis legalább egy negatív ismertetőjegy adódna, nevezetesen az, hogyha valamit mint közvetlen jelenséget isteni parancsként ábrázolnak, de az ellentmond a moralitásnak, akkor minden látszat ellenére sem lehet szó isteni csodáról (pl. ha egy apa azt a parancsot kapná, hogy ölje meg fiát, aki legjobb tudomása szerint teljesen ártatlan.)” KANT, Immanuel (1980), *A vallás a pusztá ész határain belül*. Bp., Gondolat. 216. „Mindenekelőtt bizonyításra nem szoruló alaptételként fogadom el a következő elvet: minden olyan elképzelés, mely úgy véli, hogy az ember a jó életvitelen kívül bármit is tehet azért, hogy Istennek tetszővé váljék, panasza vallási rögeszme és Isten hamis szolgálata. [eredeti kiemelések]” Uo. 310.

50 Vö. Elsebet Jegstrup tanulmányával, aki – Derrida és Agacinski nyomán – a hitalapító (idea) és a hívő (egzisztencia) heterogén világa között lejátszódó elkülönöződési folyamatban (différance) jelöli meg a szöveg konstitutív törésvonalát. JEGSTRUP, Elsebet (2006), „Kierkegaard on Abraham's tragedy. The loss of community” *PhaenEx*. 1(2). 21–46.

így nem is tudja azt kifelé (a családtagok, a társadalom irányába) közvetíteni, mivel a nyelv éppen az általánosat fejezi ki. A hit paradoxonát, mely „megálljt parancsolt a kétségeknek”, nem lehet megérteni, azaz pusztán racionális síkon megközelíteni, csak bízni Istenben – aki írott kinyilatkoztatás híján nyilván egy „belső hang” útján szólítja meg a hitalapítót –, és megtenni a hit ugrását. Ha létezik hit a világban – érvel Kierkegaard – el kell fogadnunk azt, hogy egyes személyek az etikai univerzalizmus (a kanti kategorikus imperatívusz) fölé emelkedhetnek a hit abszurd, ám a személyes élet vonatkozásában mégis autentikus ugrása révén.

Kant megkerüli Isten létének, személyes megtapasztalásának kérdését egy univerzális erkölcsi eszme jegyében. Minthogy Isten a gyakorlati ész posztulátuma, ha a magánvaló világban nem is létezik, szubjektíve akkor is hihetünk benne, hogy erkölcsi erőfeszítéseinkben, amikor emberi számításaink végére értünk, megsegít minket (ennek alaposabb kifejtését lásd a következő, Madáchról szóló részben). Kierkegaard viszont éppen a kanti etikát kerüli meg (vagy függeszti fel), azt a hermeneutika felfogást erősítendő, miszerint „nem mi magyarázzuk a helyzetet, hanem a helyzet ad nekünk magyarázatot, melyből kitörölhetetlen a helyzet nem várt egyedisége és közvetíthetlensége.”⁵¹ Ehhez a hermeneutikai alapálláshoz kapcsolódik Kierkegaard *Az ismétlés* című írásában a színház példája is, amelynek „varázsa a hasonmás (Doppelgänger) szemlélésében van, vagyis hogy magunkat önmagunktól elmentszve a lehető legteljesebb különbözőségben látni anélkül, hogy a bensőt szenvedélyesen megmozgató esemény a kívül felé közvetítődne.”⁵²

Amint az az eddigiekből talán jól látszik, a huszadik századi létgondolkodók, kivált Heideggernek az ek-szisztenciával mint belevetetten-kivetülő-odahallgatóval kapcsolatos meglátásai sokat merítenek Kierkegaard írásaiból. Ami lényegi nézetkülönbség adódik köztük, az minden bizonnyal elsősorban a szorongás – avagy az önmegvalósításra való felhívása – forrásának elképzeléséből, ill. ennek sajátos mediációs problémáiból adódik. A *Lét és idő* 57.§-ában („A lelkiismeret mint a gond hívása”) olvasható az a figyelmeztetés, miszerint

nem kell nem jelenvalólétszerű hatalmakhoz folyamodnunk; mi több, ha ezekhez fordulunk, az nemhogy megvilágítaná a hívás hátborzongató otthontalanságát, hanem éppen ellenkezőleg, megsemmisíti azt. (...) Miért keresnénk

51 BACSÓ Béla (1994), „Ismételhető-e az ismétlés?” In: Nagy András (szerk.), *Kierkegaard Budapesten*. Bp., Fekete Sas. 94.

52 Uo. 95.

felvilágosítást idegen hatalmagnál, mielőtt tisztáztuk volna, hogy az analízis kiindulópontjában vajon nem értékeltük-e *túl alacsonyra* a jelenvalólét létét, vajon nem az történt-e, hogy ártalmatlan, így vagy úgy előadódó személyes tudattal ellátott szubjektumként jelöltük meg?⁵³

Habár az eredendően az ember létehez tartozó (azaz nem-levezetett) autonómia heideggeri elgondolása a modern ember önértelmezése szempontjából a probléma adekvátabb megoldásának tűnik⁵⁴, ezzel kapcsolatban azért érdemes megfontolni, hogy Kierkegaard írásaiból talán nem véletlenül hiányzik az általános és elvont – ilyen értelemben jellegzetesen modern – lét-fogalom. Az a hit, amelyhez a szerző énjei végül megtérnek (vagy épp félreértik azt, mint Az *isméltés* költője) csak részben kinyilatkoztatott, illetve áthagyományozott („eredendő bűn”); más részben viszont egy saját költői-nyelvi erőfeszítéssel „belakott” életfelfogást, avagy pszichés struktúrát takar. Kierkegaard szövegvilága

[i]ly módon rejtett vallomás is, a filozofálásnak egy lassan feledésbe merült módjáról, amely a görög kultúrát jellemezte Arisztotelész előtt, s amelyben ugyanaz a szöveg egyszerre lehetett tudományos, irodalmi, mítoszmagyarázó és bölcséleti, illetve ezek a dimenziók elvileg nem váltak külön, hanem ugyanazon kozmosz különböző szellemi aspektusai lehettek. A kozmoszvesztett világban azonban csakis az egyes tarthat össze, tisztán egyedileg, valamiféle egészet: ez a vallomásirodalom és a konfesszionális filozófia alapja. Műfajának hármassága tehát emlékezés is (ama platóni anamnézis értelmében) egy archaikus gondolkodásmódra, és semmiképpen sem gondolati heterogenitás eredménye.⁵⁵

A Tragédia antropológiája

A bűnbeesés-jelenet Madách drámai költeményében is egy anyag és szellem, szabadság és szükségszerűség között feszülő, önmagára reflektáló és önálló (erkölcsi) döntéseket hozó létmód (egzisztencia) lehetőségi feltételét adja, amit Lucifer mint kísértő ültet el benne. Mint láttuk, Lucifer egyoldalúan szellemi – vele szemben Ádám az anyagvilágban élő, ám messzemenően idealista figura, telve a természettől nyert alkotóerővel, bírvágygal, szenvedéllyel. Az ember félig anyagi, félig szellemi létre teremtett, de a mű elején az

53 HEIDEGGER, Martin (2007), *Lét és idő*. Bp., Osiris. 322.

54 Vö. VAJDA Mihály (1994), „Kétségbeesés és gond” In: Nagy András (szerk.), *Kierkegaard Budapesten*. Bp., Fekete Sas. 372–390.

55 BALASSA Péter (1986), „Utószó a Félelem és reszketéshez” In: KIERKEGAARD (1986), 237.

utóbbival még nem rendelkezik – legfeljebb homályos sejtés él benne arról, hogy milyen lehet egy magasabb tudati fokon, avagy – Heideggerrel szólva – a lét világló tisztásában, ek-szisztálóként élni.

Mint láhattuk, Kierkegaard *A szorongás fogalma* című könyvében az *ébredéshez* hasonlítja a bűnbeesést, amely az emberben szunnyadó, álmodó szellemet a Semmi ködén át a vegetatív létezésből az egzisztencia nehéz és felelősségteljes világába vezeti. Madách, pontosabban Lucifer, az első emberpárt kísértvén a bűnbeesés szinonimájaként az *eszmélet* szót használja: LUCIFER: [Teremtőd] „Őv és vezet, mint gyapjas állatot; / Hogy eszmélj, szükséged nem is lehet.” Kierkegaard, mint láttuk, mindezt úgy magyarázza, hogy a szellem egyelőre szunnyadó képességével felruházott teremtmény nem tudja elkerülni a bűnbeesést: a benne teremtésétől fogva elüthetett „szellemi magnak” (logos spermatikos), a megkülönböztetés képességének szárba kell szökkennie. Madách a darab végén az anyagi kar szájába adja a tragikus bűnbeeséstörténet „felsőbb” (metafizikus) magyarázatát: „ANGYALOK KARA Szabadon bűn és erény közt / Választhatni, mily nagy eszme / S tudni mégis, hogy felettünk / Pajzsúl áll isten kegyelme.” Kierkegaard filozófiájában, mint láttuk, az ember a rossz életdöntések, „bűnök” révén találja meg az utat, amely az isteni tervvel összhangban álló leghitelesebb énjéhez vezet. A bűnök leggyakoribb forrása – legalábbis Kierkegaard szerint –, hogy az ember akarátának elhomályosulása miatt visszaél az Istentől kapott szabadsággal, és a saját „végtelen” énjére apellálva próbálja magát kiszakítani annak a Hatalomnak a kezei közül, amely létrehozta, és egyedül képes megtartani ezt azt én.

Madách Ádámja az „eszmélet” után a benne eredendően meglévő erő princípiumnak megfelelően használja újkeletű szellemi képességeit. A „paradicsomon kívül” az első dolga lesz, hogy – mintegy a rousseau-i tézist szemléltetendő – bekeríti a földet, és kényszeríti azt magának teremni. Éva eközben lugast (család, otthon, biztonság) építget, amire LUCIFER persze rögtön profetikus-ironikus megjegyzéssel reagál: „Vajh, mi nagy szavat / Mondottatok ki. A család s tulajdon / Lesz a világnak kettes mozgatója, / Melytől minden kék s kín születni fog.”

A „becsapott” Ádám végre tényleg ízlelni szeretné a bűnnel megszerzett tudás gyümölcsét: korábban nem ismert mohósággal veti magát a teremttet világ, majd – miután rájön, hogy véges, halandó énje ezt képtelen átfogni – a lehetséges én-világok megismerésének (a romantika progresszív-egyetemes költői programját idéző) szellemi kalandjába: „ÁDÁM Érzem, hogy isten a mint elhagyott, / Üres kézzel taszítván a magányba, / Elhagytam én is. Őn

magam levék / Enistenemmé, és a mit kivívak, / Méltán enyém. Erőm ez, s büszkeségem.” Madách Ádámja tehát a kanti szkepszis és a romantikus ironia segítségével 11 (pontosabban 10 és fél) kitalált világban próbálja megvalósítani önmagát, amelyek mindegyikének egy-egy remekbe szabott „drámai miniatúra” felel meg.

A párizsi szín a romantikus tükörijátékkal analóg módon álom az álomban. A kompozíció átgondoltságát tükrözi, hogy Lucifer éppen eddig a színig aktív szereplő: nem hazudik, csak éppen mindig a dolgok fonákját mutatja Ádámnak, mert, ahogy azt már a bűnbeesés előtt megmondta: „LUCIFER ...Minden dolognak oly sok színe van, / Hogy a ki mind azt végig észleli, / Kevesbet tud, mint első pillanatra, / S határozatra jőni rá nem ér. / A tett halála az okoskodás.” A következő, azaz a második prágai színben viszont meszter és tanítvány helyet cserélnek egymással, jelezve, hogy Ádám szellemibbé (luciferibbé) vált, mint maga Lucifer (meg is romlott a kapcsolata Évával).

A londoni színben Lucifer szkepszise újra igazolást nyer: az új világ, ami az ember szellemi autonómiájának lenyomatát viseli magán (ennek kifejezője a szabad versenyos kapitalizmus), egy árnyalatnyival sem jobb, mint az előzőek (sőt Ádám szemszögéből még rosszabb, mert kétszínű). Az ironia mint végtelenített kritikai reflexió logikájából következik, hogy végül a tudományeszmé is a visszájára fordul (falanszter), arra kényszerítve Ádámot, hogy – immár antropológiai érdekből – ragaszkodjon a saját idealista álláspontjához, aminek a konstantinápolyi színben például nem volna létjogosultsága. A szellemi (luciferi) létforma attribútumaként felfogott aszexualitás a pozitív tudományosság köré szerveződő falanszter-színben az ember világában is legitimitást nyer, sőt kötelezővé válik (nota bene, ez az egyetlen „világkép”, amelyre Lucifer nem tesz explicit kritikai megjegyzéseket). Ennek ellenpontja az eszkimó világ nyers, állati szexualitása, amely az idealista Ádámnak szintúgy nincs ínyére.

A szexualitás és az eredendő bűn mítosza Madáchnál épp oly sajátosan kapcsolódik össze, mint Kierkegaard interpretációjában. Igaz ugyan, hogy Éva az ősbűn forrása (ő vette rá Ádámot a gyümölcs megevésére), ám Lucifer tervét az ember végső elveszejtésére végül szintén ő hiúsítja meg azáltal, hogy gyermekük fogantatásának hírével eltántorítja, „visszarántja” Ádámot a szellemvilág, a pusztulás szakadékanak pereméről. Ádámban ekkor már túl sok a luciferi princípium ahhoz, hogy örülni tudjon gyermekének, mert csak az egzisztenciális kiúttalanság továbbvivőjét látja benne, nem pedig az új élet, az egyes individuumon túlmutató létlehetőség csíráját. Mivel Ádám az érzelmi

felindulástól (nem az örömtől) a porban térdel némán, kritikus gondolatait LUCIFER fogalmazza meg helyette: „*S te dőre asszony, mondd, mit kérkedel? / Fiad Édenben is bűnnel fogamzott. / Az hoz földedre minden bünt s nyomort.*” Ebből is látszik, hogy Madách – a saját korában előretörő természet-tudományos világkép tükrében – komolyan veszi az ember materiális meghatározottságát. Míg Kierkegaard számára további indoklásra nem szoruló alaptény, hogy az ember a természeti törvényeknek alávetett mulandó testből és halhatatlan lélekből áll (ez a szintézis ugye a szellem), addig Madách Ádámja az eszkimó-színben a szó legszorosabb értelmében vett pusztulással, visszafordíthatatlan leépüléssel néz farkasszemet. Az is lényeges különbség, hogy Madách Ádámját végső soron nem a lelke mélyéről felhangzó isteni szó menti meg, mint Kierkegaard vallási hőseit, hanem egy látszólag nagyon is materiális (biológiai) tény: Éva anyasága.

Madách – a reformkor társadalmi haladásgondolatának megfelelően – nem annyira az elmélyült, kontemplatív életformában ismeri föl a maga „vallásos stádiumát”, mint Kierkegaard, hanem a másokért vállalt aktivitásban (ez Kierkegaard-nál éppen az etikai stádium sajátja): Az *Úr Karod erős – szived emelkedett: / Végtelen a tér, mely munkára hív.*” Mindent összevetve egyet kell értenem Striker Sándorral abban, hogy Madách vallásossága inkább a Kantéra emlékeztet⁵⁶, akinek *A vallás a puszta ész határain belül* című könyvében – mely kivívja Kierkegaard fent ismertetett vallási kritikáját – az olvasható:

aki a kötelesség iránt odaadó igaz érzülettel mindazt megteszi, amire képes, hogy eleget tegyen kötelemének (legalábbis folyamatosan közeledjék a törvénynek való tökéletes megfeleléshez), remélheti, hogy ami nem áll tehetségében, azt a legfőbb bölcsesség *valamilyen módon* kiegészíti (s ez állhatatossá teheti a folyamatos közeledés érzületét).⁵⁷

A romantika hagyományához híven azért Madáchnál is megjelenik egy az emberi lélek legbelsejéből feltörő hang: Az *Úr „S ha jól ügyelsz, egy szótat zeng feléd / Szünetlenül, mely visszaint s emel, / Csak azt kövesd...”* Ez az „isteni sugallat” azonban nem annyira az „Istennel való abszolút viszonyra”, sokkal inkább a *nő és a művészet* – egymással igen szoros kapcsolatban álló – romantikus toposzaira utal: „...*S ha tettdús életed / Zajában elnémúl ez égi szó,*

56 STRIKER Sándor (1996), *Az ember tragédiája rekonstrukciója*. I. Bp., a szerző kiadása. 29. skk.

57 KANT (1980), 311.

/ E gyöngé nő tisztább lelkülete, / Az érdekek mocskától távolabb, / Meghallja azt, és szíverén keresztül / Költészetté fog és dallá szűrődni.”

Madách elméleti írásaiban egyrészt hevesen polemizál az úgynevezett „lovagi költészettel” (vö. a romantika Teleki-féle koncepciója)⁵⁸, mely szerint az „oltárra emelt nőbálványt” imádja, kifordítva önmagából a „természetet”, amely a nőt az anyaság, a család, az otthonteremtés szent kötelességeire alkotta (Éva lugast épít...). Másrészt *A nőről, különösen aesthetikai szempontból* című akadémiai székfoglalójának már címe is mutatja, hogy a kor patriarchális esztétikája (és ez alól Madách sem igazán kivétel) a szépnemre leginkább műzsaként tekint. Ehhez kapcsolódnak a *Tragédia* második színének egyes kijelentései: „ÁDÁM A függés, látom, életem neked.” – „ÉVA Én meg, ha ott fen a dics elborúl, / Itt lenn találom azt szemedben, Ádám. / Hol is lelhetném másutt kívüled, / Kit létre is csak hő vágyad hozott...” A hosszabb kifejtést terjedelmi okokból mellőzve itt most csak arra szeretnék rámutatni, hogyan vezethet egy alapvetően patriarchális társadalomban az elfojtott „női princípium” (érzékliség, gyönyör stb.) a romantikus költészet kerülőúttján egy olyan művészetvalláshoz, mint amilyen Madách *Az Aesthetika és társadalom viszonyos befolyása* címmel a Kisfaludy Társaság előtt elmondott székfoglaló beszédében látszik körvonalazódni. A már említett Teleki József-féle romantikaolvasat nyomán ő egy olyan „harmadik irány emberének” vallja magát,

melyet a nép örök ifjú alkotóereje, kiapadhatatlan költészete észrevétlenül alkott a mereven szabályozott vallás mellett, szíve ürének kitöltésére, – hogy úgy mondjam, saját házi használatra. Mellyel tündérekkel népesíti a napsugaras völgyet, törpékkel a bánya fenekét, boszorkányokkal a szirtek kódúlte ormát és aranyalmát termő kertekkel a messze puszták kietleneit; mellyel minden kevésbé őrzött legendára virágarabeszket függeszt s a szent hagyományt édes epizódokkal szövi át.⁵⁹

58 TELEKI József (1818), „A régi és újabb költészet különbségeiről” *Tudományos Gyűjtemény*. (2.). 48–73.

59 MADÁCH (1942), 581.

E felfogásban tehát a költészet a vallási dogmák, illetve a természettudományos fejlődés nyomán elvarázstalanodott világ ellenhatásaként jelenik meg – hasonlóan a világ „belülről kiinduló” romantizálásának novalisi programjához⁶⁰, melyben az iróniának szintén kulcsszerepe van.⁶¹

60 „A filozófia tulajdonképpen honvágy, ösztönzés arra, hogy mindenütt otthon legyünk (...) A világmindenséget bejáró utakról álmodunk. Hát nem bennünk van a világmindenség? Szellemünk mélységeit még nem ismerjük – befelé vezet a titokzatos út. NOVALIS (1969), „Blütenstaub” In: Gerhard Schulz (szerk.), *Werke*. München, Beck. 326, 491. (Zoltai Dénes fordítása).

61 „Miközben a közönségesnek magasabb értelmet, a közönségesnek titokzatos külsőt adok, az ismertet felruházom az ismeretlen méltóságával, a végest ellátom a végtelen látszatával: aközben romantizálom őket. Megfordítva viszont a magasabb rendűt, az ismeretlent, misztikust, végtelent célzó művelet az ilyen összekapcsolás révén logaritmizált lesz, megszokott kifejezést kap.” Uo. 384. skk. (Zoltai Dénes fordítása)

Róth Judit

„A költő sose lódít”

*József Attila Thomas Mann üdvözlése című
versének újraértelmezése*

Magyar irodalom szekció (2012)

Bevezetés, problémakör bemutatása

József Attila *Thomas Mann üdvözlése* című versét a szakirodalom – esztétikai értékét tekintve – némileg az életmű periferiájára állítja, nem tartozik a költő legsűrűbben idézett, elemzett művei közé. Ha szól róla a szakirodalom, általában politikai vagy alkalmi versként hivatkozik rá, inkább – Thomas Mann megszólításának – irodalomtörténeti érdekessége, illetve politikai-történelmi referencializálhatósága, mintsem irodalmi értéke miatt emlegetik.¹ Véleményem szerint ebben egy hamis dichotómia látszik megjelenni, mely szerint egy műalkotás vagy az esztétikum, vagy a politikum területén értelmezhető.

Újraolvasási kísérletemben több olvasatot, különböző jelentéshálókot aktíváló fogalmi sítot szeretnék bemutatni: a gyermekség motívumaitól, a politikai – közelebbről az antifasiszta –, illetve az alkalmi vers jellegéből fakadó jellemzőin át, a mű ironikus interpretációjáig. Ezek a sítok párhuzamosan futnak végig a művön, pontról pontra összeegyeztetve egymással. Dolgozatomban ezen olvasatok szétválaszthatatlan egybefonódása, a mű többféle pa-

¹ Vö. VARGHA Kálmán, *Thomas Mann üdvözlése = Miért szép: Századunk magyar lírája verselemzésekben*, szerk. Albert Zsuzsa, Vargha Kálmán, Bp., Gondolat, 1966, 338.: „üdvözlő költemény”; SZABOLCSI Miklós, *József Attila élete és pályája: Kész a leltár (1930-1937)*, Bp., Kossuth, 2005 795.: „Alkalmi vers? Ünnepi köszöntő?”; LÉGRÁDI Imre, A „Thomas Mann üdvözlése” utolsó soráról, *Irodalomismeret*. 2004/3, 116.: „üdvözlő vers” TVERDOTA György, *József Attila*, Bp., Korona, 1999 (Klasszikusaink), 163.: közösségi költészeti témájú, magatartásmódú

raleg értelmezhetőségéből adódó komplexitása mellett érvelek: véleményem szerint ezek egyidejűleg értelmezendők, s a kétségtelenül jelenlévő poétikus megkomponáltság nem csupán járulékos jellemzője a versnek.

Természetesen az alkalmi és a politikai költemény műfaja alá való besorolás is megállja a helyét – dolgozatomban nem ennek cáfolásával foglalkozom –, amelyet elsődlegesen a keletkezés körülményeivel tudunk bizonyítani, és amelyek a kontextualizálás fő forrásai. 1937. január 13-án a Szép Szó szerkesztősége meghívta Thomas Mannt a tiszteletére rendezett felolvasóestre a Magyar Színházba.² Ezen alkalomra írta meg József Attila a *Thomas Mann üdvözlése* című versét. A politikai költemény műfajába való besorolást legitimálja, hogy szövegszerű és explicit utalások is vannak a versben a korabeli történelmi és társadalmi helyzetre, valamint József Attila a verssel a Hitlerrel szemben álló, humanista költőt ünnepelte, üdvözölte³, hiszen magyar és európai viszonylatban is ő volt az antifasizmus, a humanista ellenállás jelképe.⁴

Nem cáfolom tehát a besorolást, de olvasatom alapján nem tartom szükségesnek a politikai és alkalmi költeményre való szigorú kettébontást, hiszen – más nézőpontok mellett – e két szemlélet együttes vizsgálata világít rá a vers komplexitására. A temérdek utalás, a nyelvezet, a lírai én beszédmódja nem önmagában áll. Olvasatom szerint az értelmezési lehetőségek nem zárják ki egymást, ezekből építkezik a vers, ezek adják többféle értelmezhetőséget. Fontosnak tartom a referenciális utalásokat is, de ezek felfüggesztésével, háttérbe szorításával is legitim olvasatokat kaphatunk.

Ezen kérdések, problémakörök tisztázását követően lehetőségem nyílik rá, hogy ismét megfogalmazzak olyan kérdéseket, mint a vers József Attila líráján belüli státusza, világirodalmi hagyományokba való illeszthetősége.

A vers áttekintése

A mű egy hasonlattal – mintegy felütéssel – indul („*Mint gyermek, aki már pihenni vágyik*”), amely magában hordozza ugyan a gyermek, valamint a lírai én és közössége közötti hasonlóságot, azonban az azonosítás lehetőségét kizárja.

Az első néhány sor legitimálja a vers gyermeki síkon való értelmezhetőségét, valamint rögtön kapcsolatba kerül a szerző gyermek-verseivel. N. Horváth Béla szerint József Attila a gyermek-apa kapcsolatra építi a verset, hiszen az

² VARGHA, *i.m.*, 337.

³ *Uo.*, 337.

⁴ SZABOLCSI, *i.m.*, 793.

üdvözlés első szavai az apának szólnak, miközben a versben az író szólítja meg a költő, így Thomas Mann besorolódik az apafigurák közé.⁵

A költő a vers elején egy mindennapi élethelyzetet jelenít meg: a kisgyermek lefektetésének, elaltatásának körülményeit. A lefekvés, pihenés mint áhított állapot jelenik meg, mégis a mesélés, illetve a felolvasás motívuma nyer teret, felülírja az alvás iránti vágyat.

Úgy tűnik, hogy eleinte a gyermeki síkon való értelmezhetőség kerül előtérbe: a kiszólás „*Ne menj el, mesélj!*” erős gyermeki ragaszkodást, kérést nyilvánít ki – Vargha Kálmán szerint a lírai én a gyermeki bizalom hangján szólal meg a versben⁶ –; a kisgyermek este, elalvás előtt fél, szorong, a mesére és a mesélő jelenlétére is vágyik. Azonban a hasonlat kibontása után a nyelvileg megfogalmazott összetartó erő, közös jegy, az „*így kérünk*”, a mesélés módjára utaló szókapcsolat által kerül párhuzamba a mesélés a felolvasóesttel. Így lesz analóg a Thomas Mann felolvasására várakozó közönség hangulata a pihenni vágyó gyermek lelkiállapotával⁷, a vers kezdetén ez alapján beszélhetünk a költemény alkalmi vers jellegéről. Illetve így nyer más értelmet a mese és a mesélő, valamint a szorongás és a ragaszkodás; tehát a fenti jellemzőket (félelem, a felolvasó jelenléte iránti vágy, gyermeki izgatottság, türelmetlen várakozás) a felolvasóestre vonatkoztatva egy olyan antifasiszta olvasatot kapunk, amely a korabeli társadalomra, politikára reagál.⁸

A műben egyedi és fontos jelentése van a mesének, a mesélésnek; a mesélés motívuma versszervező erőként lép fel: maga a mesélés aktusa, a mesélő személye és a mesélés módja is jelentőséget nyer. Ezen kapcsolóelemek hasonlatba ágyazása mentén folyik tovább a vers. A gyermek helyett megjelenik a mi – a lírai én és a felolvasás hallgatói, nézői –, az esti mese szituációja helyett a felolvasás körülményei, a szülők helyett Thomas Mann mint mesélő, és az esti

5 N. HORVÁTH Béla, *A líra logikája*: József Attila, Bp., Akadémiai, 2008, 419–420.

6 VARGHA, i.m., 338.

7 Uo., 338.

8 vö. N. HORVÁTH, i.m., 419.: „A gyerek és a felnőtt szellemi, érzelmi kapcsolatának lélektanilag hiteles összefoglalásába és a regresszív gyermeki pozícióba épül be a történeti kor fogalmi szintű elemzése. A lélektani helyzetre épülő bölcséleti fejtegetések a német íróhoz címezve először általános esztétikai téziseket rögzítenek. Az éjszakától rettegő gyermek megnyugtatót célzó »mese« ugyanis a mesélés-történetmondás metaforájában értelmeződik. Ennek a kettősségnek – a mese mint lélektani fabula és mint a valóság történeti, társadalomelemző felidézése – a metamorfózisára épül a vers. Az átváltozást az a művészetbölcséleti axióma nyitja meg, amely egyszerre utal a művészetre, a költő beszéd mivoltára (»a költő sose lódit«) és a valóság értelmezhetőségére, annak diszkurzív jellegére.”

mese helyett maga a felolvasás.⁹ Érdekes kérdéseket vet fel a mese, mesélés értelmezése: olvashatjuk esti meseként – fikcióként, amelynek van tanulsága, amelyben a jó elnyeri méltó jutalmát, a rossz pedig méltó büntetését –, ebben az esetben a felolvasás a társadalmi valóságból való kimenekülést is jelentheti, amely szintén a politikai vers olvasatot engedi meg.

Mindkét szituációban jelentékeny az együttlét („*ott legyél*”, „*Ülj le közénk*”), a második esetben mintha közösségalkotásról lenne szó. A későbbi utalások, fogalompárok fényében (például: fehér-európai; szörny-állam) joggal feltételezhetjük, hogy a többes szám első személy egy kulturális, esetleg humanista közeget jelöl; egyfajta szellemi összetartozás fejeződik ki.¹⁰

A mesélésre való többszörös felszólítás, kérés szintén a gyermekek kéréseit idézi. A megszólalónak – aki a közösség nevében beszél – úgy tűnik, mindegy, miről szól az elbeszélés, itt is maga az elmesélés aktusa a fontos. Esetleg ennek tudható be, hogy a lírai én több alternatívát ajánl a mesélés tárgyának. Az egyik ajánlata, hogy a mesélő azt mesélje el, amit szokott – ez ismét felfogható a gyermeki síkra való utalásként: a monotonitásig ismételt mese újra és újra való kérése általános gyermekkori szokás. De referenciálisan utalhat a Thomas Mann – addig megjelent – műveire is, kiváltképp, ha figyelembe vesszük, hogy az író valóban egy készülő regényéből olvasott fel.

Másik alternatívaként felmerül az adott helyzetről való mesélésnek a lehetősége („*mesélj arról, hogy itt vagy velünk együtt / s együtt vagyunk veled mindannyian*”). Ez a két sor látszólag szinonima, ugyanazon gondolat megismétlése, de pontosan az ismétlés által egymás kiegészítőivé válnak, azt implikálja, hogy a mindennapi jelentéstől való eltérés mentén értelmezzük.

Az, hogy a két sor egymást kiegészíti, azt vonzza magával, hogy az „*itt vagy velünk*” és az „*együtt vagyunk veled*”, vagyis az együttlét fogalma két részre szakad: elhatárolja a te és a mi értelmezési körét; illetve maga az együttlét előfeltételezi a felek aktivitását a közösség létrehozásának érdekében.

A közösséget kétféleképpen értelmezhetjük. Egyrészt beszélhetünk fizikai együttlétéről. Ez esetben az olvasó és az író közötti fizikai szakadékra gondolhatunk, amely az irodalmi, írói tevékenység során konstruálódik meg; az író és olvasó közötti közvetett kapcsolatot a kiadott könyv, a mű biztosítja. Értelmezésem szerint erre vonatkozik az „*együtt vagyunk veled mindannyian*” sor, hiszen az olvasás során az olvasó a szerző szavait olvasva, a könyv

9 vö. VARGHA, i.m., 338.: „Őszinte megilletődés, öröm, féltés, aggodalom és feloldódó szorongás érzései váltakoznak ebben a szó legjobb értelmében értendő alkalmi költeményben.”

10 Uo., 338.

által fizikailag is a szerzővel van, azonban a szerző nincs ilyen értelemben az olvasóval. A felolvasóest közegében azonban az „itt vagy velünk együtt” sor is értelmezhető Thomas Mann és a hallgatóság tényleges fizikai kapcsolataként.

Másészt kulturális közösségről, együttlétről lehet szó. Ebben az értelmezésben az együttlévő emberek a hagyományos szellemi, kulturális és társadalmi értékek köré csoportosulnak. Erre is vonatkozhat az „együtt vagyunk veled mindannyian” sor, amely a fentiek alapján olvasható Thomas Mann eszméihez, gondolkodásmódjához, értékeihez való felemelkedésként, vagy ezekkel való azonosulásként. Ezek a motívumok összetartják a kialakuló, a korban politikailag és társadalmilag is elnyomott közösséget. Ez esetben ez a sor egyfajta szolidaritásként, közösségvállalásként értelmezhető.

A második értelmezést erősíti a következő sor is: „kinek emberhez méltó gondja van”. Az emberhez méltó kifejezés asszociálja az antifasiszta olvasót, a humanizmussal, emberiséssel – pontosabban ennek antinómiáival – kapcsolatban. Így a gond, illetve az emberhez méltó gond azoknak az értékeknek megfelelő – majdhogynem humanista – problémákat jelenti, amelyek a fent említett kulturális közösséghez való tartozásból fakadnak. Vargha szerint ez a sor az Európa jövőjével, sorsával való foglalkozást jelenti¹¹, amely gondolatosságában beilleszthető a fent elmondottak közé.

Hasonlóképpen figyelemre méltó része a versnek a következő két sor: „Te jól tudod, a költő sose lódit: / az igazat mondd, ne csak a valódit”. A két sor összekapcsolása eszünkbe juttathatja József Attila *Irodalom és szocializmus* című esszéjét, amelyben a következőt írja: „Költő mondj igazat, de rajt ne fogjanak, csak akkor, ha elemeznek.”¹² Balogh László olvasatában ez azt jelenti, hogy a költőnek a félrevezető valóságon túli, mélyebb összefüggéseket kell látnia, igazi törvényekre kell rátalálnia; valamint kiemelni az idézetnek a Thomas Mann üdvözléséhez való szoros viszonyát és az Arany Jánosra való majdhogynem explicit utalását: „Költő hazudj, de rajt ne fogjanak.”¹³

A „költő sose lódit” kifejezés felidézi Sir Philip Sidney-t is, aki ezt mondja: „A költő sosem állít semmit, ezért nem is hazudik sohasem.”¹⁴ Ez alapot adhat egy ironikus olvasatnak, főleg, ha azt is figyelembe vesszük, hogy Thomas

11 Uo., 338.

12 JÓZSEF Attila, *Összes művei III: Cikkek, tanulmányok, vázlatok*, kiad. Szabolcsi Miklós, Bp., Akadémiai 1958, 88.

13 BALOGH László, *József Attila*, Bp., Gondolat, 1969, 175.

14 SIDNEY, Philip Sir, *Reneszánsz gondolkodók: A költészet védelmezése*

Mannt az irónia mesterének szokás nevezni. Ebben az interpretációban az igaz-valódi fogalompár feloldása igen egyszerű: a fogalmak szinonimák, látszólagos szembeállításuk az irónia megerősítését szolgálja.

Olvashatjuk a gyermeki síkon maradva is. Ekkor az igaz-valódi pár valóban ellentétként értelmeződik, a gyermeki mindent tudni akarás motívumaként tekinthetünk rá: a kisgyerek nem elégszik meg az *valódival*, ő az *igaz*at is tudni akarja, amely következőképpen több, mint a valódi.¹⁵

Ennél valamelyest mélyebb olvasatot kaphatunk, ha az antifaszizmus kérdéskörében vizsgálódunk. Az *igaz* és *valódi* fogalompárok – csakúgy, mint feljebb az „*itt vagy velünk együtt*” és az „*együtt vagyunk veled mindannyian*” sorok – látszólag egymás szinonimái, de itt is a két szó egymásra vetítésével változik meg a jelentésük, válnak egymás kiegészítőivé. Lőrincze Lajos vizsgálódásai azt mutatják, hogy a költő nyelvhasználatában nem ellentetés ez a két szó, ugyanúgy, ahogy a mindennapi nyelvhasználatban, szinonimák. Szerinte a szembeállítás a költőnek csak ebben a versében figyelhető meg.¹⁶ Ez a fogalmi kettéválás azt mutatja, hogy az *igaz* magasabb rendű, helytállóbb, több mint a *valódi*. Szótári jelentésükből és a fenti megkülönböztetésből kiindulva¹⁷ arra gondolhatunk, hogy az *igaz* valamilyen magas erkölcsi kategóriát jelenít meg, mintha egy utópisztikus világba tartozna, a valódi pedig a tényleges világ leírását adja, amely a korabeli viszonyokat tekintve a fasizmust jelenti; de megjeleníti a költészet-valóság kapcsolatát is.¹⁸

A sor és a fogalompár olvasása megidézi Arany János *Vojtina Ars poeticája* című művét, ezen belül is a látszat és való, valamint a rész szerint és a teljes egészében igaz szembeállítását¹⁹, amelyet nem tarthatunk véletlen egybeesésnek és hagyhatunk figyelmen kívül a fogalompárok eredetének vizsgálatakor. Tóth István Thomas Mann József-tetralógiájának, pontosabban *Az ifjú*

15 vö. LŐRINCZE Lajos, *Nyelvőrészen: Az igazat mondd, ne csak a valódit*, Bp., Akadémiai, 1968, 432.

16 Uo., 432.

17 Magyar értelmező kéziszótár, szerk. JUHÁSZ József, SZÖKE ISTVÁN, O. NAGY GÁBOR, KOVALOVSKY Miklós, Bp., Akadémiai, 2003, 557, 1425. Az *igaz* szó lehet főnév, másodsorban melléknév. Elsődleges jelentése szerint: az, „ami a tények összefüggéseit, a valóságot hiven tükrözi”. Emellett jelenik meg a „valóságosan átélt, őszinte”, a „becsületes, feddhetetlen”, az „igazi, valódi (tényállás)”, a „helyes állásfoglalás, kijelentés”, a „valakinek valamihez való joga, méltányos igénye” és az „igaz ember” másodlagos jelentésként. A *valódi* szó elsősorban melléknév, de lehet főnévi jelentése is. Elsődleges jelentése „aki, ami valóban az, aminek mondják vagy látszik”. Főnévként pedig „valódi dolog” - t jelent.

18 LŐRINCZE, i.m., 433.

19 LŐRINCZE, i.m., 433–434.

Józsefnek egy jelenetét tekinti a fogalom-szembeállítás alapjának.²⁰ Az idézett jelenetben szövegszerűen jelentésbeli különbségtétel található igaz és valódi között.²¹ Tóth még hozzászól Lőrinczére utalva, hogy az igaz-valódi szembeállítása gondolatilag származhatna Aranytól is, de a nyelvi lelemény Thomas Manntól, hiszen Arany nyelvéleg nem állítja szembe ezt a kettőt. A Thomas Mann-i kölcsönzést erősíti a sor kétszeri átírása is, amelyek által József Attila végül valóban eljutott a szavak szembeállításáig.²² Ezek alapján a következőképpen értelmezi a fogalompárt: „a Thomas Mann szövegben a való a földhözragadt, szellem nélküli valóságot jelenti, amely jogosan kerül szembe az igaz által kifejezett magasabb rendű, szellemi síkra emelt valósággal.”²³

Schweitzer Pál egy fontos adalékkal egészíti ki a diskurzust: „»az igazat mondd, ne csak a valódit« – megfogalmazásában minden valószínűség szerint a Thomas Mann egyik alig ismert írása nyomán keletkezett olvasói élményből merített ösztönzés is komoly szerepet játszott.”²⁴ Véleménye szerint Az ifjú Józsefben szereplő igaz-valódi megkülönböztetés nincs elég központi helyen ahhoz, hogy reális esélye legyen: József Attila innen merítette a szembeállítást. Schweitzer ehelyett azt valószínűsíti, hogy József Attila Thomas Mann: *A háború veszedelme* című 1935-ben megjelent cikké átalakított beszédéből merítette az inspirációt²⁵, amelyben a német író egy újabb háború lehetlenségét és képtelenségét szemlélteti többek között a két elemzett fogalom szembeállításával.²⁶

20 TÓTH István, „Az igazat mondd, ne csak a valódit”, Magyar Nyelvőr, 1986/3, 225.

21 A jelenetben elhangzik, hogy Jákob valóság szerint Leát vette feleségül, míg igazság szerint Ráhel.

22 SCHWEITZER Pál, Az „igaz” és a „valódi” Thomas Mann fogalmi ellentétpárja József Attilának az írói üdvözlő költeményében, Irodalomtörténeti Közlemények 2002, 314–327. „az igazat mondd és ne a valódit” > „az igazat mondd és ne a valódit” > „az igazat mondd, ne csak a valódit”

23 TÓTH, i.m., 226.

24 SCHWEITZER, i.m., 316.

25 Uo., 321.

26 Uo., 324. „Egy új európai háború belső lehetlensége és vétkes képtelensége érzelmi és lelkiismereti tény, mely már nem szorul logikai vagy akár erkölcsi indokolásra. Elég, ha valóságnak képzeljük el Európa borzalmas önmaga irtását, egymás belefullasztását mérges gázokba s a többi idetartozó, örületes képet. Erző és képzelőerővel bíró embernek ez teljesen elég ahhoz, hogy ráeszméljen ennek lehetlenségére. Ezzel természetesen nem állítjuk, hogy ha a balsors úgy akarja, a háború nem válhatik még valósággá, de vannak esetek, mikor a »valóság« nem egyértelmű az »igaz«-zal. Az ilyen valóságban egy szikra belső igazság sem volna...”

Ezek alapján is látszik, hogy a szakirodalom referenciális kapcsolatot keres a költő és Thomas Mann között, amely a mű alkalmi vers jellegét erősíti, illetve ezen kívül a politikai, antifasiszta értelmezhetőséget hangsúlyozza a német író humanista, náciellenesen politikai meggyőződésén keresztül; azonban már a mű magyar és világirodalmi hagyományokba való kapcsolásának igénye is megjelenik.

Ezt kevés szakirodalomban láthatjuk, N. Horváth Béla is csak néhány sor erejéig tér ki a József Attila életművön belüli helyére, amikor is alkotás- és divergáló beszédmódjában a *Szabad-ötletek*, *A Dunánál*, az *[Ős patkány terjeszt kórt...]* és az *Elégia* című verseihez hasonlítja a művet.²⁷

A vers következő sora azonosítja az igazat a fénnel – „*igazat mondd, ne csak a valódit / a fényt, amelytől világlik agyunk*” –, majd a következő sorokban folytatódnak a fénnel kapcsolatos képek, amelyek asszociációk sorát indítják el: „*hisz egymás nélkül sötétben vagyunk. / Ahogy Hans Castorp madame Chauchat testén / hadd lássunk át magunkon itt ez estén.*”

A fényhez kapcsolódva megjelenik a sötét és az átlátás kifejezés is, amely szavak ellentétpárokba rendeződnek. A sötét – mint a szellemi, társadalmi romlás attribútuma – fogalommal párhuzamosan könnyebb megérteni az átlátás jelentését is. Jelentheti a tisztán látást, de az átlátszóságot – akár metaforikus értelemben – is, illetve a magunkon való átlátás az önvizsgálat, önismeret fogalomkörét is felidézi. Ezek viszont az irodalomhoz kapcsolódó megtisztító vagy a – társadalmi jellegű – problémáktól való átmeneti menekülés, valóságból való kiszakadás típusú elvárásokat juttathatják eszünkbe, amely ismét megenged egyfajta antifasiszta olvasatot. Nem feledkezhetünk meg azonban a referenciális utalásokról sem, hiszen – Hans Castorp és madame Chauchat által – felidéződik Thomas Mann *A varázshegy* című regénye, illetve a röntgenfelvételen való tényleges fizikai átlátás, átnézés aktuusa is.

A következőkben ismét a mesélés motívuma kerül a középpontba. A „*Párnás szavadon át nem üt a zaj – / mesélj arról, mi a szép, mi a baj, / emelvén szívünk a gyásztól a vágyig*” sorok mintha szintézist teremtenének a többféle értelmezés között, mintha egyszerre lennének ezek jelen.

A mesélés egyrészt felidézi az esti mesét hallgató kisgyermeket, másrészt viszont magát a felolvasást is; bizonyos képek a vers antifasiszta jellegét erősítik, de elképzelhető ezeknek a soroknak ironikus olvasata is – abban az esetben, ha nem fogadjuk el, hogy a közösség valóban el tud vonatkoztatni, el

²⁷ N. HORVÁTH, 5. jegyzetben i.m., 230.

tud különülni a külvilágtól („*párnás szavadon át nem üt a zaj*”). N. Horváth szerint ez a metafora a megszólított beszédét érzékelteti – a hangzás tisztaságára, zaj nélküliségére, a beszéd legtisztább, legigazabb eredetére utal –, de ezzel egyidejűleg egyfajta sajátos asszociációként is működik, amely egyénien értelmezi az „*emelvén szívünk a gyásztól a vágyig*” sort.²⁸

A sorok szorosan összekapcsolják az alkalmi és az antifasiszta vers olvasatát: a világtól, társadalomtól elzárkózó közösség mint a felolvasóest közönsége („*mesélj arról, mi a szép, mi a baj*”) jelenik meg. Az „*emelvén szívünk a gyásztól a vágyig*” sorral, illetve a következőkben Kosztolányi halálával való összekötés megmagyarázhatná a gyász helyét a szövegben, de felidézi a freudi szemléletet is, miszerint a gyász és a vágy kettősségében értelmezzük a világot.²⁹

A fenti értelmezési síkok poetizált összekapcsolásának végpontja pedig értelmezhető egyfajta költői eszményként vagy szerepvállalásként is. Az idézett sorokban megjelenik a szép-baj, illetve a vágy-gyász kettőssége. Ezek párhuzamba állításából pedig a szép mint vágy, illetve a baj, gyász mint valóság, jelenvaló dolog („*Most temettük el szegény Kosztolányit*”) tűnik fel. Olvasatom szerint ezt a kettősséget a költő oldja fel, a hallgatóság őt kéri meg, hogy meséljen mindkettőről. Talán mert ő tud egyszerre beszélni a kettőről. Ilyen értelemben a költő mint egy mindentudó bölcs, az egyedülként igaz ismerője, megmondója jelenik meg.

Egy más megközelítés szerint a költő – Kosztolányi – halála az értékek halálaként értelmezhető, amely szintén besorolható az antifasiszta értelmezés alá. De Kosztolányi megjelenése a versben referenciális, alkalmi vers jellegű olvasatot is megenged, azon általánosan ismert tény alapján, miszerint Thomas Mann nagyra tartotta Kosztolányit, illetve ő írta a németül megjelent *Nero, a véres költő* című regénye elé az előszót.

Az ezt követő sorokban mintegy asszociációszerűen folyó láncolatban kapcsolódnak össze az eddig is elemzett síkok:

„Most temettük el szegény Kosztolányit
s az emberségen, mint rajta a rák,
nem egy szörny-állam iszonyata rág
s mi borzadva kérdezzük, mi lesz még,

28 Uo., 420.

29 Uo., 420–421.

honnan uszulkan ránk új ordas eszmék,
fő-e új méreg, mely közénk hatol –
meddig lesz hely, hol fölolvasható?”

Az idézett sorokban ismét az antifasizmus komplex, képekkel, hasonlatokkal történő bemutatása és a felolvasóest összefonódása jelenik meg. Külön figyelmet igényel az „emberség” kifejezés, amelyben a megszokott emberiség szóhasználat helyett az emberség fogalom mintha az emberisésséggel, a humanizmus fogalomkörével bővülne, így már a szó és szűkebb környezete is magában hordozza az ezt követő sorok, az értékek erőszakkal való letiprásával³⁰ kapcsolatos jelentését. Ezen olvasat pontosításához tartozik, hogy a költő vezetékneve, a Mann szó ’ember’ jelent, amelyre József Attila itt rájátszik. Az emberséget mint összefoglaló terminust értelmezhetjük, amelyet leszűkítve az európai, kulturált emberrel tudunk azonosítani – ilyen módon szoros kapcsolat jön létre a vers ezen és utolsó sora között.³¹

Nagyon erőteljesen, szembeszökően jelenik meg a társadalom és a lírai én – valamint közössége – közötti szembenállás, amelyet a költő többszörösen kifejez (például: a borzadva, az ordas eszmék és a méreg kifejezésekkel). Úgy tűnik fel, mintha Thomas Mann képviselné a felolvasóest közönségét mint az értékeket őrző kulturális közeget, hiszen ő áll a szembenállás középpontjában, mintha rá lenne ez legnagyobb hatással³²: „*meddig lesz hely, hol fölolvasható?*” Vargha a lírai én kérdésfeltevését pátoszaltan, konkrét aggodalomként értelmezi, amelyet a világ képtelensége, mindenre képes erkölcs telensége miatt fogalmaz meg.³³

A későbbiekben szintén kettéválík a mi és a te. A te, Thomas Mann mint vezető, irányító („*ha te szólsz, ne lohadjunk*”), követendő ember jelenik meg; a mi alatt pedig továbbra is érthetjük a Mannt követő kulturális közösséget, ahová a lírai én határozottan betagozódik. Ezt a betagozódást a következő sorok konzekvens többes szám első személy használata igazolja.

Ezt követően ismét fogalompárokat, illetve azokhoz hasonló jelenségeket láthatunk a versben: „*mi férfiak férfiak maradjunk / és nők a nők – szabadok, kedvesek / s mind ember, mert ez egyre kevesebb...*” A „*férfiak*” és „*nők*” szavak

30 vö. *Uo.*, 421.

31 *Uo.*, 421.

32 Ez életrajzi adatokkal is indokolható, hiszen Thomas Mann 1933-ban politikai okok miatt elhagyta Németországot, majd a felolvasás előtt néhány héttel meg is fosztották állampolgárságától.

33 VARGHA, *i.m.*, 340.

megismétlése megkérdőjelezi jelentésüket, az ismétlés által a nemi kategóriák mint elérendő célok jelennek meg. Míg az első esetben biológiai kategóriáról van szó, a megismétléskor társadalmi, kulturális kategóriaként értelmezhetők, amelyeknek besorolhatóknak kellene lenniük a nagyobb „ember” fogalom alá. Ez természetesen biológiai értelemben mindig érvényesül, de az „ember mint kulturális értékek képviselője” jellegű meghatározásként már nem feltétlenül: „mert ez egyre kevesebb”, ahogy a vers is írja. Ez az olvasat a politikai, antifasiszta jellegű értelmezést erősíti, de ez esetben is elképzelhető ironikus megközelítés: az azonos fogalmak egymásra játszsása, ellentétbe állítása önmaga nevetségessé, értelmetlenné tételeként is olvasható.

Az asszociáció ezután hirtelen lezárul, az utolsó sorok keretes szerkezetében az elejéhez hasonlóan egybefonódva, versszervező erőként visszatér a mesélés és a felolvasás motívuma – azaz a gyermeki sík és az alkalmi versként való értelmezhetőség záloga –, amely nyelvileg is kifejeződik a felszólításokkal („Foglalj helyet. Kezd el a mesét szépen...”). Erőteljesen megjelenik maga a mese és annak hallgatása, valamint ismét jelentőssé válik a mesélő személye, fizikai jelenléte: a közösség nézi – látja – és hallgatja is a mesét. Ebben a két sorban nyer jelentőséget a József Attila verseiben jól ismert néz és lát különbsége is: „Mi hallgatunk és lesz, aki csak éppen / néz téged, mert örül, hogy lát ma itt / fehérek közt egy európaiat.”

A fehér-európai fogalom pár olvasatomban a fentiek – főleg a nők-nők és a férfiak-férfiak párok – alapján értelmezhető: a fogalmak alapjelentésben egymás szinonimái, jelen esetben viszont míg a *fehér* a biológiai meghatározottságot, addig az *európai* a kulturális, szellemi értékeket ismerő és eszerint élő embert jelentheti. Ilyen értelemben ismét antifasiszta jellegű versről beszélhetünk.

A sor érdekessége Légrádi Imre szerint, hogy az európai kifejezés Thomas Mannra értelmezve szintén egy kölcsönzés, hiszen magyar újságcikkek utaltak ezzel a jelzővel a német íróra – ugyanis az európai, európaiság fogalmak határozottan jelen voltak a korabeli kulturált politikai és irodalmi életben. De a fehér-európai ilyen módon való szembeállítása – teszi hozzá Légrádi – a költő egyéni alkotása.³⁴

34 LÉGRÁDI 1. jegyzetben i.m., 117.

Összegzés

Ezek alapján úgy gondolom, nem szükséges – és lehetséges – a vers szigorú, különböző olvasatokra való tagolása. A műben poetizáltan összefonódnak a különböző síkok, amelyek együttese adja a vers komplexitását. Ezen túlmenően pedig önmagában csak a mű politikai és alkalmi vers jellege miatt való idézése, a leírtak alapján úgy érzem, nem indokolt, hiszen ezen két szemponton túlmenően is egy összetett versről van szó. Nem elhanyagolható világ-irodalmi hagyományokba való illeszkedése³⁵, esztétikai megkomponáltsága sem. Magyar hagyományokba való fűzése kapcsán érdemes vizsgálni a József Attila-versek közé illesztését – *Levegőt!*, *A Dunánál*, [*Ős patkány terjeszt kört...*], *Ars poetica*, *Hazám*³⁶, *Egy spanyol földműves sirverse*; *Március*³⁷ – és a versben a József Attila-i problémák és motívumok megjelenését – néz-lát, gyermekversek, apaversek – egyaránt.

Felhasznált irodalom:

BALOGH László, *József Attila*, Bp., Gondolat Kiadó, 1969

JÓZSEF Attila *Összes művei III: Cikkek, tanulmányok, vázlatok*, kiad.

SZABOLCSI Miklós, Bp., Akadémiai Kiadó 1958 78–100.

LÉGRÁDI Imre, A „*Thomas Mann üdvözlése*” *utolsó soráról*, *Irodalomismeret*, 2004/3, 116–118.

LŐRINCZE Lajos, *Nyelvőrségen: Az igazat mondd, ne csak a valódit*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1968, 432–434.

Magyar értelmező kéziszótár, szerk. JUHÁSZ József, SZŐKE István, O. NAGY Gábor, KOVALOVSKY Miklós, Bp., Akadémiai Kiadó, 2003, 557, 1425.

N. HORVÁTH Béla, *A líra logikája: József Attila*, Bp., Akadémiai Kiadó, 2008.

SCHWEITZER Pál, Az „igaz” és a „valódi” *Thomas Mann fogalmi ellentétpárja József Attilának az író üdvözlő költeményében*, *Irodalomtörténeti Közlemények* 2002, 314–327.

SZABOLCSI Miklós, *József Attila élete és pályája: Kész a leltár (1930-1937)*, Bp., Kossuth Kiadó, 2005.

35 Példának okáért gondoljunk a mesélés motívumának kidolgozására, ami Proust: *Az eltűnt idő nyomában* című regényével is szoros kapcsolatot mutat.

36 TVERDOTA, 1. jegyzetben i.m., 163.: „ugyanaz a cselekvést előkészítő meditáció, a készenlét a közösségért való fellépésre, a kiütkereséshez nélkülözhetetlen energia és elszántság van jelen, amellyel a harmincas évek első felében remekműveiben találkozhatunk.”

37 BALOGH 13. jegyzetben i.m., 175.: „A Szép Szó programját legtitisztábban József Attila versei fejezték ki, amelyeket a fasiszmus nemzetközi és hazai előretörésekor írt a népek sorsáért aggódva s az emberi szabadság, az élet szépségeinek eltiprása ellen tiltakozva.”

TÓTH István, „Az igazat mondd, ne csak a valódit”, *Magyar Nyelvőr*, 1986/3, 225–226.

TVERDOTA György, *József Attila*, Bp., Korona Kiadó, 1999. (Klasszikusaink)

VARGHA Kálmán, *Thomas Mann üdvözlése = Miért szép: Századunk magyar lírája verselemzésekben*, szerk. ALBERT Zsuzsa, VARGHA Kálmán, Bp., Gondolat Könyvkiadó, 1966, 335–341.

Szilvási Andrea

A magyar mint idegen nyelv / hungarológia oktatásának néhány kérdése Szlovákiában

Nyelvtudomány (2012)

*Bevezetés*¹

Annak ellenére, hogy a magyart – különféle tévhitekből kifolyólag – „kis-nyelvként”, ill. „kevésbé tanított idegen nyelvként” tartja számon a köztudat, az utóbbi években, évtizedekben Magyarországon és annak határain túl, így Szlovákiában is fokozódott az érdeklődés a magyar mint idegen nyelv tanulása iránt. Motivációt nyelvünk elsajátítására tehát az anyaországban és külföldön is találnak az idegen ajkúak. Magyarországon ez nem meglepő, hiszen az ide érkező külföldiek a munkahelyükön, ill. a lakosság körében is magyarul tudnak boldogulni a legkönnyebben. Mi a helyzet azonban e tekintetben Szlovákiában? A magyar mint idegen nyelv oktatása szlovák anyanyelvűek számára az országban létező jelenség, mindez pedig a nyelvtanulásra való igény bizonyítéka.

Dolgozatomban ennek a ténynek a szlovákiai hátterével, okaival, a magyar mint idegen nyelv/hungarológia oktatásának szlovákiai intézményrendszerével, az oktatás különféle, speciálisan Szlovákiára jellemző formáival és kereteivel, ill. a szlovák anyanyelvű magyarnyelv-tanulókkal foglalkozom. A tanulók kapcsán röviden kitérek a magyar mint idegen nyelv belső tipológiájára, ill. részletesebben foglalkozom a szlovákiai magyarnyelv-tanulók típusaival, motivációjával, a magyar mint idegen nyelv számukra nehézséget okozó részterületeivel. Ez utóbbi témák kapcsán egy – szlovák anyanyelvű magyar-

1 A szerző a pozsonyi Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Kara Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének doktorandusz hallgatója.

nyelv-tanulók körében végzett – kérdőíves felmérés eredményeire, valamint a pozsonyi Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén oktatott magyar mint idegen nyelv órák általános tapasztalataira támaszkodom.

A szlovák anyanyelvűek magyartanulásának okai, motivációi, ill. a tanulók nyelvi környezete

A szlovákiai magyarnyelv-tanulókról általánosságban ugyanaz mondható el, mint más nyelvek nem anyanyelvi tanulóiról: kétfajta cél, motiváció vezérli őket a magyar idegen nyelvként való tanulására. Egyrészt az, hogy Szlovákia magyarlakta területein egyre több vállalat, munkaadó követeli meg a szlovák és az angol/német mellett a magyar nyelv ismeretét, sőt aktív használatát is, mert termékeivel, szolgáltatásaival az ország lakosságának kb. tíz százalékát kitevő magyar kisebbség tagjait is meg szeretné szólítani. Emellett – a térség történelméből adódóan – egyes szlovákiai egyetemi szakokon is követelmény, egyes szakmák gyakorlásához pedig elengedhetetlen a magyar nyelv legalább bizonyos fokú ismerete (ilyenek pl. a hungarológia, a történelem, a néprajz, a levéltár szak, valamint az ezekből fakadó szakmák). Ez az ún. instrumentális vagy eszköz jellegű motiváció, amikor az egyénnek a magyarnyelv-tudására a munkájával kapcsolatos nyelvhasználathoz, ill. a magyar nyelv szakmai célú felhasználásához van szüksége.²

A magyar idegen nyelvként való tanulásának másik motivációja Szlovákiában valamilyen, az ország déli területeit jellemző kétnyelvű környezettel kapcsolatol személyes indíttatás: pl. párkapcsolat vagy házasság magyar partnerrel, vegyes házasságból származó gyerekek mindkét nyelven való szocializálásának szándéka, magyar nyelvű környezetbe, társaságba való beilleszkedés szándéka, magyar anyanyelvű szülőkkal, nagyszülőkkel, rokonokkal való kommunikáció túlnyomórészt szlovákul szocializált egyének esetében, a háromnyelvű pozsonyiakhoz való tartozás szándéka stb., vagyis az ún. integratív vagy azonosuló-beilleszkedő célú motiváció.³

Mindezek alapján a szlovákiai magyarnyelv-tanulók kétféle nyelvi környezetből érkehetnek: forrásnyelvi (túlnyomórészt szlovák, elvétve más nyelvi vagy szlovákpárú két- vagy többnyelvű), ill. magyarpárú két- vagy többnyel-

2 vö. ÉDER Zoltán (1991), „A magyar mint idegen nyelv diszciplináris helye” In: Giay Béla (szerk.), *A magyar mint idegen nyelv fogalma*. Bp., Nemzetközi Hungarológiai Központ. 191.; vö. még VRABEC Mária (2009), „Szlovákiában magyarul?” In: *Vasárnap*. [42.] (13.). 6–9.

3 vö. ÉDER (1991), 191.; VRABEC (2009), 6–9.

vű környezetből. A forrásnyelvi környezetből érkező tanulók magyar nyelvi ismeretekkel a nyelvtanulás kezdetéig nem rendelkeznek, a magyarpárú két- vagy többnyelvű környezetből érkezők ezzel szemben a nyelvtanulás kezdetére bizonyos – bár a körülményeiktől függően eltérő – szintű magyartudásra már szert tesznek.

A magyar mint idegen nyelv/hungarológia oktatásának intézményes keretei Szlovákiában

Szlovákia köztudottan azok közé az országok közé tartozik, amelyek területén az állam (értsd: nemcsak Szlovákia, hanem Csehszlovákia is) megalakulását követően hosszú évekig a magyar mint idegen nyelv önkéntes tanulására nemhogy igény vagy érdeklődés, de hajlandóság sem mutatkozott (még ha egyes szakterületeken szükséges, ill. hasznos is lett volna a nyelv ismerete), sőt a szlovákok inkább egyfajta ellenérzéssel gondoltak nyelvünkre bizonyos, az I. világháborút megelőző időszakban, az Osztrák–Magyar Monarchia magyarországi területein élő kisebbségek számára bevezetett nyelvtörvények miatt. Ezenkívül 1993 előtt – még ha érdeklődés lett is volna – lehetőség sem nagyon volt Szlovákia területén a magyar idegen nyelvként való tanulására.⁴ Az említett ellenérzés azonban napjainkra – legalábbis az átlagpolgárok körében – mérséklődni, ill. megszűnni látszik, a magyar nyelv presztízse a szlovákok körében (is) növekszik, és ez a magyart idegen nyelvként tanulók egyre növekvő számában is megmutatkozik.⁵

A magyar mint idegen nyelv/hungarológia oktatásának intézményrendszere – ahogy Magyarország határain kívül általában mindenhol – Szlovákiában is főként a felsőoktatáshoz kötődik, bár az a világviszonylatban érvényesülő tendencia, hogy az egyetemi hungarológiaoktatás visszaszorulóban van, Szlovákiában is érezhető. Ez egyrészt a hungarológia szakra jelentkezők számában, másrészt pedig nyelvi hovatartozásában mutatkozik meg, ugyanis

4 vö. NÁDOR Orsolya (2002), *Nyelvpolitika. A magyar nyelv politikai státuszváltozásai és oktatása a kezdetektől napjainkig*. Bp., BIP. 158–193, 201–213.; vö. még NÁDOR Orsolya (1998), „A magyar mint idegen nyelv/hungarológia oktatásának történeti áttekintése a kezdetektől napjainkig” In: Giay Béla, Nádor Orsolya (szerk.), *A magyar mint idegen nyelv/hungarológia*. Bp., Janus–Osiris. 118.; vö. még NÁDOR Orsolya (2006), „A magyar mint idegen nyelv és hungarológia intézményrendszere” In: Hegedűs Rita, Nádor Orsolya (szerk.), *Magyar nyelvmester. Magyar mint idegen nyelvi és hungarológiai alapismeretek*. Bp., Tinta. 51.; vö. még TRÓCSÁNYI András, TÓTH József (2002), *A magyarság kulturális földrajza II*. Pécs, Pro Pannónia Kiadói Alapítvány. 308–310.

5 vö. VRABEC (2009), 6–9.; VOZÁRIKOVÁ Judita (2007), *Motiváció és attitűdök a magyar mint idegen nyelv oktatásában, Pozsonyban*. [Szakdolgozat, Pozsony], 15.; <http://bit.ly/ZjS9LD>

ezt a szakot egyre többen választják a magyar, és egyre kevesebben a szlovák anyanyelvűek közül, akik viszont Szlovákiában a célcsoportot képeznék.

Jelenleg a szlovákiai egyetemek közül öt teszi lehetővé a magyar mint idegen nyelv, ill. hungarológia tanulását, mégpedig különböző, nem minden esetben kifejezetten csak a magyar mint idegen nyelv/hungarológia képzésére szakosodott tanszékeknek a keretein belül.⁶ Ezek a következők:

1. a pozsonyi Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéke
2. a nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Karának Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézete
3. a besztercebányai Bél Mátyás Egyetem Humán Tudományok Karának Hungarisztika Tanszéke
4. az Eperjesi Egyetem Bölcsészettudományi Karának Történelmi Intézete
5. a Selye János Egyetem mellett működő Idegen Nyelvi Központ és a Selye János Egyetem Comenius Pedagógiai Intézete.

A hungarológiaoktatás Pozsonyban az 1990/91-es tanévben hungarisztika-szlovák nyelv és irodalom szakpárosításban kezdődött, majd önálló hungarológia szak formájában is működött, a hallgatók száma azonban évről évre egyre csökkent, s általában (vagy legalább részben) magyar nyelvi környezetből érkeztek, így intenzív magyarnyelv-tanfolyamra már évek óta nem volt szükség. A szak a program újragondolása céljából jelenleg szünetel, átszervezés alatt áll. A tanszék évek óta biztosítja azonban a magyar mint idegen nyelv oktatását, amelyet kötelező tantárgyként tanulnak a levéltár szakos hallgatók hat szemeszteren keresztül. Választható tantárgyként pedig a bölcsészkar bármely hallgatója felveheti a magyarnyelv-órát, a jelentkezők között azonban általában a történelem szakos hallgatók dominálnak.⁷

A nyitrai hungarológusképzés profilja szintén a hagyományos hungarológia oktatási formáját követi, mivel azonban jelenleg a hungarológia szakosok mindegyike Nyitrán is magyar nyelvi közegből érkezik, magyar mint ide-

6 vö. SZÉPE György (1983), „A magyar tanulmányok tartalmáról és szerkezetéről a Magyarországon kívüli felsőoktatásban” In: M. Róna Judit (szerk.), *Hungarológiai oktatás régen és ma*. Bp., Tankönyvkiadó. 202–208.

7 l. <http://bit.ly/ZjRv0V>; <http://bit.ly/ZxHFad>; CSANDA Sándor (1983), „A Komenský Egyetem Magyar Tanszékének filológiai munkássága” In: M. Róna Judit (szerk.), *Hungarológiai oktatás régen és ma*. Bp., Tankönyvkiadó. 16–17.; MISAD Katalin (2008), „A magyar mint idegen nyelv/hungarológia oktatásának gyakorlati kérdései a pozsonyi Comenius Egyetemen” In: Fazekas József (szerk.), *Emlékkönyv Zeman László 80. születésnapjára*. Dunaszerdahely. Liliium Aurum. 136–140.

gen nyelv órákra ott sincs szükség, a pozsonyi képzéshez hasonlóan tehát a hungarológusképzés Nyitrán sem azt a célcsoportot érinti, amely tanulmányai befejezése után közvetíteni tudna a szlovák és a magyar kultúra között.⁸

A besztercebányai Bél Mátyás Egyetem Humán Tudományok Karának Hungarisztika Tanszéke alapfokú, mesterfokú és doktoranduszi program keretén belül tolmácsok, fordítók, műfordítók és filológiai szakemberek képzését tűzte ki céljául. A képzés első két évében itt a magyar és a szlovák tanítási nyelvű középiskolákból, gimnáziumokból érkező diákok külön programban végzik tanulmányaikat, csak a harmadik évtől tanulnak egyesített évfolyamon belül közös programban.⁹

Az Eperjesi Egyetem Bölcsészettudományi Karának Történelmi Intézete a magyar idegen nyelvként való tanulását két, ill. három szemeszteren keresztül (heti két órában megvalósuló) kötelező tantárgyként írja elő a történelem és levéltár szakos hallgatók számára. Az órák keretein belül a hallgatók a magyar nyelv alapjait sajátítják el, a magyar mondat- és alaktanra fordítva különös figyelmet. A történelem szakosok kötelezően választható tárgyai közt szerepel emellett Magyarország történelme is.¹⁰

A Selye János Egyetem mellett működő Idegen Nyelvi Központ (egyelőre csak kezdő és ún. álképző szinten megvalósuló) nyelvtanfolyamok, míg a Selye János Egyetem Comenius Pedagógiai Intézete a minden évben megrendezett nyári egyetemi intenzív tanfolyamok keretein belül teszi lehetővé a magyar mint idegen nyelv tanulását, létszámbíány miatt azonban az Idegen Nyelvi Központ magyar nyelvi kurzusai gyakran elmaradnak, a nyári egyetem kínálatába viszont minden évben beiktatják a magyartanfolyamot is.¹¹

Ami a magyar nyelv-kurzusok vagy -magánórák iránti keresletet illeti, általánosságban elmondható, hogy ez – a többi külföldi országhoz hasonlóan – Szlovákiában is növekedést mutat. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy egyre több szlovákiai nyelviskola kínálatában szerepel magyar nyelv-tanfolyam is, más kérdés viszont, hogy ezek a kurzusok valóban elindulnak-e. A tapasztalat azt mutatja, hogy ezt Szlovákiában általában két dolog akadályozza: az egyik – a külföldön általánosan gondot okozó – szakképzett tanárok hiánya, a másik pedig, hogy a magyar nyelv-tanulást igénylők nem mindig koncentrálódnak

8 ld. <http://bit.ly/XpvqSB>

9 ld. <http://bit.ly/XGrAIX>; Felsőoktatás. *Ki kicsoda a szlovákiai magyar kultúrában?*. 2009. február 27. [A Vasárnap 42. évfolyama 9. számának melléklete], 4–5.

10 ld. <http://bit.ly/W7bbHs>; <http://bit.ly/ZGNc1B>

11 ld. <http://bit.ly/YYvXV1>

egy időben egy helyre, így az egyes tanfolyamok gyakran a megnyitásukhoz szükséges számú tanuló hiánya miatt sem tudnak megvalósulni. A probléma megoldására és a magyarul tanulni vágyók igényeinek kielégítésére ezért a nyelvviskolák – amelyekben a tanárhiány nem okoz gondot – individuális magyarázókat is kínálnak az érdeklődőknek.

A magyar mint idegen nyelv tanításának további fontos – bár nem kifejezetten oktatási jellegű – intézménye Szlovákiában a Magyar Köztársaság Kulturális Intézete Pozsonyban, ahol immár tizenhat éve szintén lehetőség nyílik magyar nyelv-tanfolyam látogatására, mégpedig kezdő, mérsékelt haladó, középhaladó és haladó szinten is. Az oktatás hetente kétszer másfél órában, hat-tíz fős csoportokban folyik. Minden kurzus tizenöt hétig tart, és hatvan órát foglal magában. A magyartanulók száma itt kimutathatóan évről évre gyarapszik, 2003-ban fordult elő először, hogy két, 2007-ben és 2008-ban, hogy már három kezdő csoportot is nyitottak, jelenleg pedig négy kezdő, két mérsékelt haladó, egy középhaladó és két haladó csoportban tanulnak a magyartanulók. Az azonban – mint minden más nyelvtanfolyamra – ezekre a kurzusokra is jellemző, hogy középhaladó, haladó szintig a tanulóknak csak nagyon kis százaléka jut el a kitartás hiánya, az elsajátított nyelvtudással való megelégedés és más, személyes okok miatt.¹²

Összegezve tehát elmondható, hogy mára már Szlovákiában is többféle lehetőség kínálkozik a magyar mint idegen nyelv, ill. a hungarológia tanulására, a vázolt intézményes keretek azonban még alakulóban vannak, miközben a velük szemben támasztott igényeknek próbálnak megfelelni. Szakképzett tanárokból, anyanyelvi lektorokból azonban – főként a nyelvviskolákban – hiány van, ez a probléma még megoldásra vár, Szlovákiában ugyanis nincs lehetőség a magyar mint idegen nyelv tanári szak elvégzésére. A magyarországi példához hasonlóan ezt a hiányt egyelőre magyar és valamilyen idegen nyelv szakot végzett – így anyanyelvi jellegű nyelvészeti és irodalmi, valamint idegen nyelvi módszertani ismeretekkel is rendelkező – tanárok alkalmazásával próbálják pótolni. A nyelvtanulók száma és a magyar nyelv tanulásához való hozzáállása jelenleg biztató képet mutat.

12 ld. <http://bit.ly/ZjS9LD>; NÁDOR (2002), 139.; VRABEC (2009) 6–9.; VOZÁRIK (2007) 15–18.

A magyar mint idegen nyelv/hungarológia oktatásában használt tankönyvek Szlovákiában

A tankönyvekkel való ellátottság Szlovákiában jónak mondható, hiszen a nyelvtanfolyamokon és a hungarológus- vagy magyar mint idegen nyelv képzést biztosító egyetemek kurzusain eltérő célokkal tanulók számára is megfelelő számban hozzáférhetőek a magyart idegen nyelvként tanító segédanyagok. A probléma a Szlovákiában jelenleg használatban lévő tankönyvekkel kapcsolatban alapvetően az, hogy nagy részük magyarországi kiadvány (pl. *Halló, itt Magyarország! Itt magyarul beszélnek*¹³), így természetesen az anyországból, azaz célnyelvi környezetben magyarul tanulók igényeihez, típusaihoz, ill. a közvetítőnyelvek tekintetében is a Magyarországon legtipikusabb tanulói forrásnyelvekhez igazodnak.

Kifejezetten szlovák anyanyelvűeknek szóló magyar mint idegen nyelv tankönyvből nagyon kevés van, szám szerint jelenleg mindössze kettő (Mussoniová E., Tankó L., Kostolný A.: *Maďarčina pre samoukov*; Hizsnyaiová I., Sitárová Husáriková M.: *Maďarčina pre samoukov*¹⁴), s a meglévők sem igazán tanfolyamokra, hanem önképzésre szántak, egy készülőfélben lévő tankönyv pedig speciálisan a szlovákiai, szlovák anyanyelvű, levéltár szakos hallgatók magyarnyelv-képzésére lesz hivatott. A szlovákiai nyelvtankönyvpiacon tehát sajnos teljes mértékben hiányzik a hagyományosan leckeekre osztott, irányított nyelvtanulásra szánt, szlovák közvetítő nyelven megírt magyar mint idegen nyelv segédanyag, amely biztosítaná a két nyelv közti kontrasztivitást, figyelembe venné a cél- és a forrásnyelv sajátosságait, valamint a két nyelv különbözőségéből adódó nehézségeket, ill. a pozitív és negatív transzfer (interferencia) lehetőségeit, s amely természetesen napjaink nyelvtanítási tendenciáit követve kommunikáció- és nyelvhasználatközpontú lenne, s végül, de nem utolsósorban funkcionális nyelvtant tanítana. A magyar mint idegen nyelv oktatása Szlovákiában a legcélravezetőbb-

-
- 13 ERDŐS József, PRILESZKY Csilla (2010), *Halló, itt Magyarország! Magyar nyelvkönyv külföldieknek*. Bp., Akadémiai; KOVÁCSI Mária (1999*), *Itt magyarul beszélnek I. Magyar nyelvkönyv kezdőknek angol, francia és német nyelvű magyarázatokkal*. Bp., Nemzeti; KOVÁCSI Mária (1999*), *Itt magyarul beszélnek II. Magyar nyelvkönyv kezdőknek angol, francia és német nyelvű magyarázatokkal*. Bp., Nemzeti; KOVÁCSI Mária (2000), *Itt magyarul beszélnek III. Magyar nyelvkönyv kezdőknek angol, francia és német nyelvű magyarázatokkal*. Bp., Nemzeti.
- 14 MUSSONIOVÁ Ema, TANKÓ Ladislav, KOSTOLNÝ Andrej (2000), *Maďarčina pre samoukov*. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo–Media trade, spol. s. r. o.; HIZSNYAIÓVÁ Ildikó, SITÁROVÁ HUSÁRIKÓVÁ Marianna (2010), *Maďarčina pre samoukov*. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo–Mladé letá, s. r. o.

ben és leghatékonyabban – természetesen a hagyományosan kommunikációs céllal nyelvet tanulók esetében – nyilvánvalóan egy, az említett jellemzőkkel rendelkező tankönyv segítségével folya. A Szlovákiában magyart idegen nyelvként tanulók fentebb említett speciális, instrumentális motivációval rendelkező csoportjának, ti. a magyart egyetemi képzésük során kötelezően vagy választhatóan tanuló levéltár, néprajz, ill. történelem szakos hallgatók oktatása pedig természetesen a fentebb vázolttól eltérő, speciális szemléletű magyarnyelv-tankönyvet igényelne a lehető leghamarabb.

A magyar mint idegen nyelv belső tipológiája és a szlovák anyanyelvű magyarnyelv-tanulók

A magyar mint idegen nyelv belső tipológiája a szakirodalomban már hosszú ideje tisztázott,¹⁵ s ennek alapján elmondható, hogy a magyart nem anyanyelvként tanulók között három fő csoportot különböztethetünk meg: a magyart ténylegesen idegen nyelvként, környezetnyelvként, ill. másodnyelvként tanulókat. Ez a megkülönböztetés éppen azért fontos, mert az egyes csoportok tagjai a magyart különböző módokon sajátítják el, ennél fogva pedig a nyelvrára érkezve nyelvtudás tekintetében is más-más szinten állnak. Besorolásuk elősegítheti egyrészt tanításuk és tanulásuk hatékonyabbá tételét, hiszen a különböző típusú tanulók oktatása különböző módszereket kíván, ill. megmagyarázhat bizonyos – a különböző típusú tanulók magyarnyelv-tanulása során felmerülő – nehézségeket, melyek leküzdése vagy elkerülése a besorolás által könnyebbé válhat.

Míg a magyart másodnyelvként tanulók esetében – egészen a tudatos nyelvtanulás kezdetéig – inkább (szó szerinti) nyelvelsajátításról beszélhetünk, mivel a magyar nyelvi ismereteiket nem tudatos tanulás útján, hanem a magyar környezettel, emberekkel való érintkezés során sajátították el, addig a magyart idegen nyelvként tanulók esetében nyelvtanulásról van szó, hiszen ők a magyar nyelv szabályszerűségeit, szókincsét stb. tudatosan próbálják megtanulni. Ennek alapján a másodnyelv elsajátítása tágabb vagy szűkebb körű célnyelvi vagy kétnyelvű környezetet (ezzel együtt pedig bizonyos tár-

15 vö. ÉDER (1991) 188–197.; SZÉPE György (1991), „A magyar mint idegen nyelv néhány diszciplináris kérdése” In: Gay Béla (szerk.), *A magyar mint idegen nyelv fogalma*. Bp., Nemzetközi Hungarológiai Központ. 151–159.; KONTRA Miklós (1991), „Széljegyzetek a magyarról mint idegen nyelvről” In: Gay Béla (szerk.), *A magyar mint idegen nyelv fogalma*. Bp., Nemzetközi Hungarológiai Központ. 139–140.; GAY Béla (1998^a), „A magyar mint idegen nyelv fogalma” In: Gay Béla, Nádor Orsolya (szerk.), *A magyar mint idegen nyelv/hungarológia*. Bp., Janus–Osiris. 29–30.

sadalmi funkciókat, mindennapos használati lehetőségeket) és a nyelvtanuló integratív motivációját, az idegen nyelv tanulása ezzel szemben túlnyomórészt forrásnyelvi és egynyelvű környezetet (ugyanakkor szűkebb használati terepet is, tulajdonképpen szinte kizárólag a nyelvére keretein belüli használatot) és a nyelvtanuló instrumentális motivációját feltételezi. Ezenkívül az idegen nyelv tanulása irányított és tervezett folyamat, míg a másodnyelv elsajátítása spontán módon történik, amelyet a tanári instrukciók a nyelvtanulás során kiegészítenek és idővel tudatossá tesznek.¹⁶

A környezetnyelv terminus a mai Szlovéniából származik, ahol a kétnyelvű közösségekben a „kölcsonös kétnyelvűség” jegyében nemcsak a többségi nemzet nyelvét tanították a kisebbségnek, hanem fordítva is: a nem magyar anyanyelvű diákoknak is kötelező vagy választható nyelv volt a magyar az iskolában. A környezetnyelv kifejezés ilyen helyzetekben a kisebbség és a többségi nemzet nyelvét is jelöli: a kisebbség számára a többségi, a többségi nemzet számára pedig a kisebbségi nyelv jelenti a környezet nyelvét. Az idegen és másodnyelvhez viszonyítva a környezetnyelv egy köztes helyzetet foglal el, hiszen a nyelvtanuló környezetében a forrás- és a cél nyelv is jelen van. A cél nyelv elsajátítása túlnyomórészt irányított keretek között (az iskolában) történik, tudatos tanulás útján, ami az idegen nyelv felé közelíti a fogalmat, viszont a kétnyelvűségi helyzetben lehetőség nyílik az élő nyelvvél való érintkezésre, a spontán nyelvelsajátításra is, ami pedig a másodnyelvhez teszi hasonlóvá.¹⁷

Az említett három kategórián kívül a szakirodalom a magyarral mint nem anyanyelvvél kapcsolatban még egy fontos fogalommal foglalkozik: ez az ún. magyar mint származásnyelv vagy más néven magyar mint az elődök vagy ősök nyelve. Ilyen értelemben a magyar nyelvről azoknak a nyelvtanulóknak az esetében beszélünk, akik nemzeti kisebbségben élő magyarok leszármazottai, viszont a magyar nyelvet már nem anyanyelvi szinten beszélik, sőt gyakran már csak passzív a nyelvtudásuk. A nyelvismeretnek ezen a kategórián belül így nagyon sok fokozata lehetséges, a nyelv elsajátításának módja viszont minden esetben az anyanyelvi elsajátításhoz áll közel, hasonlóan, mint a másodnyelv (ill. gyakran a környezetnyelv) esetében is. Ezért van az, hogy a nyelvtanuló származásnyelve – a hozzá fűződő különleges kapcsolat és a vele való könnyebb azonosulás révén – idővel másodnyelvvé válhat.¹⁸

16 vö. KONTRA (1991), 139–140.; SZÉPE (1991), 152–155., 159–167.; ÉDER (1991), 186–195., 206–210.; GIAY (1998a), 29–30.

17 vö. SZÉPE (1991), 152–155.; ÉDER (1991), 196–197.; GIAY (1998a), 29–30.

18 vö. SZÉPE (1991), 152–153.; ÉDER (1991), 205–206.; GIAY (1998a), 30.

A szlovákiai magyar nyelv-tanulók típusai

A szlovákiai magyar nyelv-tanulók egy része számára a magyar – a fentebb vázolt motivációik és nyelvi környezetük alapján – egyértelműen idegen nyelvként értelmezhető. A nyelvtanulóknak ez a része a magyar nyelvet egy bizonyos szakmai cél eléréséhez szükséges eszközként fogja fel, tehát instrumentális motivációval rendelkezik, magyar nyelvi ismeretei a nyelvtanulás kezdete előtt nem voltak, azokat a nyelvórákon tudatos és irányított tanulásal szerezte meg, ezenkívül pedig forrásnyelvi környezetben él.

Első látásra nem ilyen egyértelmű azonban a szlovákiai magyar nyelv-tanulók másik részének magyar nyelvhez fűződő kapcsolata. A szakirodalom alapján ugyanis a magyar mint környezetnyelv forrásnyelvi, mint másodnyelv pedig célnyelvi környezetben alakulhat ki.¹⁹ Ennek alapján a szlovákiai magyar nyelv-tanulók másik része a magyart környezetnyelvként tanulná, hiszen a szó szoros értelmében vett célnyelvi környezet (és a standard magyar nyelv elsajátításának) lehetősége csak Magyarországon áll fenn. A környezetnyelv kategóriája sem a nyelvelsajátítást, sem a nyelvtanulást, de a forrás- és a célnyelv a nyelvtanuló környezetében való együttes jelenlétét sem zárja ki, ahogy mindez a szlovákiai magyar nyelv-tanulóknak erre a csoportjára is áll. Az a körülmény viszont már nem, amely a környezetnyelv fogalmát tulajdonképpen Szlovéniában életre hívta: hogy a többségi nemzet a kisebbség nyelvét a „kölcönös kétnyelvűség” jegyében az iskolában, tehát gyermekkortól kezdve tanulná, hiszen a magyar nyelv-tanulás Szlovákiában szervezett keretek között csak felnőttkorban jellemző.

A származásnyelv kategóriájába ennek a csoportnak a nagy része nem fér bele (csak azok, akiket a magyar elődök, rokonok motiválnak a nyelvtanulásra). Mivel a szlovákiai magyar nyelv-tanulók e csoportjának tagjai a nyelvórák látogatása előtt spontán módon, nyelvelsajátítással szerzik meg magyar nyelvtudásukat (bármilyen szintű is legyen az), a nyelvtanulásra integratív motiváció vezérli őket, és – bár szűkebb körű, de főként a magyar lakta területeken – célnyelvi vagy kétnyelvű környezet, közösség veszi őket körül, amelyben a magyar nyelv (egy kontaktusváltozatának) mindennapi használatára is lehetőségük van, ezért a magyar az ő esetükben leginkább másodnyelvként értelmezhető.²⁰ Annál is inkább, mert a magyar nyelv a csoport azon része számára, amelynek az eredetileg származásnyelv, idővel, a tanulás során nagy

19 vö. KONTRA (1991), 139–140.; SZÉPE (1991), 151–159.; ÉDER (1991), 185–210.; GIAY (1998a), 29–30.

20 MISAD (2008), 137.

valószínűséggel másodnyelvvé is válik. Ezenkívül mindaz, ami őket a környezet- és a származásnyelv kategóriájából kizárja, a másodnyelv fogalmába belefér. Eredetileg ugyanis a második nyelv terminussal „a többnyelvű közösségekben használt, kiegészítő szerepű nem-anyanyelvet jelölik”²¹, a magyar nyelvnek ilyen jellegű felfogása a szlovákiai magyarnyelv-tanulók e csoportjának esetében pedig általánosságban véve megfelel a valóságnak.

A magyar mint idegen nyelv nehézséget okozó részterületeiről – különös tekintettel a szlovák anyanyelvű nyelvtanulókra

A közhiedelem szerint a magyar nyelv nehezen megtanulható, sőt egyes állítások szerint egyenesen megtanulhatatlan nyelv. Ez utóbbi feltételezés természetesen túlzás, hiszen megtanulhatatlan nyelv nem létezik, az viszont kétségtelenül igaz, hogy a magyar nyelv egyes részterületei néha még a rokon nyelveket beszélők számára is nehezen elsajátíthatók, hát még a más nyelvcsaládokba tartozó nyelveket beszélők számára, mint amilyenek például a szlovák anyanyelvűek is, akiknek nyelvében egyes, a magyarban természetesen meglévő jelenségek egyáltalán nem fordulnak elő, így ezek a nyelvtanulás során számukra teljesen idegenként is hatnak. Ezeknek a jelenségeknek ezért már csak a megértése is gondot okoz a magyart nem anyanyelvként tanulók számára, az pedig, hogy megtanulják és következtetesen is használják őket, sok időt, magyarázatot, gyakorlást igényel, és természetesen a nyelvtanuló kitartására és akaraterejére is szükség van. Az említett jelenségek a magyart nem anyanyelvként tanulók számára az egyes kognitív nyelvi képességek (pragmatika, kiejtés, szókincs, nyelvtan), ill. a nyelvi készségek (hallás- és olvasásértés, beszéd- és íráskészség) elsajátítása során is okozhatnak nehézségeket.

Nehézségek a kognitív nyelvi képességek elsajátítása terén

A kognitív nyelvi képességek terén főként olyan jelenségek okoznak problémát, amelyek a forrás- és a célnyelvben nem mutatnak egyezést: az egyik nyelvből hiányoznak, míg a másikban megvannak, vagy ha mindkettőben megvannak is, más szabályok vonatkoznak rájuk a két különböző nyelvi rendszerben, tehát interferenciához vezethetnek.

A magyar nyelvhasználati szabályok közül egyes indoeurópai nyelveket (pl. az angolt, de ugyanígy a szlovákot) beszélők számára nehézségként merülhetnek fel a magyarban olyan jelenségek, amikor adott nyelvi formákat nem

21 ÉDER (1991), 192.

kifejezetten csak az általuk betöltött elsődleges funkciókban használunk, például felszólítani nemcsak felszólító móddal lehet, hanem feltételes módú igealakokkal, kérdés vagy akár kijelentés formájában is (*Gyere ide! Idejőnnél végre? Örvidenék, ha idejőnnél.*). A pragmatika szempontjából ezért nagyon fontos a magyar kultúra elemeinek megismertetése a nyelvtanulókkal, a két dolog ugyanis szorosan összefügg.²² A szlovák anyanyelvűek számára a magyar pragmatika terén különösen az önözés formáinak elsajátítása okoz problémát, ugyanis a szlovák nyelv az önöző formákat a többes szám második személyű igealakokkal képezi a magyarban használatos egyes és többes számú harmadik személyű igealakoktól eltérően.

A kiejtés tanítása és tanulása során felmerülő problémák elsősorban abból fakadnak, hogy a magyar nyelv-tanulók anyanyelvének és a magyarnak a hangrendszere gyakran sokban különbözik egymástól. Ebből kifolyólag az indoeurópai nyelveket beszélő magyar nyelv-tanulók kiejtésében (így a szlovák anyanyelvűekében is) a következő tipikusnak nevezhető, magyar standardtól eltérő sajátosságokat lehet megfigyelni:

- ❑ a labiális helyett illabiális *a* ejtése
- ❑ az *a* és az *o* hangok gyakori felcserélése, összetévesztése – mivel a két hang csak egy releváns jegyben, a nyelvállás fokában különbözik egymástól, a tanulók nagyon hasonlóan hallják őket
- ❑ az *ö* és az *ü*, ill. hosszú párjaik, az *ő*, *ű* standardtól eltérő, forrásnyelvenként különböző módon megvalósuló ejtése, képzésükhöz ugyanis nagymértékű ajakkerekítésre van szükség, amelyet például a szlovák anyanyelvűek is kényelmetlennek, furcsának éreznek
- ❑ a hosszú magán- és mássalhangzók rövid ejtése stb.²³

A szlovák anyanyelvű magyar nyelv-tanulókról ezenkívül elmondható, hogy a szlovák hangrendszerből hiányzó *ö*-t a magyar beszédtevékenységeik során *o*-val, esetleg *e*-vel, az *ő*-t *ó*-val, esetleg *é*-vel, az *ü*-t *u*-val, az *ű*-t pedig *ú*-val helyettesítik. Kifejezetten a szlovák anyanyelvűek magyar kiejtésében figyel-

22 vö. BÁRDOS Jenő (2000), *Az idegen nyelvek tanításának elméleti alapjai és gyakorlata*. Bp., Nemzeti. 90–100., 197.; SZILI Katalin (2000), „A pragmatikai kutatások a nyelvoktatásban” In: *Hungarológiai Évkönyv* I. (1.). Pécs, PTE BTK. 114–117.

23 vö. GIAY Béla (1998^b), „A magyar mint idegen nyelv/hungarológia oktatásának módszertani alapkérdései” In: Giay Béla, Nádor Orsolya (szerk.), *A magyar mint idegen nyelv/hungarológia*. Bp., Janus–Osiris. 367.; GINTER Károly (1983), „Magyar–indoeurópai kontrasztok és a magyartanulás” In: M. Róna Judit (szerk.), *Hungarológiai oktatás régen és ma*. Bp., Tankönyvkiadó. 218.

hető meg az a jelenség is, hogy a magyar szavak szóvégi *h*-ját „szlovákosan” *ch*-nak ejtik, például: [*potroch*].²⁴

Ami a magyar szókincs elsajátítása során felmerülő nehézségeket illeti, kijelenthető, hogy az indoeurópai nyelveket beszélő magyarnyelv-tanulók számára általában az egyszerű magyar szavaknak a megjegyzése és megkülönböztetése is komoly erőfeszítést jelenthet, hiszen a nyelvek különböző nyelvcsaládokhoz való tartozása miatt szóképzésük is alapvetően különbözik egymástól, s a két nyelv bizonyos szóképzési elemeinek esetében egy az egybeni megfeleléseket sem találunk. Ennél még nagyobb nehézséget jelent azonban a nyelvtanulók számára a sok képzett és összetett szó a magyarban, melyek ekvivalensei egyes indoeurópai nyelvekben (pl. a szlovákban is: *szélmalom-veterný mlyn*) gyakran jelzős vagy határozós szerkezetek.²⁵

Szlovák anyanyelvű nyelvtanulók körében végzett kérdőíves felmérésem kiértékelése alapján kijelenthetem, hogy beigazolódni látszanak a fenti állítások, hiszen adatközlőim – nyilván a többszörös összetételekből és a többszörösen képzett szavakból, ill. nyelvünk alapvetően agglutináló (képzőt, jelet, ragot a szótőre „ragasztó”) karakteréből kifolyólag – hosszúnak, és ezért nehezen megjegyezhetőnek érzik a magyar szavakat, melyek memorizálása a két nyelv eltérő eredetű szóképzete miatt sem könnyű számukra. Éppen ezért hiányolták a nemzetközi és idegen eredetű szavak szélesebb körű használatát nyelvünkben, amely – véleményük szerint – megkönnyítené magyar nyelvű kommunikációjukat, viszont a két nyelvbeli eltérő hangzás, alaki jegyek, jelentésárnyalatok, esetleg használati lehetőségek esetén ezek a szavak is könnyen interferenciához vezethet(né)nek.

A magyar nyelv – a szlovák anyanyelvűeknek ismét nem kedvezve – gazdag képzőrendszeréből kifolyólag külön ígékpzőkkel fejezi ki a tranzitivitást és intranzitivitást, a cselekvést és történést, míg a szlovák ugyanezt egy képzővel

24 vö. MISAD Katalin (2002), „Interferenciajelenségek és egyéb nyelvi sajátosságok a szlovák anyanyelvű hungariztika szakosok ígehasználatában” In: Lanstýák István, Simon Szabolcs (szerk.), *Tanulmányok a kétnyelvűségről*. Pozsony, Kalligram. 96.

25 vö. GIAY (1998b), 368–369.; BALÁZS János (1989), „Az egybevető /kontrasztív/ módszer alkalmazásának lehetőségei a külföldi magyaroktatásban” In: Giay Béla (szerk.), *A hungarológia oktatásának elmélete és gyakorlata*. Bp., Nemzetközi Hungarológiai Központ. 84.; UJLAKYÉ SZÜCS Éva (2002), „A szókincs tanítása” In: Bárdos Jenő, Garaczi Imre (szerk.), *Nyelvpedagógia az ezredfordulón. Háttérkönyv a nyelvpedagógia oktatásához*. Veszprém, Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány. 206.; BERÉNYI Mária (2000), „Kontrasztív szemlélet a magyar nyelv oktatásában” In: *Hungarológiai Évkönyv* I., (1.). Pécs, PTE BTK. 110.; OSZKÓ Zita (2000), „A magyar mint idegen nyelv oktatása (elsősorban német anyanyelvű hallgatók számára)” In: *Hungarológiai Évkönyv* I., (1.). Pécs, PTE BTK. 146.

oldja meg, és a kontextustól teszi függővé, hogy melyik jelentésre gondol éppen (például *oslobodenie vlasti*: 1. *a haza felszabadít*ása, 2. *a haza felszabadu*lása). Elterést mutatnak a két nyelvben a rokonsági nevek is: míg a magyarban egy szóval nevezzük meg az idősebb vagy fiatalabb lány- és fiútestvért is (*nővér, hűg, báty, öcs*), a szlovákban ugyanerre jelzős szerkezetek szolgálnak (*staršia/mladšia sestra, starši/mladší brat*). A két nyelvben az egyes szavak vonzatai sem mindig felelnek meg egymásnak (például: *fáj valakinek valami-niekoho bolí niečo*). Az ilyen jellegű különbségek a forrás- és a célnyelv között akadályozzák a szlovák anyanyelvű magyarnyelv-tanulókat a szókincstanulásban, ill. – ahogy arról már fentebb említést tettem – interferenciához is vezethetnek.²⁶

A tapasztalat azt mutatja, hogy a magyart nem anyanyelvként tanulók számára – anyanyelvtől függetlenül – a nyelvtan terén a következő három jelenség okozza a legnagyobb gondot: a magyar szórend, az igeik kétféle (általános és határozott) ragozása, ill. az igeikötős igeik (jelentéstani és szórendi szempontból is). Ez a három jelenség ugyanis az, amelynek tekintetében a magyar szinte az összes nyelvtől eltér, amelyek anyanyelvi beszélői nyelvünk elsajátítására vállalkoznak.²⁷

További, a különböző anyanyelvű magyarnyelv-tanulók számára egyaránt nehézséget okozó grammatikai részrendszerek a következők:

- Az igei állítmány, amely – az indoeurópai nyelvek többségével ellentétben – a magyarban önállóan is alkothat teljes értékű mondatot (például *Olvasok*), ez a megoldás a legtöbb indoeurópai nyelvben – néhány speciális esetet leszámítva – szinte teljesen kizárt, a legtöbb esetben kötelező az alany szerepeltetése.²⁸
- Az ige szótári alakja, amely a magyar esetében az ige egyes szám harmadik személyű, jelen idejű, kijelentő módú, alanyi ragozású alakjának felel meg (például *ad*), míg egyes indoeurópai nyelvekben ugyanerre a főnévi igenévi alak szolgál (például a szlovákban is: *dať–adni*).²⁹

26 vö. MISAD Katalin, HURKA Katalin (1998), „A magyar–szlovák nyelvi érintkezés a pozsonyi magyar tanszék hungarisztika szakosainak körében” In: Lanstyák István, Szabó Mihály Gizella (szerk.), *Nyelvi érintkezések a Kárpát-medencében különös tekintettel a magyarpárui kétnyelvűségre*. Pozsony, Kalligram. 99.; MISAD (2002), 96.; BALÁZS (1989), 84–85.

27 GIAY (1998b), 358.

28 vö. GIAY (1998b), 372.; SZÉPE Judit, SZENDE Tamás (2003), „Utak a magyarhoz” In: Ujváry Gábor (szerk.), *A Balassi Bálint Intézet évkönyve 2003. Hungarológia a XXI. században*. Bp., Balassi Bálint Intézet. 123.

29 GIAY (1998b), 372.; MISAD (2002), 97.

- A vonzatstruktúrák – A vonzatok terén a magyar és az indoeurópai nyelvek sok esetben eltérést mutatnak (például magyar: *szükségem van valakire/valamire*, szlovák: *potrebujem niekoho/niečo*), az interferencia esélye pedig az eltérésekkel párhuzamosan nő.³⁰
- A létige és a belőle képzett melléknévi igenevek használata – A nehézséget ezen a téren részben a létige különböző igeidőkhöz és -módokhoz kötődő rendhagyó töveinek képzése, ill. ezek jelentéseinek egymástól való elkülönítése okozza (*vagyok/leszek, voltam/lettem, volna/lenne*). Ehhez hozzájárul még az a tény is, hogy ezek a magyar igealakok jelentésanilag nem minden esetben felelnek meg az indoeurópai nyelvekben formai szempontból hozzájuk rendelt igealakoknak (például magyar: *leszek*, szlovák: *budem*, de magyar: *Öt évvel ezelőtt lettem a csoport tagja*, szlovák: *Pred piatimi rokmi som sa stala členom skupiny*). A szlovákban tehát a múltban beállt, de még a jelenben is tartó állapotot – a magyartól eltérően – nem a lét-, hanem egy teljesen más ige fejezi ki.). Ezenkívül magának a *van* igének a magyarban kétféle, egyrészt létezés, másrészt birtoklást kifejező jelentése is zavart okoz a magyarnyelv-tanulók gondolkodásában, az utóbbi jelentés kifejezésére ugyanis az indoeurópai nyelvekben külön ige szolgál (szlovák: *mať*, német: *haben*, angol: *have* stb.). Emellett 'létezés' jelentésben, ugyanakkor segédige szerepben a *van* a *ki?*, *mi?*, *milyen?* kérdésekre válaszoló, jelen idejű, egyes és többes szám harmadik személyű nominális mondatokból kötelezően hiányzik (például *Péter egyetemista*), csak a *hol?* és a *hogyan?* kérdésekre válaszoló mondatokban szerepel minden esetben (például *Péter ott van*), ellentétben az indoeurópai nyelvekkel, amelyekben ilyen jellegű megkötések a létige használatával kapcsolatban nincsenek (mint ahogyan a szlovákban sem: *Peter je študent*, *Peter je tam*). További problémás terület a létige használatában a belőle képzett melléknévi igenevek (*levő, való*) jelentésének egymástól való elkülönítése, ill. használatuk tisztázása, mivel az indoeurópai nyelvekben a velük alkotott szerkezeteknek határozós kapcsolatok felelnek meg, amelyekben a létige igenévi alakjának nyoma sincs (például magyar: *az asztalon levő könyv*, szlovák: *kniha na stole*).³¹

30 vö. GIAY (1998b), 372–373.; MISAD (2008), 143.; MISAD–HURKA (1998), 99.

31 vö. GIAY (1998b), 373–375.

- Az igenevek használata – A főnévi igenévvel kapcsolatban az indoeurópai nyelveket beszélő magyarnyelv-tanulók számára a nehézséget annak a jelenségnek a tudatosítása jelenti, hogy – anyanyelvüktől eltérően – a magyarban személytelen mondat esetén a főnévi igenévhez a mondat alanyaként személyragok járulnak. Az indoeurópai nyelvek ezzel ellentétben az ilyen típusú mondatokban a segédigéket ragozzák, a főnévi igenevet sohasem (például magyar: *Meg kell oldanod ezt a problémát*, szlovák: *Musíš riešiť tento problém*). További problémás terület az igenevek kapcsán egyrészt a melléknévi igenév egyes fajtáinak egymástól való megkülönböztetése (például *író fiú*, *megírt levél*, *megírandó levél*), másrészt pedig a melléknévi és a határozói igenévi jelentés egymástól való elkülönítése. A határozói igenévvel kapcsolatban ezenkívül interferenciához vezethet az a körülmény, hogy ez a forma a magyarhoz viszonyítva az indoeurópai nyelvekben sokkal szélesebb körben használatos.³²
- Az alany és az állítmány egyeztetése a legtöbb nyelvben – így a magyarban és az indoeurópai nyelvekben is – ismert jelenségnek számít, alapvető szabálya tekintetében (mely szerint egyes számú alany mellett az állítmány is egyes számban, többes számú alany mellett pedig többes számban áll) a nyelvek többsége egyezést mutat, több egyes számú alany esetében azonban egyes nyelvek bizonyos egyeztetési szabályai eltérnek a magyaréitól (például magyar: *Anya és apa elment/elmentek*, szlovák: *Matka a otec odišli*).³³
- Az irányhármasság – „A magyar nyelv térszemléletének legfontosabb sajátossága, hogy a mozgás iránya szerint differenciálja és szervezi a helyhatározó kifejezésére szolgáló nyelvi eszközöket”³⁴. Ebből kifolyólag a magyar helyhatározóragok, ill. névutók a *hol?*, *honnan?*, *hova?* kérdések alapján hármasságokba rendeződnek, ez az elv azonban az indoeurópai nyelvekben ismeretlen, mivel alapvetően nem ragozó típusú nyelvekről van szó. A cselekvés körülményeire elsősorban előljárószókkal és a megfelelő esetben álló névszóval utalnak, ez a megoldás viszont sok esetben nem egyeztethető össze teljesen a magyar eszetrágok rendszerével: megtévesztő lehet a magyarnyelv-tanulók számára ugyanis, hogy amire a magyarban két külön rag szolgál, azt az indoeurópai

32 vö. GIAY (1998b), 375–376.; MISAD (2008), 141–142.

33 vö. GIAY (1998b), 378.; HEGEDŰS Rita (2004), *Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések*. Bp., Tinta Könyvkiadó. 275–277.

34 GIAY (1998b), 379.

nyelvek gyakran egy előjárószóval, viszont két különböző esettel fejezik ki (például magyar: *A könyvet az asztalra teszem/A könyv az asztalon van*, szlovák: *Položím knihu na stôl/Kniha leží na stole*). Ez a háromirányúság jellemző a magyarban az időbeli viszonyok leírására is (a *mikor?*, *mikorra?*, *mikortól?* kérdések alapján). Erre, ill. egy további magyar sajátosságra, ti. hogy a magyar a közelség és a távolság kifejezésére külön (mély, ill. magas hangrendű) névmási és határozószói alakokat használ, az interferencia elkerülése végett szintén fel kell hívni a magyar nyelv-tanulók figyelmét.³⁵

- A birtok és a birtokos közti kapcsolat kifejezésére a magyarban nagyon sok mód van, ezek a következők: birtokos személyjeles névszó (*házam*), birtokos jelzős szerkezet (*a barátom háza*, *a barátomnak a háza*), birtokos névmás (*a ház az enyém*), birtokjel (*a ház a barátomé*). Ez a sok lehetőség már önmagában is megnehezíti a magyar nyelv-tanulók dolgát, mivel megfelelésük az indoeurópai forrásnyelvekkel nem minden esetben teljes, mindehhez pedig még hozzájárul egy újabb egyedi magyar vonás: ti. hogy a magyar a birtokviszonyon belül a többes szám kifejezésére az általános többesjeltől (-k) eltérő, külön többesjelet, az ún. birtoktöbbesítő jelet (-i), ill. az egyes birtokviszonyt kifejező módokban sajátos birtokos személyjelezést használ (például *házam-házaim*; *a barátom háza*–*az ő háza*, *a barátoméék háza*–*az ő házuk*, *a barátoméék házai*–*az ő házaik*). Ennek a gazdag kifejezési rendszernek a következtében a tanulók gyakran összetévesztik az egyes formákat.³⁶

A tárgyalt jelenségeknek szinte mindegyike – ahogy arra a magyar–szlovák példák összevetésével is utaltam – gondot okoz a magyar nyelvtan elsajátítása során a szlovák anyanyelvű tanulóknak is. Mindezek mellett azonban kifejezetten nehéz elsajátítaniuk a magyar névelőhasználatot is, névelő ugyanis a szlovákban nincs³⁷, ezért idegen elem számukra, használatának szükségességét nem érzik, gyakran elhagyják, vagy éppen feleslegesen teszik ki³⁸. Mivel anyanyelvükben és az esetleg tanult indoeurópai nyelvekben hasonló jelenségekkel nem találkozunk, a szlovák anyanyelvű magyartanulóknak hosszú

35 vö. GIAY (1998b), 357., 379.; MISAD (2008), 142–143.; MISAD–HURKA (1998), 98.

36 vö. GIAY (1998b), 379–380.; MISAD (2008), 143–144.; BALÁZS (1989), 82–83.

37 MISAD (2002), 98.

38 vö. BERÉNYI (2000), 110–111.

időbe telik olyan magyar nyelvtani sajátosságok megértése és biztos alkalmazása is, mint:

- ❑ a magánhangzó-harmónia és -illeszkedés, szerintük ugyanis jól hangzanak a *sétálek* típusú alakok is³⁹
- ❑ a szóvégi *a, e* nyúlása toldalék előtt, megfelel „fülüknék” az *almát* helyett az *almat* alak is
- ❑ a felszólító módú igealakok használata egyes szám első személyben, például *egyek*, nem értik ugyanis, mire szolgál ez az alak a magyarban⁴⁰, mivel a szlovákban az egyes szám első személyű felszólítás nem használatos, megfelelő alak sem létezik a kifejezésére
- ❑ kötőhangzók/előhangzók használata a mássalhangzó-torlódás megszüntetésére, a szlovákban ugyanis ez a jelenség (ti. a mássalhangzó-torlódás) nem okoz gondot a kiejtésben, ezért a szlovák anyanyelvű tanulók nem érzik „magyartalannak” az *értni* típusú alakokat sem⁴¹, főként, miután *tartsd* típusúakkal is találkoztak magyar nyelvi tanulmányaik során, melyeket pedig a magyar nyelvtani szabályoknak megfelelő alakokként ismertek meg.

Azok közül a nyelvtani jelenségek közül, amelyek alapvetően a szlovákban is megvannak, de más szabályok szerint működnek, mint a magyarban, a szlovák anyanyelvű magyarnyelv-tanulók számára a legnehezebben egyrészt a visszaható és a kölcsönös névmások közti különbségtétel (*maga–egymást: sa, si*), másrészt pedig a prepozíciók helyett mintegy posztpozícióként értelmezendő névutók sajátíthatók el.⁴² A szlovák és a magyar nyelv névmási rendszere az említetten kívül más esetekben is eltér egymástól: a szlovák nyelv például a személyes névmások rendszerén belül egyes és többes szám harmadik személyben – a nyelvtani nemek megkülönböztetéséből adódóan – tagoltabb, mint a magyar (magyar: *ő–ők*; szlovák: *on, ona, ono–ony, oni*), a kérdő névmások tekintetében viszont ennek éppen az ellenkezője igaz (magyar: *ki?, mi?, kik?, mik?*; szlovák: *kto?, čo?*).⁴³

39 MISAD (2002), 99.

40 vö. BERÉNYI (2000), 111.

41 MISAD (2002), 99.

42 vö. OSZKÓ (2000), 145.

43 l. MISAD–HURKA (1998), 98.

Nehézségek a nyelvi készségek elsajátítása terén

A spontán nyelvi készségek elsajátításának mértéke – ahogy az anyanyelv, úgy az idegen nyelvek esetében is – nagyban függ egyrészt a megszerzett szókincsbeli és nyelvtani, másrészt pedig a kiejtésbeli és pragmatikai tudás mértékétől. Az említett nyelvi képességek ugyanis eszközként szolgálnak az idegen (és természetesen az anya)nyelvű olvasás- és hallásértés, írás és beszéd során, melyek problémamentes használatához ezért a nyelvi képességek minél pontosabb elsajátítására van szükség.⁴⁴

A hallásértés alapvető nehézségét az a tény okozza, hogy egy adott tempójú idegen nyelvi megnyilatkozást egyszeri elhangzás után kell megérteni, értelmezni, majd reagálni is rá. A magyar beszédtevékenységek során átlagosan kilencven szó hangzik el percenként, ezt a tempót azonban a nyelvet nem anyanyelvként tanulók (a kommunikáció sikertelenségétől tartva, fokozott érzelmi állapotban) általában jóval gyorsabbnak érzik a valóságosnál.⁴⁵ A hallásértési nehézségek négy okra vezethetők vissza: az egyik a beszélő, akinek a kiejtése esetleg nem minden tekintetben felel meg a magyar standardnak, akcentussal beszél vagy hadar stb.; a másik a hallgató, aki esetleg a fent említett lélektani helyzetbe került, fáradt, dekoncentrált stb.; a harmadik maga a közvetítő nyelvnek, ill. valamelyik részterületének (nyelvtan, szókincs, kiejtés, pragmatika) hiányos ismerete; a negyedik pedig a szituáció, amelyben a beszélgetés zajlik, ill. annak zavaró tényezői. Ezenkívül a magyart csak a nyelvtanórán elsajátító tanulók számára a beszédértés során gondot okoz a mindennapi beszélt nyelv kifejezéseinek, a szleng vagy nyelvjárási szavaknak stb. a megértése is.⁴⁶

A beszédkészség terén az alapvető nehézséget az a tény okozza, hogy a nyelvtanulóknak a beszédtevékenysége során az anyanyelvi beszélők által elfogadhatónak tartott szinten a célnyelv minden jellegzetességének meg kell felelnie. A beszéd folytonosságát biztosító automatizált nyelvtani szerkezetek, kifejezések, állandósult szókapcsolatok, beszédfordulatok, ill. a standardnak

44 vö. GIAY (1998b), 360., 367., 383.; BÁRDOS (2000), 50., 51., 58.; NAGYNÉ FOKI LÍVIA (2002), „A nyelvtan tanítása” In: Bárdos Jenő, Garaczi Imre (szerk.), *Nyelvpedagógia az ezredfordulón. Háttérkönyv a nyelvpedagógia oktatásához*. Veszprém, Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány. 189., 194.; UJLAKYNÉ SZÜCS (2002), 199–200.; SZEKERESNÉ RÓZSA Etelka (2002), „A kiejtés tanítása” In: Bárdos–Garaczi (szerk.), *Nyelvpedagógia az ezredfordulón*. 169.

45 vö. GIAY (1998b), 366., 383.; SZEKERESNÉ RÓZSA (2002), 165.; KOVÁCSNÉ VARGA ÉVA (2002), „A hallás utáni értés fejlesztésének gyakorlati kérdései” In: Bárdos–Garaczi (szerk.), *Nyelvpedagógia az ezredfordulón*. 248.

46 vö. BÁRDOS (2000), 118–119.; KOVÁCSNÉ VARGA (2002), 239–241., 248.

megfelelő kiejtés és a szituációhoz illő nyelvhasználati szabályok alkalmazása mellett ezek közé a jellegzetességek közé tartozik a helyes magyar hangsúly, ritmus, beszédtempó, intonáció, különböző társalgási és időnyerési stratégiák stb. használata is. Az idegen nyelven beszélő nyelvtanulónak eleget kell tennie a nyelvhelyesség és a beszédfolyamatosság kritériumának is, mindezt egy időben, ami pedig az elfogadhatóság szintjén sem egyszerű dolog.⁴⁷

Az olvasás – a fentebb tárgyalt készségektől eltérően (az írás mellett) – már anyanyelven is tanult készség, amelynek alapvető részei a betűk azonosítása, a dekódolás, vagyis a szavak jelentésének felismerése, a mondatok megértése és a szöveg értelmezése. Ennek értelmében az idegen nyelvű olvasáskészség elsajátítását – az anyanyelvitől eltérően – megnehezítik a szókincs, a nyelv- és szövegtani, valamint a pragmatikai ismeretek hiányosságai, ill. a szavak (célnyelvi kiejtésétől vagy a célnyelvben a forrásnyelvi fonémák jelölésétől eltérő) írásképe is. Mindehhez még hozzájárulhatnak a világról alkotott tudásunknak és a célnyelvi kultúra ismeretének hiányosságai, amelyek megakadályozhatják, hogy bizonyos, logikusan következő nyelvi vagy tartalmi elemeket a szövegben előre megjósolhassunk, és ezzel az olvasásértés folyamatát megkönnyítsük. Az olvasón – mint az olvasásértési folyamatot befolyásoló egyik tényezőn – kívül megnehezíthetik a megértést a másik tényező, a szöveg jellemzői (például hosszúsága, tartalma, felépítése, közvetítő eszköze, információsűrűsége, az ismeretlen szavak mennyisége stb.) is.⁴⁸

Az idegen nyelvű írástanítás nehézségeit egyrészt a forrásnyelvitől eltérő célnyelvi fonémajelölés, írásjelek (például az *s/sz*, ill. *ö/ü* jelölésének összevetésztése vagy az utóbbiak jelölésének *o*-val, *u*-val való megoldása a szlovák anyanyelvűek esetében), ill. az eltérő helyesírási szabályok idézhetik elő, másrészt viszont a kreatív íráshoz szükséges célnyelvi képességek hiányos elsajátítása okozhatja (szókincsbeli, nyelv- és szövegtani, valamint pragmatikai hiányosságok), az említett képességek megfelelő ismerete nélkül ugyanis a nyelvtanuló képtelen a célnyelven nyelvileg helyes és összefüggő szövegek létrehozására.⁴⁹

47 vö. NAGYNÉ FOKI (2002), 193.; BÁRDOS (2000), 83., 183–184., 189–195.; BOLDIZSÁR Boglárka (2002), „A beszéd-készség fejlesztése” In: Bárdos–Garaczi (szerk.), *Nyelvpedagógia az ezredfordulón*. 273–274., 279., 281–289.; GIAY (1998b), 383–384.

48 vö. BÁRDOS (2000), 129., 134–139., 143–147.; HOMOLYA Katalin (2002), „Az olvasási készség (Metodikai vázlat)” In: Bárdos–Garaczi (szerk.), *Nyelvpedagógia az ezredfordulón*. 299., 303–315.; UJLAKYNÉ SZÜCS (2002), 207.; GIAY (1998b), 384.

49 vö. BÁRDOS (2000), 149–178.; SZOLÁR Bernadett (2002), „Az íráskészség fejlesztésének főbb gyakorlati kérdései” In: Bárdos–Garaczi (szerk.), *Nyelvpedagógia az ezredfordulón*. 342–355.;

Összegzés

Napjainkban a szlovák anyanyelvűek is egyre nagyobb számban találnak motivációt a magyar idegen nyelvként való tanulására, ezért kiemelten fontos magyarnyelv-oktatásuk kérdéseit vizsgálni. A Szlovákiában folyó magyar mint idegen nyelv, ill. hungarológiaoktatás számos problémával küzd: intézményrendszere kiforratlan még, magyar mint idegen nyelv tanárokból hiány van, szlovák közvetítő nyelven íródott magyar mint idegen nyelv tankönyv kevés van, s a meglévők is csupán önképzőkönyvek, továbbá egyelőre a magyar mint idegen nyelv kifejezetten Szlovákiára jellemző speciális tanulócsoportjának (a levéltár szakos hallgatóknak) szánt segédanyagnak is csak az előkészületei folynak. A felsorolt problémák és a magyar nyelv elsajátítása során általánosan felmerülő nehézségek ellenére a különböző nyelvi környezetből érkező és eltérő motivációval rendelkező magyarul tanulni kívánók száma Szlovákiában évről évre növekszik.

Hivatkozások

- BALÁZS János (1989), „Az egybevető /kontrasztív/ módszer alkalmazásának lehetőségei a külföldi magyaroktatásban” In: Giay Béla (szerk.), *A hungarológia oktatásának elmélete és gyakorlata*. Budapest, Nemzetközi Hungarológiai Központ. 58–91.
- BÁRDOS Jenő (2000), *Az idegen nyelvek tanításának elméleti alapjai és gyakorlata*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- BERÉNYI Mária (2000), „Kontrasztív szemlélet a magyar nyelv oktatásában” In: *Hungarológiai Évkönyv I.*, (1.). Pécs, PTE BTK. 107–112.
- BOLDIZSÁR Boglárka (2002), „A beszédképesség fejlesztése” In: Bárdos Jenő, Garaczi Imre (szerk.), *Nyelvpedagógia az ezredfordulón. Háttérkönyv a nyelvpedagógia oktatásához*. Veszprém, Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány. 273–298.
- CSANDA Sándor (1983), „A Komenský Egyetem Magyar Tanszékének filológiai munkássága” In: M. Róna Judit (szerk.), *Hungarológiai oktatás régen és ma*. Budapest, Tankönyvkiadó. 15–18.
- ÉDER Zoltán (1991), „A magyar mint idegen nyelv diszciplináris helye” In: Giay Béla (szerk.), *A magyar mint idegen nyelv fogalma*. Budapest, Nemzetközi Hungarológiai Központ. 185–212.

GÁL Péter (2002), „Az írásképesség fejlesztésének tartalmi vonatkozásai” In: Bárdos–Garaczi (szerk.), *Nyelvpedagógia az ezredfordulón*. 317–322.; GIAY (1998b), 384.

- Felsőoktatás. Ki kicsoda a szlovákiai magyar kultúrában?*. 2009. február 27.
[A Vasárnap 42. évfolyama 9. számának melléklete]
- GÁL Péter (2002), „Az íráskészség fejlesztésének tartalmi vonatkozásai“
In: Bárdos Jenő, Garaczi Imre (szerk.), *Nyelvpedagógia az ezredfordulón. Háttérkönyv a nyelvpedagógia oktatásához*. Veszprém, Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány. 317–340.
- GIAY Béla (1998^a), „A magyar mint idegen nyelv fogalma” In: Giay Béla, Nádor Orsolya (szerk.), *A magyar mint idegen nyelv/hungarológia*. Budapest, Janus–Osiris. 28–36.
- GIAY Béla (1998^b), „A magyar mint idegen nyelv/hungarológia oktatásának módszertani alapkérdései” In: Giay Béla, Nádor Orsolya (szerk.), *A magyar mint idegen nyelv/hungarológia*. Budapest, Janus–Osiris. 351–390.
- GINTER Károly (1983), „Magyar–indoeurópai kontrasztok és a magyartanulás” In: M. Róna Judit (szerk.), *Hungarológiai oktatás régen és ma*. Budapest, Tankönyvkiadó. 218–221.
- HEGEDŰS Rita (2004), *Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- HOMOLYA Katalin (2002), „Az olvasási készség (Metodikai vázlat)” In: Bárdos Jenő, Garaczi Imre (szerk.), *Nyelvpedagógia az ezredfordulón. Háttérkönyv a nyelvpedagógia oktatásához*. Veszprém, Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány. 299–316.
- KONTRA Miklós (1991), „Széljegyzetek a magyarról mint idegen nyelvről” In: Giay Béla (szerk.), *A magyar mint idegen nyelv fogalma*. Budapest, Nemzetközi Hungarológiai Központ. 139–144.
- KOVÁCSNÉ Varga Éva (2002), „A hallás utáni értés fejlesztésének gyakorlati kérdései” In: Bárdos Jenő, Garaczi Imre (szerk.), *Nyelvpedagógia az ezredfordulón. Háttérkönyv a nyelvpedagógia oktatásához*. Veszprém, Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány. 239–253.
- MISAD Katalin, HURKA Katalin (1998), „A magyar–szlovák nyelvi érintkezés a pozsonyi magyar tanszék hungarisztika szakosainak körében” In: Lanstyák István, Szabó Mihály Gizella (szerk.), *Nyelvi érintkezések a Kárpát-medencében különös tekintettel a magyarpárú kétnyelvűsége*. Pozsony, Kalligram. 94–101.
- MISAD Katalin (2002), „Interferenciajelenségek és egyéb nyelvi sajátosságok a szlovák anyanyelvű hungarisztika szakosok igehasználatában” In: Lanstyák István, Simon Szabolcs (szerk.), *Tanulmányok a kétnyelvűségről*. Pozsony, Kalligram. 95–101.

- MISAD Katalin (2008), „A magyar mint idegen nyelv/hungarológia oktatásának gyakorlati kérdései a pozsonyi Comenius Egyetemen” In: Fazekas József (szerk.), *Emlékkönyv Zeman László 80. születésnapjára*. Dunaszerdahely. Lilium Aurum. 136–146.
- NÁDOR Orsolya (1998), „A magyar mint idegen nyelv/hungarológia oktatásának történeti áttekintése a kezdetektől napjainkig” In: Gay Béla, Nádor Orsolya (szerk.), *A magyar mint idegen nyelv/hungarológia*. Budapest, Janus–Osiris. 55–125.
- NÁDOR Orsolya (2002), *Nyelvpolitika. A magyar nyelv politikai státusváltozásai és oktatása a kezdetektől napjainkig*. Budapest, BIP.
- NÁDOR Orsolya (2006), „A magyar mint idegen nyelv és hungarológia intézményrendszere” In: Hegedűs Rita, Nádor Orsolya (szerk.), *Magyar nyelvmester. Magyar mint idegen nyelvi és hungarológiai alapismeretek*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 47–64.
- NAGYNÉ FOKI Livia (2002), „A nyelvtan tanítása” In: Bárdos Jenő, Garaczi Imre (szerk.), *Nyelvpedagógia az ezredfordulón. Háttérkönyv a nyelvpedagógia oktatásához*. Veszprém, Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány. 183–198.
- OSZKÓ Zita (2000), „A magyar mint idegen nyelv oktatása (elsősorban német anyanyelvű hallgatók számára)” In: *Hungarológiai Évkönyv I. (1.)*. Pécs, PTE BTK. 143–148.
- SZEKERESNÉ RÓZSA Etelka (2002), „A kiejtés tanítása” In: Bárdos Jenő, Garaczi Imre (szerk.), *Nyelvpedagógia az ezredfordulón. Háttérkönyv a nyelvpedagógia oktatásához*. Veszprém, Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány. 163–182.
- SZÉPE György (1983), „A magyar tanulmányok tartalmáról és szerkezetéről a Magyarországon kívüli felsőoktatásban” In: M. Róna Judit (szerk.), *Hungarológiai oktatás régen és ma*. Budapest, Tankönyvkiadó. 201–208.
- SZÉPE György (1991), „A magyar mint idegen nyelv néhány diszciplináris kérdése” In: Gay Béla (szerk.), *A magyar mint idegen nyelv fogalma*. Budapest, Nemzetközi Hungarológiai Központ. 145–184.
- SZÉPE Judit, SZENDE Tamás (2003), „Utak a magyarhoz” In: Ujváry Gábor (szerk.), *A Balassi Bálint Intézet évkönyve 2003. Hungarológia a XXI. században*. Budapest, Balassi Bálint Intézet. 123–127.
- SZILI Katalin (2000), „A pragmatikai kutatások a nyelvoktatásban” In: *Hungarológiai Évkönyv I. (1.)*. Pécs, PTE BTK. 113–119.

- SZOLÁR Bernadett (2002), „Az íráskészség fejlesztésének főbb gyakorlati kérdései” In: Bárdos Jenő, Garaczi Imre (szerk.), *Nyelvpedagógia az ezredfordulón. Háttérkönyv a nyelvpedagógia oktatásához*. Veszprém, Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány. 341–371.
- TRÓCSÁNYI András, TÓTH József (2002), *A magyarság kulturális földrajza II*. Pécs, Pro Pannónia Kiadói Alapítvány.
- UJLAKYNÉ SZÜCS Éva (2002), „A szókincs tanítása” In: Bárdos Jenő, Garaczi Imre (szerk.), *Nyelvpedagógia az ezredfordulón. Háttérkönyv a nyelvpedagógia oktatásához*. Veszprém, Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány. 199–217.
- VOZÁRIKOVÁ Judita (2007), *Motiváció és attitűdök a magyar mint idegen nyelv oktatásában, Pozsonyban*. [Szakdolgozat, Pozsony]
- VRAPEC Mária (2009), „Szlovákiában magyarul?” In: *Vasárnap*. [42.] (13.). 6–9.

<http://bit.ly/XGrAIX>

<http://bit.ly/XpvqSB>

<http://bit.ly/ZjRv0V>

<http://bit.ly/ZxHfAd>

<http://bit.ly/W7bbHs>

<http://bit.ly/ZGNc1B>

<http://bit.ly/ZjRZEf>

<http://bit.ly/YYvXV1>

<http://bit.ly/ZjS9LD>

Hivatkozott tankönyvek:

- ERDŐS József, PRILESZKY Csilla (2010), *Halló, itt Magyarország! Magyar nyelvkönyv külföldieknek*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HIZSNYAIOVÁ Ildikó, SITÁROVÁ HUSÁRIKOVÁ Marianna (2010), *Maďarčina pre samoukov*. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo–Mladé letá, s. r. o.
- KOVÁCSI Mária (1999^a), *Itt magyarul beszélnek I. Magyar nyelvkönyv kezdőknek angol, francia és német nyelvű magyarázatokkal*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- KOVÁCSI Mária (1999^b), *Itt magyarul beszélnek II. Magyar nyelvkönyv kezdőknek angol, francia és német nyelvű magyarázatokkal*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

- KOVÁCSI Mária (2000), *Itt magyarul beszélnek III. Magyar nyelvkönyv kezdőknek angol, francia és német nyelvű magyarázatokkal.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- MUSSONIOVÁ Ema, TANKÓ Ladislav, KOSTOLNÝ Andrej (2000), *Maďarčina pre samoukov.* Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo–Media trade, spol. s. r. o.

Társadalomtudományok

Budai Mihály Egon

A franciaországi kisebbségpolitika jelene és jövője

*Egy központosított európai állam az okcitán
etnikai törekvések és a lisszaboni szerződés
elvárásainak keretében*

Politika a társadalomban szekció (2012)

Bevezetés

Franciaország az európai kontinens, egyben az Európai Unió és részben e szervezeten keresztül is a világ legbefolyásosabb államainak egyike. Bár gazdasági fejlődése jelenleg stagnál, GDP-je az előző évben is közelítőleg 2583 billió dollár volt.¹ Ezenkívül gazdag történelmi múltja és kulturális öröksége következményeként is komoly hatást gyakorol a világ számos országára, elsődlegesen a *Francophonie*-ban intézményesített kapcsolatokon keresztül. Diplomáciai súlya, gazdasági ereje és soft power-je együttesen azt eredményezik, hogy Franciaország a normáit az Európai Unión belül és kívül is hatékonyan képes érvényesíteni, jóllehet a hidegháborús versengés alatt, majd az amerikai dominanciára épülő posztbipoláris világrendben kénytelen volt elfogadni viszonylagos visszaszorulását.

A múltbeli befolyás megnyilvánulásának egyik eklatáns példája az 1789-ben elkezdődő francia forradalom, amelynek számos, az Emberi és polgári jogok nyilatkozatában is deklarált elképzelését – az állampolgárok jogi egyenlőségét, a szabadsághoz, a tulajdonhoz, a biztonsághoz és az ellenálláshoz való jogot, a népszuverenitást és a *nullum crimen sine lege* elvét² – Franciaország

1 CIA *World Factbook* – France. – <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/fr.html>. – Megtekintés ideje: 2011. november 8.

2 *Déclaration des droits de l'homme et du citoyen*. – <http://www.assemblee-nationale.fr/histoire/dudh/1789.asp>. – Megtekintés ideje: 2011. november 8.

példája, a Napóleon által vezetett offenzív hadjáratai és politikai befolyása révén terjesztette el Európa számos országában. A forradalom során kialakuló és megszilárduló koncepciók egyike – Friedrich Meinecke³ német történész fogalmával élve – az *államnemzet* (ehhez hasonló fogalom a „politikai nemzet”), amely a „*kultúrnemzet*”, illetőleg az etnikai alapú önrendelkezés eszméjével egymást ugyan nem szükségszerűen kizáró, de folyamatosan vitázó (és vitatott) kapcsolatban áll. A nacionalizmus-kutatás továbbra sem rendelkezik egységes, általános elfogadásnak örvendő nemzetfogalommal; „politikai nemzet” alatt egyelőre – Meinecke alapján – közös politikai alkotmányon és jogi egyenlőségen alapuló, saját területe fölött szuverenitást bíró csoportot értek. – Az e közösséghez tartozás klasszikus jogi intézménye az *állampolgárság*, és hagyományosan az 1789 utáni Franciaországot tartjuk a *par excellence* politikai nemzetnek.

A (nép)szuverenitás a nemzetközi jogban, *ideálisan*, külső és belső oldalon is megnyilvánul, vagyis a főhatalom döntéseibe sem partikuláris szubnacionális érdekek, sem nemzetközi elvárások nem csatornázódhatnak be. A létrejöttében hagyományosan az 1648-as békekötésekhez kapcsolt, a szuverenitás mindkét oldalát garantáló vesztfáliai rend egyik első példája: Franciaország.

A második világháborút követően azonban – kényszerűen, és a karizmatikus Charles de Gaulle méltatlankodása közepette – elfogadta szuverenitása egy részének fokozatos és óvatos átadását egy, a kormányköziséget szupranacionalitással vegyítő intézménynek, amelyből napjainkra kialakult az Európai Unió, sőt a kisebbségi érdekeket kizáró belső szuverenitás a regionális etnikai, így például a dél-franciaországi okcitan törekvések hatására is viszonylagossá válhat.

A dolgozatom fő célja az, hogy a napjainkban élő francia nemzetidea megértése, az Európai Unió kisebbségpolitikájának bemutatása, majd a jelentősebb okcitan politikai mozgalmak megismerése után megpróbáljak választ adni arra a kérdésre, hogy elképzelhető-e az, hogy a kettős nyomás hatására a kultúrájában egységes, de korántsem szuverén Okcitánia, hasonlóan például Katalónia és Baszkföld spanyolországi útjához, autonóm tartománnyá váljék Franciaországon belül (és esetleg azon kívül is). – A kérdés megválaszolásához kompilációs elemzést végeztem el a relevánsnak ítélt nacionalizmusel-

3 MEINECKE, Friedrich (1970), *Cosmopolitanism and the National State*. Princeton UP, 10.

méleti irodalomból kiindulva, valamint megvizsgáltam a jelenleg működő három okcitán párt és még egy jelentős okcitán szerveződés céljait és politikai szerepvállalását.

A francia nemzettudat alakulása 1789-től napjainkig

Államnemzet, kulturális nemzet. Nacionalizmus

Ahogy a „nemzet” egyértelmű definícióját is bonyolult feladat megtalálni, számos versengő, pontosabban egymást kiegészítő magyarázatot találunk a „nacionalizmus” kifejezésre is. Másfelől megfigyelhető a nacionalizmuselméletekben egy tipizálás az általam korábban felvázolt „államnemzet” és „kulturális nemzet” ellenpárjai között. Munkadefiníciómban „államnemzet” alatt egy olyan ideáltipikus nemzetet értek, amely saját elhatározásából szuverenitást gyakorol egy adott terület fölött, állampolgárainak polgári és politikai egyenlőséget biztosít, és tagjainak összetartozását jogrendje, politikai-etikai alapelveinek elfogadása biztosítja. Franciaország nemzetfelfogását a leggyakrabban e kategóriába sorolják. – Ezzel szemben „kulturális nemzet” alatt egy olyan, (fiktív) vérségi–genealógiai viszonyokon alapuló embercsoportot értek, amelynek kohézióját a közös(nek látott, közösen átél/értékelt) történelem, a közös nyelv, kultúra, tradíciók és esetleg vallás garantálja⁴⁵⁶.

Az állam- és kulturális nemzet *dichotómiája* a különböző szerzőknél más és más néven jelenik meg; Hans Kohn például megkülönbözteti a Nyugat „polgári, racionális és univerzális”, s a Kelet „kulturális, misztikus és partikuláris” nacionalizmusát⁷. Hasonló fogalmakkal operál Anthony D. Smith, és Louis Dumont is a „polgári” és „etnikai” nemzet fogalmának szembeállításával⁸. Ezenkívül az előbbi felfogást javarészt „liberálisnak”, az utóbbit pedig „kommunitaristának” mondják; az előző csupán a diszkriminációtílatmat garantálja, a közösségelvűség azonban pozitív rendelkezéseket ír elő az állam kisebbségpolitikájában.

Ami a „nacionalizmus” fogalmát illeti, ez alatt azt az alapelvet, a „nemzeti elvet” értem, amely szerint a nemzetnek joga van az általa lakott terület fölött szuverenitást gyakorolni (a nép önrendelkezésének elvét az államon mint

4 PLAMENATZ, John (1995), *A nacionalizmus két típusa*. In: BRETTER Zoltán, DEÁK Ágnes (szerk.), *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Tanulmány, Pécs, 52–67.

5 DIECKHOFF, Alain (2002), *Egy megrögzöttség túlhaladása – a kulturális és politikai nacionalizmus fogalmainak újraértelmezése*. Regio, 4., 7–22.

6 KÁNTOR Zoltán (szerk., 2004): *Nacionalizmuselméletek. Szöveggyűjtemény*. Rejtjel, Bp.

7 KÁNTOR (2004).

8 DIECKHOFF (2002).

szuverénen keresztül megvalósítani), ezáltal egyetlen *politikai* közösségre rendeződni, ideális esetben egy független – a szuverenitás belső és külső oldalát is megvalósító – nemzetállamban, de minimálisan, kompromisszumként, egy másik államon belüli területi vagy kulturális autonómia (részleges önrendelkezés) megvalósításával. E fogalmak egyértelmű definiálását azért tartom szükségesnek, mert későbbi vizsgálódásainkat egységes keretbe helyezi.

Ernest Renan-nal egyetértve⁹ azonban a nacionalizmus politikai és etnikai-kulturális alapú változatánál is fontosnak tartom azt, hogy az adott csoport folyamatosan tudatosítsa magában az adott csoporthoz tartozását, vagyis hogy a nemzet létezése végső soron egy „mindennapos népszavazás”.

A francia nemzetidea kialakulása 1789-ig

Ahogy azt Liah Greenfeld megfogalmazta¹⁰, „azt állítani, hogy a nacionalizmus a modernitás vallása, közhely”. E komplex fogalmak azonban valóban sajátos relációban állnak egymással. David A. Bell, Marcel Gauchet filozófus gondolatait is felhasználva arról ír¹¹, hogy a kereszténység az „emberi” és „is-teni” elkülönülését fokozatosan visszafordíthatatlanná tette – a janzenizmus tanításai kiváló példák erre –, s a XVII. század végére az uralkodói/végrehajtói hatalomnak más legitimációs forrást kellett keresnie, amit végül az *adott területen élő közösségben* talált meg¹². Ez a meggyőződés máris előrevetíti a politikai nemzet gondolatát, amely az V. Köztársaság 1958 óta hatályos alkotmányában is megjelenik, a 3. cikkelyben: „A *nemzeti szuverenitás a népet illeti*, amely azt képviselői és a népszavazás útján gyakorolja. [...] A választójog mindig *egyetemes, egyenlő értékű és titkos*”, függetlenül bárki vallási vagy egyéb meggyőződésétől.¹³

A Jürgen Habermas által „polgári nyilvánosság” koraként jellemzett éra a kávéházak, a szabadkőművesség, a szalonvilág térnyerésével szintén a XVIII. század elejétől kezdett el kibontakozni. A vallás által már kevésbé legitimált társadalmi rend kritikája a felvilágosodás gondolatainak térnyerését eredmé-

9 RENAN, Ernest, *Qu'est-ce qu'une nation ?* (Mi a nemzet?) Előadás, 1882. – <http://www.bmlisieux.com/archives/nation04.htm>. – Megtekintés időpontja: 2011. november 5.

10 GREENFELD, Liah (1996), „The Modern Religion?”. In: *Critical Review*, X/2, 169–91, p.169.

11 BELL, David A. (2001).: *The Cult of the Nation in France. Inventing Nationalism, 1680-1800*. Harvard UP.

12 BELL (2001), 28.

13 *A Francia Köztársaság alkotmánya*. – <http://www.assemblee-nationale.fr/connaissance/constitution.asp>. – Megtekintés ideje: 2011. november 4.

1. kép: Franciaország nyelvei 1789-ben. Forrás: Bell: 2001, 16.

nyezte, az érvelés, a vita és társalgás nyelvén pedig – Franciaországban, de Európa-szerte általában is – a párizsi *francia nyelv* vált.

A vallási alapú legitimáció helyett az uralkodó arra kényszerült, hogy „nacionalista alapú” mobilizációt folytasson¹⁴: saját magát a gazdag történelmi múlt méltó örökösének mutatta, és e múlt tiszteletének a közösségbe indoktrinálásával közvetve a támogatásukat is megszerezte. Azonkívül, hogy erőteljes angolelleses propagandát folytattak az 1746–1753-ban dúló hétéves háború folyamán is, az állam által finanszírozott, „royalista” patriotizmust hirdettek meg: így például ismert és újonnan felfedezett „francia” hősök életrajzát adták ki, sőt az *Académie Française* évtizedeken keresztül kizárólag

14 BELL (2001).

„nemzeti hősoőről” szóló irodalmi pályázatokat hirdetett meg. Jóllehet Franciaország lakossága korábban is egységesnek tartotta magát bizonyos mértékben (például a közös ellenséggel, Angliával szemben 1337 és 1453 között), a XVIII. században kezdett el e patriotizmus/nacionalizmus megerősödni, és a mindennapi életben is kifejezést nyerni. Mivel a királynak *valamennyi alattvalója támogatására szüksége volt*, a kánonba a francia *nemzetiségű* hősök mellé más régiókból származó, más nyelvű hősök is bekerültek.

Az „új hősök”, a szekularizáció logikájának megfelelően, evilági értékek nevében, evilági emberekért küzdöttek. A korabeli francia közéletben legfontosabbnak látott értékek – az egyenlőség, a függetlenség, a szabadság, a józan-ság és az *amour de soi*-val, az önszeretettel szembeni kiállás képessége a közös javára gyökereit a görög poliszokban és a köztársasági Rómában találjuk meg. A folyamatos hivatkozás a republikánus eszme többezer éves múltjára, amelynek görög-római kulturális környezetét a hivatalos állami művészeti irányzattá konzerválódó klasszicizmus is mintának tekintette, szintén *Franciaország nagyságát és egyediségét, a történelem legnemesebb hagyományainak átvételét* volt hivatott hangsúlyozni.

A klasszikus republikanizmus kezdetben megvalósíthatatlannak tartotta az önérdékét követő *bourgeois* és az állampolgári kötelességeinek eleget tevő *citoyen* személyiségének egyetlen személybe illesztését. 1789-ben az Emberi és polgári jogok nyilatkozata [a jelzőkiemelést én végeztem] már címében is azt implikálja, hogy e két etika egymással kompatibilis. Ez a kérdés azért is érdekes a számunkra, mert még a mai V. Francia Köztársaság is azzal oldja fel a dilemmát, hogy valamennyi, a nemzet egységét potenciálisan megbontó érzést, gondolkodásmódot, attitűdöt – így például a vallást vagy az etnikai kisebbségi hovatartozást – a *magánélet szférájába száműz*. Máskülönben a társadalom/nemzet egysége megbomlik, és ez a részérdekre épülő „társadalmon belüli társadalom”, a rousseau-i *société partielle* létrejöttét eredményezi.

A republikanizmus világi lényege ellenére a vallás szerepe, a felvilágosodás szigorú racionalitása és eszkuizma ellenére is jelentős maradt a helyére lépő eszme *természetének* formálásában. A Franciaországban a monarchiával szimbiózisban élő római katolicizmus valamennyi embert megválthatónak látott, és mivel világméretű egységesülésben gondolkodott, élt benne a *folyamatos expanzióra sőt univerzalizásra törekvés*¹⁵ (ami a földrajzi közelséggel karöltve magyarázza azt is, hogy Franciaország miért ébresztett gya-

15 BELL (2001), 47.

nakvást számos európai országban¹⁶). A kiválasztottság- és centralitásérzés a XIX. századtól kezdve a gyarmatokkal kapcsolatban hangoztatott *mission civilisatrice* („civilizációs misszió”) formájában öltött testet¹⁷, mások pedig ugyanennek államhatáron belüli formáját látják – a marxista (és egyébként okcitan származású) Robèrt Lafont egyenesen „belső gyarmatosításról” beszél¹⁸ – a regionalizmusokkal szembeni fellépésben.

A Francia Királyság folyamatos bővülése az etnikai-nyelvi homogenitást ugyan megbontotta, de a XVIII. századig e kérdést nem politizálták át. Másfelől a Párizs központú királyi udvar folyamatosan magához vonzotta az arisztokráciát (social pull), s ahogy már említettem, a felvilágosodás hatására is, folyamatosan kialakult az a meggyőződés, hogy a „tökéletes” francia nyelv ismerete garantálhatja a felsőbbrendű francia kultúra és világnézet megismerését valamint a társadalmi mobilitást és a közösségi életbeli (sikeres) szereplést. Ez együtt járt a párizsitól eltérő francia dialektusok és más helyi nyelvek *patois*-nak bélyegzésével (a szó alapja a *patte*, „mancs” szó, de a patois-t becsmérlő értelemben, „állatmorgás” értelemben használták). Az 1789-ben kezdődő és egyre inkább radikalizálódó forradalom vezetői úgy érezték, hogy e nyelvek kiválóan alkalmasak az ellenforradalmi gondolatok terjesztésére, ráadásul az elmaradottság és egyenlőtlenség fő okai is ezek a nyelvek/dialektusok, ezért üldözni kezdték a helyi nyelveket – így például az okcitánt is.

Az nem egyértelmű, hogy a korabeli Franciaország mennyire volt diverz nyelvi téren, de a francia nyelv „purifikálását” és a regionális nyelvek elleni fellépést sürgető Gergely abbé szerint az ország 28 millió lakójából 6-8 millióan beszéltek *kizárólag* patois-n¹⁹. Komoly feladatnak ígérkezett a tökéletes nyelvi egység megteremtése, azonban „a kulturális (elsősorban nyelvi) egységesítés [tehát] elkerülhetetlen volt ahhoz, hogy mindenki közvetlenül megtapasztalhassa az egyazon nemzeti entitáshoz tartozás bensőséges érzését.”²⁰ Másként szólva: „[...] nem volt még olyan nemzeti *politikai* program, amely ne lett volna nemzeti *kulturális* program is egyben.”²¹ [A kiemeléseket én tettem.]

16 PLAMENATZ (1995), 5.

17 BELL (2001), 96.

18 AGER, Dennis (1999), *Identity, Insecurity and Image: France and Language*. Multilingual Matters Ltd., 57.

19 BELL (2001), 177–178.

20 DIECKHOFF (1995), 14.

21 DIECKHOFF (1995), 16.

Végső soron azt szeretném kijelenteni, Will Kymlicka nyomán, hogy a politikai nemzetnek hitt liberális demokráciák (így Franciaország is) etnikulturálisán korántsem semlegesek. Kymlicka ezért vezeti be a hagyományos államnemzet–kulturális nemzet–diskurzustól eltávolodva a „szocietális kultúra” (*societal culture*) fogalmát, amelyen „egy olyan, az adott területhez kötődő kultúrát értek, amely a közös nyelven alapszik [...]”. Ez a kultúra lefedi az emberi tevékenységek teljes területét, beleértve a szociális, oktatási, vallási, gazdasági és rekreációs szférát.”²² Ilyen értelemben Franciaország szocietális kultúrája sem neutrális, hanem meghatározó eleme a francia nyelv, és a francia állam aktív szerepet vállal ennek gyakorlati érvényesítésében. Nelu Bradean-Ebinger még tovább megy, és arról ír, hogy a hivatalos nyelv implícite a többségi etnikum kollektív jogának intézményesülése²³.

Franciaország nyelvi és etnikai-nyelvi kisebbségek iránti politikája ma is magán viseli a XVIII. században kialakult meggyőződéseket. A politikai és polgári jogegyenlőség, amely azonban kulturális, nyelvi és etnikai alapú szabadságjogokat a nemzeti egység megtörésétől való félelemben nem ad, illetőleg az ilyen típusú különbségeket a magánélet szférájába utalva marginalizálja, valamint a francia (politikai) kultúra és nyelv – és ebből fakadóan a francia nemzet – felsőbbrendűségébe és univerzalizálásába vetett hit egyaránt meghatározó részei a francia nemzeti mitológiának. E kultúra térnyerését foglalom össze a következő fejezetben.

A francia államnemzet gyakorlati megvalósulása

A jakobinus diktatúrába torkolló forradalom, amely egyrészt polgárháborúban állt saját országával, másrészt az európai forradalomellenes erők támadásaira is reagálnia kellett, anyagi korlátai miatt képtelen volt az etnikai-nyelvi homogenizáció végrehajtására. A köztársaság és az egységesítés eszméje azonban életben maradt, és Jules Ferry 1881–1882-es, az alapfokú oktatást ingyenessé, kötelezővé és világivá tevő törvényei a III. Köztársaság valamennyi gyermekét felvértették a szükségesnek ítélt francia nyelvi tudással, s lehetségessé tették a fiatalok állampolgári indoktrinációját is. Az *oktatási rendszer szerkezete* és az 1996-ig fennálló általános sorkötelezettség egyaránt kiváló eszköznek bizonyult az egységes francia identitás megformálásában.

22 KYMLICKA, Will (1998), *Etnikai kapcsolatok és a nyugati politikaelmélet*. In: *Symposion*, 22–23 sz., 15–53.

23 BRADEAN-EBINGER, Nelu (2011): *Euromosaic – Kisebbségi és regionális nyelvek az EU-ban*. In: *International Relations Quarterly*, Vol. 2. No. 2. (Summer 2011/2), p6.

Az asszimilacionista politika miatti titkolt megalázottság és az ebben gyökerező veszélyek azonban egyértelművé váltak a második világháborúban, amikor Németország Bretagne katonáit is rá tudta venni arra, hogy Franciaország ellen harcoljanak. Az ezt követő francia intézkedések már azt a meggyőződést tükrözték, hogy a kisebbségek helyzete biztonságpolitikai probléma, következésképp az egységes állam fenntartásához pacifikálni kell őket, amely azonban *kizárólag jogaik bővítésével* képzelhető el. Az 1945 utáni francia etno- és nyelvi politikát sajátos kettősség jellemezte: egyszerre váltak hajlandóvá a regionális nyelvek elismerésére, és törekedtek erőteljesen a *francia nyelv hegemoniájának megőrzésére*.

A kisebbségi nyelvek helyzetének javulását a breton nacionalizmustól való félelem mellett más folyamatok is segítették. Egyrészt az 1960-as években a Maghrebből és Fekete-Afrikából számos bevándorló érkezett, akik a szekuláris-keresztény francia társadalom normáitól radikálisan eltérő muzulmán vallás követői voltak, és ragaszkodtak identitásuk megőrzéséhez. Ezenkívül az ezt követő évtizedben megkezdődő (és napjainkban is tartó) információs forradalom is e folyamatnak kedvez, végül pedig az 1990-es évek elején a posztkommunista pseudoföderációk nem egy esetben (Grúzia szakadár területei, a Moldovától függetlenedni vágyó Transznisztria, s főként Jugoszlávia) véres dezintegrációja kényszerítette Franciaországot etnopolitikájának újragondolására.

A fokozatos enyhülés egyik első állomása az 1951-ben elfogadott *Deixonnetörvény*, amely a baszk, breton, katalán és okcitan nyelv korlátozott iskolai oktatását engedélyezte, majd a továbbiakban újabb nyelvekre terjesztették ki a törvény szövegét. 1992-ben a *Regionális és kisebbségi nyelvek európai kartájához* való csatlakozás lehetősége komoly vitákat váltott ki, de Franciaország – Gergely abbé után kétszáz évvel – vállalkozott a kisebbségi nyelvek állapotának újbóli felmérésére, s 1999-ben aláírta a kartát (jóllehet egyelőre nem ratifikálta). Fontos előrelépés az is, hogy 2008-tól a francia alkotmány 75. cikkelyének 1) pontja kimondja, hogy „A regionális nyelvek Franciaország örökségének részét képezik.” (jóllehet konkrét intézkedéseket nem fogalmaz meg)²⁴. A társadalmi élet etnicizálódására mutat rá az is, hogy a külvárosokban gyakran etnikai egyezés alapján osztják be a szociális munkásokat.²⁵

24 A Francia Köztársaság alkotmánya. –: <http://www.assemblee-nationale.fr/connaissance/constitution.asp>. – Megtekintés ideje: 2011. november 8.

25 SCHNAPPER, Dominique (2004): *The concept of 'dominant ethnicity' in the case of France*. In: KAUFMANN, Eric P. (2004), 99.

Ezzel egy időben 1945 után Franciaországnak fokozatosan el kellett engednie gyarmatait, sőt saját relatív világpolitikai helyzete is hanyatlott a szuperhatalmi vetélkedés árnyékában. Azon túl, hogy nemzetközi befolyása megőrzésének fő lehetőségét a francia nyelv promotálásában látja, a francia nyelv elsődlegességét („*primauté*”)²⁶ (jóllehet nem *kizárólagosságát*) továbbra is hangsúlyozza regionális nyelveivel szemben. A nyelv őrzésére rendelt intézmények mellett törvényi úton is igyekszik különleges pozíciója megtartására; az 1975-ös Bas-Lauriol-törvény, amely a francia nyelv használatát kötelezővé tette a kereskedelemben és a munkahelyeken, az Európai Bizottság rosszallását is kiváltotta, ugyanis a Bizottság szerint a rendelkezés korlátozta az 1957-es római szerződésbe foglalt szabad versenyt. 1992 óta a francia alkotmány 2. cikkelye kimondja, hogy „a Köztársaság nyelve a francia”²⁷, 1994-ben pedig a Toubon-törvény²⁸ újabb közszférákra terjesztette ki a nyelv kötelező jellegét. Ezenkívül az oktatási rendszer továbbra is komoly hangsúlyt fektet a republikánus *citoyen*-modell kinevelésére.

Az 1789 utáni Franciaországban tehát napjainkig fennmaradt a republikánus nacionalizmus hagyománya, azonban a második világháború után a bevándorlás, az ország transznacionalizálódása, az országhatárokat átlépő kommunikációs struktúrák, az emberi, kisebbségi és kollektív jogi diskurzus széles körű nemzetközi legitimáltsága²⁹ és főleg az Európai Unió létezése lassan ugyan, de átalakítják nemzetfelfogását. A következő fejezetben az Európai Unió kisebbségpolitikáját szeretném röviden bemutatni, Franciaország más revelatív emberi jogi egyezménybeli tagságaival együtt.

Az Európai Unió kisebbségpolitikája

Franciaország nemzetközi kisebbségi jogi kötelezettségvállalásai 1999-ig

Az Európai Uniót megelőző európai integrációs szervezetek a második világháború traumája hatására jöttek létre, elsődlegesen a tagállami gazdasági potenciál növelése érdekében. A közösségi jogvédelem kezdetben csupán az európai intézmények ellen dolgozóik által indított pereket foglalta magában.

26 A *Délégation générale à la langue française et aux langues de France* honlapja. – <http://www.dglf.culture.gouv.fr/>. – Megtekintés ideje: 2011. november 14.

27 „*La langue de la République est le français.*” In: *A Francia Köztársaság alkotmánya*. – <http://www.assemblee-nationale.fr/connaissance/constitution.asp>. – Megtekintés ideje: 2011. november 14.

28 AGER, Dennis (1997): *Language, Community and the State*. Intellect Books, 40.

29 KAUFMANN, Eric P. (2004): *Introduction. Dominant ethnicity: from background to foreground*. In: KAUFMANN, Eric P. (szerk.): *Rethinking Ethnicity. Majority Groups and Dominant Minorities*. Routledge, 1.

Az Európai Szén- és Acélközösség, az Euratom és az Európai Gazdasági Közösség vezetői emellett egyaránt úgy vélték, hogy az emberi jogok védelmét kiválóan ellátja az Európa Tanács. Ezenkívül az integráció korai szakaszában tartózkodtak a *politikai* értelemben vett szupranacionalitástól (a gazdaság dimenziójában látványosabb fejlődést figyelhetünk meg).

Az 1966-ban az Egyesült Nemzetek Szervezete égisze alatt formálódó nemzetközi jogi rezsim részeként a *Polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmányát* ugyan aláírta Franciaország, a 27. cikk vonatkozásában azonban – amely szerint „Olyan államokban, ahol a nemzeti, vallási vagy nyelvi kisebbségek élnek, az ilyen kisebbségekhez tartozó személyektől nem lehet megtagadni azt a jogot, hogy csoportjuk más tagjaival együttesen saját kultúrájuk legyen, hogy saját vallásukat vallják és gyakorolják, vagy hogy saját nyelvüket használják”³⁰ – fenntartást tett, kijelentve, hogy annak elfogadása alkotmányellenes lenne.

Az 1952-es alapítású Európai Bíróság 1969-ben jelentette ki, hogy az alapvető jogok az Európai Közösség általános jogi normái közé tartoznak.³¹ A „régiónk Parlamentjeként” is ismert Európai Parlament egyre-másra tárgyalt a kisebbségek helyzetéről, s a gazdasági érdekek vezérelte, a kisebbségi nyelveket az áruk és emberek szabad mozgása korlátjának látó más intézményekkel ellentétben a kulturális diverzitás fontosságát hangsúlyozta. Nagyon fontos előremozdulás volt a széleskörű politikai integrációt megkezdő, az Európai Uniót létrehozó maastrichti szerződés 1992-es elfogadása is, ugyanis a Szerződés kodifikálta a Bíróság addigi, bizonyos alapjogokat figyelembe vevő, de koherens rendszert nem képező joggyakorlatát.

Az 1993 óta az új tagállamok felvételéhez teljesítendő koppenhágai kritériumok között már nyíltan szerepel a tagjelölt országokkal szemben az a követelmény, hogy „tartsák tiszteletben és védjék kisebbségeiket”.³² Ez az Európai Unió normatív erejének projekcióját jelentette; elsődlegesen a terület „balkanizációját” kívánta elkerülni. A Közösség azonban kettős mércével

30 *A Polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmánya*. – <http://www.menszt.hu/layout/set/print/content/view/full/203>. – Megtekintés ideje: 2011. november 12.

31 DUTHEIL DE LA ROCHÈRE, Jacqueline (2011): *Challenges for the Protection of Fundamental Rights in the EU at the Time of the Entry into Force of the Lisbon Treaty*. In: *Fordham International Law Journal*, Volume 33, Issue 6, Article 5, 1777.

32 „Membership criteria require that the candidate country must have achieved stability of institutions guaranteeing democracy, the rule of law, human rights and respect for and protection of minorities [saját kiemelés].” *European Commission – enlargement – Accession criteria – Enlargement*. – http://ec.europa.eu/enlargement/enlargement_process/accesion_process/criteria/index_en.htm. – Megtekintés ideje: 2011. november 14.

ítélt: már benn lévő tagállamaira, így Franciaországra nézve sem fogalmazott meg elvárásokat.

Az Európa Tanács már 1992-ben kiadta a *Regionális és kisebbségi nyelvek európai kartáját*, Franciaországban pedig éles vita bontakozott ki arról, hogy elfogadja-e azt, vagy sem. A legfontosabb ellenérvek a feltámadó regionális nyelvek okozta „bábelizmustól” és az ezekkel összefonódva jelentkező szecesszionista törekvésektől való félelem voltak, továbbá az, hogy az állam kisebbségi nyelvi jogok kihirdetésével alkotmányellenes cselekedetet tenne (ugyanis alkotmánya nem ismerte el a nyelvi és területi kisebbségeit), és hogy többletjogok biztosításával sérülne az állampolgárok jogi egyenlősége. A Kartát 1999-ben aláírta ugyan Franciaország, de azóta sem ratifikálta azt; a szintén az Európa Tanács által 1995-ben megteremtett *Keretegyezmény a nemzeti kisebbségek védelméről* még aláírói között sem tudja őt.

A feljebb felsorolt példák arra világítanak rá, hogy amíg az európai integrációs szervezetrendszer nem alakított ki jogi rezsimeket a kisebbségek védelmére, Franciaország magatartása nem változott meg etnikai-nyelvi kisebbségei irányában. Az ENSZ és az Európa Tanács egyezményei pedig arra mutatnak rá, hogy Franciaország, amennyiben nem kötelező erejű dokumentumokról van szó, magatartását nem fogja szupranacionális elvárásoknak megfelelően alakítani. Az intézmények normateremtő szerepe tehát, ez esetben, realista szemszögből, csupán akkor nyilvánulhatott volna meg, ha az önértékkövető, racionális aktornak feltételezett Franciaország súlyos retorziót kívánt volna elkerülni az adott dokumentumok aláírásával és ratifikálásával.

Az Alapjogi Karta és a Lisszaboni Szerződés

Az 1999-es kölni konferencián az Európai Tanács elhatározta, hogy létrehoznak egy olyan közösségi jogi – *vagyis a tagállamokat kötelező* – dokumentumot, amely valamennyi európai uniós tagállamban biztosítaná a benne foglalt alapjogok védelmét. A Karta a 2005-re tervezett, az EU *de facto* alkotmányának szánt *Alkotmányos Szerződés* második része lett volna, azonban a Franciaországban és Hollandiában megtartott népszavazás megakadályozta a Szerződés hatályba lépését.

Az Alapjogi Karta azonban még így, jogi erő híján is fontos szerepet töltött be az európai emberi jogi diskurzusban, s a 2009-ben életbe lépő *lisszaboni szerződéssel egyidejűleg* hatályba is lépett. Jóllehet a Karta nem része a lisszaboni szerződésnek, a Szerződés az Európai Unióról 6. cikkelye nyíltan utal rá, következésképp az európai uniós alapszerződésekkel egyenrangú

erővel bír.³³ A Karta 21. cikkelye *expressis verbis* tiltja – egyebek mellett – az etnikai alapú diszkriminációt; ezáltal 2009 az első olyan év, amelyben az Európai Unió etnikai kisebbségekre irányuló védelme egyrészt nem *ex ante* kondicionalitással, hanem elsődleges európai uniós jogszabállyal, másrészt nem tagjelölt/harmadik országokra, hanem saját tagállamaira kíván hatni. (Korábbi, jóllehet nem alapszerződéssel egyenrangú döntés volt az Európai Unió Tanácsa részéről a 2000/43/EK irányelv létrehozása, amely a faji és etnikai alapú diszkriminációt tiltja.) A Karta 22. cikkelye kimondja továbbá, hogy „Az Unió tiszteletben tartja a kulturális, vallási és nyelvi sokféleséget”, azonban ez nem *feltétlenül* utal a kisebbségi jogokra: kifejezheti azt is csupán, hogy az Európai Uniónak több hivatalos nyelve is van.

A lisszaboni szerződés formálisan *Az Európai Unió működéséről szóló szerződés* és *Az Európai Unióról szóló szerződés* (a későbbiekben: SzEU) együttese. Az utóbbi szerződés a szabadság, demokrácia és a joguralom mellett az emberi jogok és az alapvető szabadságok tiszteletben tartását is elvárja a tagállamoktól.³⁴ Jóllehet a 2009-es szerződés a korábbiaknál lényegesen szorosabb integrációt kezdett meg, a Karta jogi erejét, tekintélyét nem egy okból kifolyólag vitatják³⁵:

- a Karta *nem része a szerződéseknek* – jóllehet a SzEU 6. cikkelyének 1) pontja „azonos jogi erőt” biztosít neki –, ezért a benne biztosított kötelezettségek sem terhelik a tagállamokat.
- a Karta rendelkezései *nem haladhatják meg* az Unió alapszerződésekben rögzített jogkörét.
- a SzEU 6. c. 3) szerint az Unió „*tiszteletben tartja* tagállamai nemzeti identitását”, ezzel is korlátozva beavatkozását a szuverén állam esetlegesen a kisebbségek létezését is negligáló politikai struktúráiba.
- a Karta 51. c. alapján a rendelkezései a *közösségi intézményekre és szervezetekre* vonatkoznak; a tagállamokra csupán akkor, amikor uniós jogot alkalmaznak.³⁶

33 *Az Európai Unió Alapjogi Kartája/Charter of Fundamental Rights of the European Union* – http://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf. – Megtekintés ideje: 2011. november 14.

34 *Szerződés az Európai Unióról*. – <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2006:321E:0001:0331:EN:PDF>. – Megtekintés ideje: 2011. november 8.

35 ROCHERE (2011).

36 *Az Európai Unió Alapjogi Kartája/Charter of Fundamental Rights of the European Union* – http://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf. – Megtekintés ideje: 2011. november 14.

- az egyenrangú jogi erő következtében *viták merülhetnek föl* egy-egy alapszerződés és a Karta szövege között; így például a gazdasági érdekek és az emberi jogi alapelvek között.
- az Alapjogi Ügynökség (*Fundamental Rights Agency*, FRA) szerepét nem bővítették ki törvényhozói/szabályozói területre, egyéni ügyeket továbbra sem vizsgálhat, és csupán azon szervezetek kaphatnak tőle tanácsot, amelyek kifejezetten igényelték azt.
- a SzEU 2. c. alapján a kisebbségekhez tartozó *személyek* jogait védi. – A Szerződés alapján egyrészt nem egyértelmű, hogy etnikai, vallási stb. alapú kisebbségről van-e szó, másrészt a jogokat ez a dokumentum is *egyénenként*, és nem kollektíve rendelné az kisebbségekhez.
- a Karta deklaratív természetű dokumentum, és a tagállamokat elsődlegesen az elérendő célokra *törekvésre* kötelezi.

Ami az etnikai kisebbségek számára kedvezőbb lehet, az egyrészt az, hogy a FRA munkájában együttműködik az Európa Tanáccsal és az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezettel. Másrészt 2004 óta a többnyelvűség is európai biztosítási portfólió lett, harmadrészt pedig az Európai Bizottság most már anyagilag is támogat kisebbségi programokat, kutatásokat és oktatást.

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy Franciaország az Európai Közösség alapító tagja ugyan, de a nemzetközi kisebbségi jogi kötelezettségvállalásokat igyekezett elkerülni történelmében. Többek között saját büszkesége és a szupranacionalitással szembeszegülő nemzetállamba vetett hite eredményezte az Alkotmányos Szerződés bevezetésének megghiúsulását is. Az első (és eddig egyetlen) kötelező erejű, nemzeti kisebbségeket is megemlítő közösségi emberi jogi katalógus, az Alapjogi Karta helyzete is felemás: nem csupán jogi erejét vitatják, hanem fogalmi bizonytalanságai és jellemzően deklaratív előírásai miatt talán arra is kevésbé alkalmas, hogy a jogvédelem európai rangú eszköze legyen.

Egy megfelelő politikai erővel és tekintéllyel bíró nyomásgyakorló csoport kezében a Karta természetesen kiváló jogvédelmi eszközzé válhat. Vajon az okcitánok mennyire gondolkodnak európai uniós tagságban? A következő fejezetben e népcsoport jelenlegi céljait szeretném bemutatni négy jelentős politikai szerveződésükön keresztül, azután pedig igyekszem egymással összevetni a Franciaország nemzetfelfogásáról, az Európai Unió lisszaboni szerződésének kisebbségvédelmi hatásairól és az e népcsoportról leírtakat.

Az okcitan kisebbség

A VIII. századtól napjainkig

Franciaország legjelentősebb autochton kisebbsége a *Minority Rights*³⁷ adatai szerint az okcitan/okszitán, 3-6 millió fővel; más források szerényebb adatokat közölnek: a *Délégation générale à la langue française et aux langues de France*³⁸ szerint 610 ezer anyanyelvi okcitan élt az országban 1999-ben; az *Ethnologue.com* szerint 1 940 000-en élnek Franciaországban³⁹ 2009-ben, míg a *Eurominority* szerint 6 100 000-en beszélik⁴⁰ a nyelvet. Rajtuk kívül jelentős, már a francia forradalom előtt is saját identitással bíró népcsoport még az elzászi, a breton, a katalán, a korzikai és a baszk.

A *Minority Rights* szerint az okcitanok alkotják a legnagyobb állam nélküli nemzetet Nyugat-Európában⁴¹: Franciaország déli egyharmadán kívül a spanyolországi Aráni-völgyben, a Nyugat-Alpok itáliai nyúlványaiban és Monacóban is beszélik a nyelv valamely dialektusát. Politikai törekvéseik és öntudatuk azonban névleges számuk ellenére gyengébb a felsorolt csoportokénál – ehhez a franciához erősen hasonlító újlatin nyelvük mellett az erőszakos francia asszimilációs politika is hozzájárult – és, ahogy azt látni fogjuk majd, „az okcitanok identitása szorosan kapcsolódik nyelvükhöz, sokkal inkább, mint például a politikai képviselethez”⁴²

Hasonlóan valamennyi más autochton franciaországi nyelvhez, az okcitant a parasztság mindennapi életében használta a XVIII. századig, sőt a helyi egyházak is ezen a nyelven kommunikáltak híveikkel. A francia asszimilációs politika a III. Köztársaságig anyagi és egyéb korlátai miatt képtelen volt az egységes nemzet kialakítására fordítani az energiáit, ezért ekkor a romantika felfogásának megfelelően virágzott a „múltba tekintés”, sőt Franciaország maga is a történelmi múlt gazdagságát látta a lokális kulturális mozgalmak,

37 *Minority Rights International Group Homepage*. – <http://www.minorityrights.org/1622/france/france-overview.html>. – Megtekintés ideje: 2011. november 14.

38 *A Délégation générale à la langue française et aux langues de France* honlapja. – http://www.dglff.culture.gouv.fr/lgfrance/lgfrance_presentation.htm. – Megtekintés ideje: 2011. november 14.

39 *Ethnologue, Languages of the World*. – http://www.ethnologue.com/show_country.asp?name=France. – Megtekintés ideje: 2011. november 14.

40 *Eurominority*. – http://www.eurominority.eu/version/eng/minority-detail.asp?id_minorities=171. Megtekintés ideje: 2011. november 14.

41 *Ld.*³⁷.

42 Az eredeti szöveg: *'The identity of the Occitan people is tightly linked to their language, much more so than is there political representation, for example'.* Forrás: *Nationalia*. – <http://www.nationalia.info/en/news/313>. – Megtekintés ideje: 2011. november 14.

ilyen az okcitánok részéről a többek között Frédéric Mistral által megalapított *Félibrige*, sokszínűségében. – Az okcitán kisebbség a mai napig rendkívül büszke az elsődlegesen általuk művelt középkori trubadúrköltészetre és általában a kulturális eredményeikre. Ezenkívül a XIX. században támasztották föl az általuk lakott terület megjelölésére az „Okcítánia” szót (a történelmi Aquitániai Hercegség félreérthető lett volna Aquitánia francia régió létezése miatt).

A III. Köztársaság 1940-es bukása a második világháborúban s a francia nyelvpolitika engedékenyebbé válása kedvezett az okcitán mozgalomnak is. 1945-ben hozták létre a nyelvük és kultúrájuk népszerűsítésével foglalkozó Okcitán Tanulmányok Intézetét (IEO), Franciaország pozitív lépéseket tett a regionális nyelvek elismeréséig (a Deixonne-törvénytől kezdve a 2008-as alkotmánymódosításig), ráadásul 1990-ben az okcitán aráni dialektusa a spanyolországi, katalóniai Arani-völgyben hivatalos nyelv lett (2006-ban Katalónia egészében), 1999-ben Olaszország is védelmezendő nyelvnek ismerte el a maga nyelvjárását. A politikai öntudatra ébredést jelzi az is, hogy 2005-ben, 2007-ben és 2009-ben az *Anem Oc* szervezet több mint 20 ezer embert vitt az utcára, hogy az okcitán nyelv komolyabb elismeréséért kampányoljanak.

Az okcitán identitás

Jelenleg az okcitánok a francia többséggel elkeveredve élnek Dél-Franciaországban, és az okcitánt sem használják életük valamennyi szegmensében. Ez egyrészt a francia és okcitán nyelv asszimilációt megkönnyítő rokonságának tudható be, másrészt az 1960-as, 1970-es években sokan elvándoroltak a területéről, helyükre pedig idegen ajkú bevándorlók érkeztek.

Az egységes okcitán identitás egy komoly akadálya a népcsoport fragmentáltsága is: még ma is körülbelül hat egymástól határozottan megkülönböztethető nyelvjárást különböztetünk meg benne (gaszkony, languedocien, provanszál, auvergne-i, limousin és vivaro-alpin), amelyek helyesírási rendszere, nyelvtana és kiejtése egyaránt eltér egymástól. Az 1970-es évekre az Okcitán Nyelvi Gyűlés ugyan létrehozott egy standard rendszert, de az továbbra sem örvend általános elismerésnek, ráadásul a „centralizációs” törekvéseket az identitásuk elleni támadásként értékelték egyes csoportok.

Hasonló természetű problémát jelent az okcitán érdekeket felkaroló politikai pártok kérdése.

Az *Iniciativa per Occitania* civil mozgalom kiáltványában⁴³ a „szabad és európai” Okcitánia megteremtése a cél, máskülönben ugyanis, úgy látják, nem válhatnak egyenrangúvá más népekkel, és nyelvük sem maradhatna fenn. – Az Okcitánia megteremtéséhez vezető első lépés az okcitan öntudat felébresztése lenne, majd széleskörű egyeztetéssel standardizálnák a nyelvet; ezután a franciaországi régiók határait kis mértékben megváltoztatnák, hogy legyen egy javarészt okcitanok lakta régiócsoporthoz, amely végül akár függetlenné is válhat, Olaszország és Spanyolország okcitan területeinek és esetleg Monaco csatlakozásával is. Ez a koncepció „Occitania gran”/Nagy-Okcitánia néven vált ismertté.

Az *Iniciativa* elismeri és méltatja a hagyományos dialektusokat, ezért a kulturális élet és az oktatás decentralizációját és az elképzelt Okcitánia föderális államstruktúráját támogatják. Hangsúlyozzák, hogy demokratikus, erőszakmentes eszközökkel fognak törekedni céljaik elérésére, és ezzel egyidejűleg elhatárolódnak a szélsőségesen ultraliberális, ultrakonzervatív, antidemokratikus, rasszista, szexista és integrista csoportoktól. – Támogatói bázisát ezenkívül implicite igyekszik azzal is növelni, hogy helyzetüket a muzulmán bevándorlókéhoz hasonlítja, valamint hogy nemzetközi jogi kisebbségvédelmi szerződésekre hivatkozik céljai kapcsán.⁴⁴

A *Libertat !* szintén Okcitánia lakóinak társadalmi és nemzeti felszabadulásáért küzd⁴⁵; 2009-ben, korábbi csoportok egyesülésével jött létre. Míg az *Iniciativa* nemzetfelfogása a „kulturális” felé mozdul el, a *Libertat !* szerint bárki okcitan, aki okcitan nyelvet területesen él, és elfogadja a tolerancia, tisztelt, béke és igazságosság értékeit (jóllehet e mozgalom is szükségesnek tartja a nyelv tanulását és „lehető leggyakoribb” használatát). Nyíltan baloldali mozgalomként a kapitalista uniformizáció és globalizáció ellen foglal állást, elődeihez hasonlóan forradalminak és emancipatórikusnak mondja magát, továbbá a saját érdekei elsődlegességét hangsúlyozó Inicativától eltérően nyíltan kiáll a hozzá hasonló függetlenségi mozgalmak mellett, szerte a világon. – A párt a 2011-es Arzac kantoni választáson indult, de nem szerzett mandátumot.

43 Az *Iniciativa* kiáltványának francia fordítása. – <http://www.iniciativaoc.org/file/VersionFrancesa.pdf>. Megtekintés ideje: 2011. november 14.

44 Az *Iniciativa* 2009. december 13-ai kommunikéje. – <http://www.iniciativaoc.org/file/refus-lei-fr.pdf>. Megtekintés ideje: 2011. november 14.

45 A *Libertat !* honlapja – http://libertat.org/index.php?option=com_content&view=article&id=88&Itemid=1&lang=oc. Megtekintés ideje: 2011. november 14.

A *Partit Occitan* („Okcitan Párt”) 1987-ben jött létre. Az ő céljuk is elsőként az okcitan nép „öntudatra ébresztése”, majd annak elérése, hogy Franciaország, Spanyolország és Olaszország elismerjék létezésüket. Ezt követően, demokratikus eszközökkel, autonómiát kívánnak kiharcolni maguknak, s bár az államhatárokat megőriznék, inkább „a népek és régiók Európájában hisznek”, amely így összekapcsolná a kulturális egységet alkotó, de közigazgatási határok által elválasztott okcitanokat. Ezenkívül javasolja még az egyelőre csupán remélt Okcítánia Autonóm Közösség (a név Katalóniára emlékeztet) jelenlétét az európai integrációs intézményekben. A *Partit Occitan* az Iniciatívához hasonlóan extremizmus-ellenes, de a *Libertat* !-hoz hasonlóan, bár kevésbé markánsan, „szolidaritást vállal” a harmadik világgal.⁴⁶ – Jelenleg ez az egyetlen okcitan párt, amely Aquitánia, a Közép-Pireneusok, Auvergne és Provence Regionális Tanácsaiban mandátummal bír, rendre 85-ből, 91-ből és 47-ből 1-et, valamint 123-ból 2-t birtokolva. Ezenkívül van egy általa is delegált képviselő (François Alfonsi) is a 735 tagú Európai Parlamentben.

Befejezésként az 1959 óta létező, vagyis a legrégebb óta működő Okcitan Nemzet Párt (*Partit de la Nacion Occitana*) programját szeretném bemutatni. Jóllehet az előző csoportoktól eltérően nem kötelezi el magát *nyíltan* a demokratikus eszközök mellett, és nem is támogatja hozzájuk hasonló erővel a baloldalt (2007-ben a *Partit Occitan* a franciaországi Zöldekkel lépett szövetségre), végső célja a[z okcitan] köztársaság megteremtése. Az *Iniciatívához* hasonlóan meggyőződése, hogy az önrendelkezés az egyetlen módja az állampolgárok emancipálásának, s hogy ha Franciaországnak joga van védenie a franciákat, ők is megtehetik ugyanezt. – A párt kifejezetten elutasítja az államhatárokat, helyette ők is a föderalizálódó-regionalizálódó Európáról és Okcitániáról beszélnek. A szervezet a 2010-es regionális választásokon nem indult.⁴⁷

Esélyek a függetlenné válásra

Egybevetve a franciaországi kisebbség- és nyelvi politika jelenlegi trendjeit, az európai integrációban rejlő lehetőségeket és kötelezettségeket, valamint az okcitan etnikai mozgalmakat a politika világában reprezentáló pártokat, vajon mekkora az esély egy autonóm Okcítánia létrejöttére?

46 A *Partit Occitan* honlapja. – <http://partitoccitan.org/rubrique23.html?lang=fr>. Megtekintés ideje: 2011. november 14.

47 A *Partit de la Nacion Occitana* honlapja. – <http://www.p-n-o.org/entrada.php>. – Megtekintés ideje: 2011. november 14.

A pártok és az *Iniciativa* egyaránt a független, egységes (Franciaországon kívüli területeket is) magában foglaló okcitan nemzetállam megteremtését tűzik ki legvégső céljukként. Ez az átfedés azonban valamennyi párt szavazóbázisát gyengíti: egyrészt ez jelezné az okcitanok és a francia állam számára is, hogy az egységet következetesen képviselik, másrészt nagyobb ellensúlyt alkotnának a dél-franciaországi régiókban is erőteljesen jelentkező országos nagypártokkal szemben. Arra, hogy egy okcitan párt képviselője egyáltalán bejusson a Nemzetgyűlésbe, a jelenleginél komolyabb összefogásra lesz szükségük.

Az egységes okcitan párt hiányát magyarázza a hagyományos bal–jobboldali skizma létezése a felsorolt csoportosulások között. A *Partit Occitan* és a *Les Verts* összefonódása kiválóan mutatja ezt, és rávilágít arra is, hogy amíg kulturális programjaikkal nem tudják mobilizálni a jelenleg passzív választópolgárokat, és a jelenlegi szavazóbázis számára nem teszik a lehangsúlyosabb értéké az okcitan közösség érdekeit, szükségszerűen más pártokkal kell koalícióra lépniük. Ez egy felemás következményekkel járó döntés: egyrészt a másik félhez történő akkommodáció miatt követeléseik radikalizmusa csökkenni fog, előnye azonban az, hogy eszmei bázisuk bővízhet, és számos új szavazóra tehetnek szert.

Ahogy arra utaltam, a pártok előrejutásának legfőbb akadálya az, hogy a lakosság nem feltétlenül kötelezi el magát az okcitan érdekek mellett. A mindennapi megélhetés kényszere, a gazdagodás lehetősége a gyökereiktől elszakadó okcitanokat arra ösztönzi, hogy elhagyják szülőföldjüket, illetőleg hogy integrálódjanak a francia kulturális nemzetbe is: az okcitan nyelv használatának a valóságban elsősorban nem gyakorlati, hanem szimbolikus jelentősége van.⁴⁸

A szavazói érdektelenség egyes nyomásgyakorló csoportokat esetleg rábír majd arra, hogy erőszakkal próbálják megoldani a konfliktust, ahogy az ETA is kísérletezett ezzel Spanyol-Baszkföldön. E próbálkozások azonban komoly veszteséget is eredményezhetnek: egyrészt az európai normák melletti elkötelezettség kizárja az erőszak lehetőségét, másrészt meglévő szavazói bázisuk tekintélyes része is elfordulhat tőlük, sőt a konfliktus szélsőséges esetben

48 'La connaissance de l'occitan est perçue comme peu utile pour l'avenir, étant donné son manque de prestige. En effet, il semble que l'intérêt vers l'occitan porte beaucoup plus sur sa valeur culturelle et symbolique pour l'identité régionale que sur son utilité pratique'. – *EBLUL Report on the Occitan Language*. – <http://www.eblul-france.eu/www/eblul/langues-occitan.asp>. – Megtekintés ideje: 2011. november 14.

polgárháborúvá eszkalálódhat, ráadásul más európai szecesszionista mozgalmakat is arra bátorít majd, hogy erőszakkal próbáljanak érvényt szerezni törekvéseiknek.

A pártok kapcsán még érdemes egy kérdést megvizsgálnunk, nevezetesen azt, hogy mekkora támogatásra lelhetnek a nem okcitan lakosság körében. Figyelembe véve a franciákkal való évszázados együttélést s az újonnan betelepülő bevándorlókat, e csoportok lojalitásai más értékekhez kapcsolják őket. Amennyiben mégis felvállalnák az okcitan pártok támogatását (feltéve, hogy azok ideológiai bázisa kiszélesedik), az annak a függvénye lesz, hogy mennyire tekintik majd legitimnek az okcitan nemzetépítést. Will Kymlicka szerint a többségi nemzetépítés legitim akkor, ha 1. nincsenek folyamatosan kirekesztett, idegen csoportok, 2. a nemzethez tartozáshoz elegendő az intézményekben és nyelvben történő (másra nem kiterjedő) integráció, valamint 3. van lehetőség a szocietális kultúra építésére.⁴⁹ – Vajon mennyire mondható el ez az okcitan törekvésekről? – A pártok kiáltványai hangsúlyozzák a mozgalom inkluzív jellegét, de jogos lehet a félelem, hogy a függetlenségre vonatkozó társadalmi konszenzus elérése után nacionalista, bevándorlásellenes és frankofób elemek kerülnek a hatalomra.

Ami Franciaország hozzáállását illeti, az okcitanok pacifikációjára kiváló stratégia a részéről, ha elismeri létezésüket, de az állam által hozzájuk eljuttatott erőforrásokat minimális szinten tartja. Ezenkívül Franciaország támaszkodhat a demokratikus értékek szilárdságára, ehhez pedig továbbra is szüksége van a javarészt központosított oktatási rendszerre. Az állam ezáltal biztosítva érezheti magát az okcitan törekvések átpolitizálódásával szemben. A későbbiekben, amennyiben az Európai Uniónak sikerül egy újabb, ezúttal azonban alapszerződésbe foglalt emberi jogi katalógust létrehoznia, és az okcitan törekvések is egységesebbek és erőteljesebbek lesznek, elképzelhetőnek tartom a kulturális autonómiát is, de Franciaország szigorú nemzetpolitikáját és az állam alkotmányosan rögzített oszthatatlanságát figyelembe tartva a területi autonómia biztosítása valószínűtlen.

Franciaország ezenkívül a bizonytalan okcitanokat a maga oldalára állíthatja azzal is, hogy – ahogy 1789-ben is – a francia nyelv gazdasági és kulturális előnyeire, európai szintű és a világ számos pontján elismert tekintélyére hivatkozik, hangsúlyozva a nyelv nagyobb gyakorlati szerepét az okcitanéval kapcsolatban. Ezenkívül a hízelgés eszközét is bevetheti: vajon ki ne szeretne

49 KYMLICKA, Will (1998), 15-53.

a világ egyik legerősebb gazdasággal bíró országának tagja lenni? E retorika természetesen saját gazdasági egységét is megőrizné, s biztosítaná a Földközi-tengerre jutást is.

Az Európai Unió és Franciaország között érdekes párhuzamot figyelhetünk meg nyelvpolitikájuk kapcsán. Ahogy a francia állam egyre bővíti a kisebbségi nyelvi jogokat, a kymlickai szocietális kultúra nyelvének továbbra is mindenképpen megőrzi a franciát. Az Európai Unió ugyanígy elismeri valamennyi tagállama hivatalos nyelvét a saját hivatalos nyelvének is, azonban munkanyelvként csupán az angolt, a franciát és a németet használja. A kérdés az, hogy vajon elképzelhető-e az, hogy Franciaország is etnikai alapú devolúciót kezd meg, és míg a francia állami intézmények hivatalos nyelve a francia marad, a kulturális autonómiához jutó etnikai közösségek hivatalos nyelve az anyanyelvük válik. Meggyőződésem, hogy nem, ugyanis az Európai Unió a tagállamok *akaratából* létrejövő szervezet, Franciaország az etnikai kérdést továbbra is „biztonságiasítja” (a buzán-i értelemben).

Az okcitan pártok retorikájában a francia állambeli decentralizáció reménye mellett fontos szerephez jut a jövő Európájának a nemzetállami kompetenciák további gyengülésével és a regionalizmus felerősödésével összekapcsolt víziója. Az Európai Unió azonban jelenleg államközpontú intézmény, és a tagállamok saját létezésüket továbbra is féltékenyen fogják védeni. A nemzetközi jogi normákhoz hasonlóan az európai országok is – legalábbis *saját magukra nézve* – az államok területi sérthetetlenségének elvét fontosabbnak tartják a népek önrendelkezési jogának biztosításánál. A világ 73 országa (ezen belül a 27 tagú EU 25 tagja) által független államként elismert balkáni entitás, Koszovó felvétele természetesen újabb vitákat gerjesztene a kisebbségi népek jogaival kapcsolatban, ezért az ellentmondásosság miatt az Unió egyelőre inkább időt kér mind autochton kisebbségeitől és az épp etnopolitikai problémáik miatt kihívásokat jelentő nyugat-balkáni országoktól is.

Lezárás, kitekintés

A franciaországi nyelvi és etnikai kisebbségpolitika alapja 1789 óta a homogenizáció és centralizáció volt, azonban a dezokcitanizáció és általában a kisebbségi identitások eltörlésének folyamata eredménytelen maradt. A változások – a kisebbségi kérdés biztonságiasítása, az európai integráció és más nemzetközi jogi rezsimek megjelenése, a transznacionalizálódás – ered-

ményeként e felfogás lazult, és jelenleg Franciaország megengedőbb etnikai kisebbségeivel szemben, mint 1871 óta bármikor.

Szeretném leszögezni, hogy dolgozatom a franciaországi autochton nemzetiségek kérdésével foglalkozik, és csupán érintőlegesen utaltam a bevándorlással megjelenő kisebbségek helyzetére. Jóllehet Franciaország kisebbségpolitikájának számos motívuma megegyezik a két csoport irányában, a közös történelmi emlékezet, a keresztény múlt, valamint annak a reménye, hogy a hosszú együttélés eredményeként az etnikai kisebbségek is internalizálták a republikánus államnemzeti normákat, a kisebbségpolitika visszasságai jelenleg elsődlegesen az észak- és fekete-afrikai, túlnyomórészt exgyarmati, és javarészt iszlám világbeli autoriter rezsimekből érkező állampolgárokat érintik. A bevándorlók kultúrájának hasonló perspektívájú vizsgálata mindenképpen érdemes a megvitatásra.

Az okcitan törekvések rávilágítanak arra is, hogy a nemzetközi kapcsolatok jelenlegi paradigmája, a vesztfáliai modell hanyatlásnak indult. Valamennyien hangsúlyozzák „európaiságukat” és a regionalizmus fontosságát, egyben azonban, végső célként, a teljes önrendelkezést képviselik. A jelenlegi erőtlén mozgalmak végső célja egy etnikai-kulturális alapokon nyugvó nemzet létrehozása, amely összhangban van Eric Hobsbawm azon gondolatával, hogy „ha egyáltalán létezik ma mértékadó ismérve annak, hogy mi alkotja az önrendelkezésre (azaz a független, területileg meghatározott állam felállítására) igényt tartó nemzetet, akkor az feltétlenül az etnikai-nyelvi kritérium, ugyanis mindenütt, ahol csak lehetséges, a nyelv fejezi ki és jelképezi az etnikai identitást.”⁵⁰ – Az is nyitott kérdés, hogy vajon Okcítánia mozgalmi mennyire lennének hatással más, hasonló dimenziókban gondolkodó mozgalmakra, s hogy Franciaország meddig tudja jelenlegi politikai nemzetképét legitimálni, és megőrzéséhez más országokban is hozzájárulni.

Ami az Európai Unió kisebbségvédelmét illeti, újabb lendületet akkor szerezhet majd a jogvédelem, ha a már meglévő antidiszkriminációs, valamint általános emberi és kisebbségi jogi intézkedések mellett a kisebbségek nyelvi jogait külön deklarálják, és az egyelőre kvázi-kötelezőnek tekintett normák internalizálására is sor kerül a tagállamokban. Az Alapjogi Karta kisebbségvédelmi funkciót talán kevésbé képes ellátni, szükség lenne komolyabb strukturális intézkedésekre is. Az természetesen vitatható, hogy az Európai Uniónak mennyire fontos az etnikai, nyelvi és kulturális diverzitás őrzése – a

50 HOBSBAWM, Eric J. (1993): *Etnikai identitás és nacionalizmus*. In: Világosság, 1993/4, 19–28.

kisebbségi jogok folyamatos bővítése az Uniót konstituáló államok megszűnését, legalábbis jelenlegi belső békéjük megbomlását eredményezhetné.

Franciaország kapcsán pedig az okcitánok számára bizakodásra ad okot hogy a kollektív kisebbségi jogok megtagadása ellenére 2005-ben a marokkói-algériai származású Rachida Dati lett az ország igazságügyi minisztere. Lehetséges esetleg az is, hogy egyszer egy Autonóm Arab Közösség emelkedjen ki valahol Párizs szívében?

Irodalomjegyzék

- AGER, Dennis E. (1999), *Identity, Insecurity and Image: France and Language*. Multilingual Matters (sorozat) 112.
- AGER, Dennis E. (1997), *Language, Community and the State*. Intellect Books.
- Az Európai Unió Alapjogi Kartája/Charter of Fundamental Rights of the European Union. – http://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf. – Megtekintés ideje: 2011. november 14.
- Dr. BARTEN, Ulrike, *Minority Rights in the European Union after Lisbon*. – <http://www.uaces.org/pdf/papers/1102/barten.pdf>. – Megtekintés ideje: 2011. november 14.
- BELL, David A. (2003), *The Cult of Nation in France. Inventing Nationalism 1680–1800*. – Harvard UP.
- BERTOSSI, Christophe (ed., 2007), *European Anti-Discrimination and the Politics of Citizenship. Britain and France*. Palgrave Macmillan, Chapters 1–7.
- BRADEA-EBINGER, Nelu (2011), *Euromosaic. Kisebbségi és regionális nyelvek az EU-ban*. In: *International Relations Quarterly*, Vol. 2., No. 2. (Summer 2011/2).
- EBLUL Report on the Occitan Language. – <http://www.eblul-france.eu/www/eblul/languages-occitan.asp>. – Megtekintés ideje: 2011. november 14.
- CIA World Factbook – France. Letöltési cím: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/fr.html>; utolsó megtekintés ideje: 2011. november 8.
- A Délégation générale à la langue française et aux langues de France honlapja. – http://www.dglflf.culture.gouv.fr/lgfrance/lgfrance_presentation.htm. – Megtekintés ideje: 2011. november 14.
- DIECKHOFF (2002), Alain, *Egy megrögzöttség túlhaladása – a kulturális és politikai nacionalizmus fogalmainak újraértelmezése*. Regio, 4., 7–22.

- DUTHEIL DE LA ROCHÈRE, Jacqueline (2011), *Challenges for the Protection of Fundamental Rights in the EU at the Time of the Entry into Force of the Lisbon Treaty*. In: *Fordham International Law Journal*, Volume 33, Issue 6; Article 5, 1776–1799. – <http://ir.lawnet.fordham.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2220&context=ilj>. – Megtekintés ideje: 2011. november 14.
- Az Emberi és polgári jogok nyilatkozata / *Déclaration des droits de l'homme et du citoyen*. – <http://www.assemblee-nationale.fr/histoire/dudh/1789.asp>. – Megtekintés ideje: 2011. november 8.
- Ethnologue, Languages of the World*. – http://www.ethnologue.com/show_country.asp?name=France. – Megtekintés ideje: 2011. november 14.
- Eurominority*. – http://www.eurominority.eu/version/eng/minority-detail.asp?id_minorities=171. – Megtekintés ideje: 2011. november 14.
- European Commission – enlargement – Accession criteria – Enlargement*. – http://ec.europa.eu/enlargement/enlargement_process/accession_process/criteria/index_en.htm. – Megtekintés ideje: 2011. november 14.
- A Francia Köztársaság alkotmánya. – <http://www.assemblee-nationale.fr/connaissance/constitution.asp>. – Megtekintés ideje: 2011. november 4.
- GREENFELD, Liah (1996), “The Modern Religion?” In: *Critical Review*, X/2, 169–91, 169.
- GROUSSOT, Xavier, PECH, Laurent (2010): *Fundamental Rights Protection in the European Union post Lisbon Treaty*. In: *European Issue* n°173, 14th June; Fondation Robert Schuman. – http://www.robert-schuman.eu/doc/questions_europe/qe-173-en.pdf. – Megtekintés dátuma: 2011. november 14.
- HOBSBAWM, Eric J.: *Etnikai identitás és nacionalizmus*. In: *Világosság*, 1993/4, 19–28.
- HUTCHINSON, John (2000), *Etnicitás és a modern nemzetek*. Eredeti megjelenés: *Ethnic and Racial Studies*, Volume 23, Number 4, July, 651–669. – <http://www.jakabffy.ro/magyarkisebbsseg/index.php?action=cimek&cikk=m020116.html>. – Megtekintés ideje: 2011. november 14.
- Az *Iniciativa* kiáltványának francia fordítása. – <http://www.iniciativaoc.org/file/VersionFrancesa.pdf>. – Megtekintés ideje: 2011. november 14.
- Az *Iniciativa* 2009. december 13-ai kommunikéje. – <http://www.iniciativaoc.org/file/refus-lei-fr.pdf>. – Megtekintés ideje: 2011. november 14.
- KÁNTOR Zoltán (szerk., 2004): *Nacionalizmuselméletek. Szöveggyűjtemény*. Rejtjel, Budapest.

- KAUFMANN, Eric P. (2004): *Introduction: dominant ethnicity: from background to foreground*. In: KAUFMANN, Eric P. (ed.): *Rethinking Ethnicity. Majority groups and dominant minorities*. Routledge, 1–12.
- KYMLICKA, Will (1998), *Etnikai kapcsolatok és a nyugati politikaelmélet*. In: *Symposion*, 22–23 sz., p15–53.
- KYMLICKA, Will (2001), *Igazságosság és biztonság. A kisebbségi nacionalizmus kezelésének kritériumai Nyugaton és Keleten*. In: *Fundamentum*, 3. szám, 5–26.
- A *Libertat !* honlapja. Utolsó megtekintés ideje: 2011. november 14, letöltési cím: http://libertat.org/index.php?option=com_content&view=article&id=88&Itemid=1&lang=oc
- MEINECKE, Friedrich (1970), *Cosmopolitanism and the National State*. Princeton UP.
- Minority Rights International Group Homepage. – <http://www.minorityrights.org/1622/france/france-overview.html>. – Megtekintés ideje: 2011. november 14.
- MOUTHAAAN, Solange (2007), *The EU and Minority Languages: Missed Opportunities and Double Standards*. In: *Web Journal of Current Legal Issues*, Issue 5. Letöltési cím: <http://webjcli.ncl.ac.uk/2007/issue5/mouthaan5.html>, megtekintés ideje: 2011. november 14.
- Nationalia*. – <http://www.nationalia.info/en/news/313>. – Megtekintés ideje: 2011. november 14.
- A *Partit de la Nacion Occitana* honlapja. – <http://www.p-n-o.org/entrada.php>. – Megtekintés ideje: 2011. november 14.
- A *Partit Occitan* honlapja. – <http://partitoccitan.org/rubrique23.html?lang=fr>. – Megtekintés ideje: 2011. november 14.
- A *Polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmánya*. – <http://www.menszt.hu/layout/set/print/content/view/full/203>. – Megtekintés ideje: 2011. november 12.
- SLOBODCHIKOFF, Michael O. (2010), *The New European Union: Integration as a Means of Norm Diffusion*. In: *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, Vol 9, No 1, 1–25. – <http://www.ecmi.de/fileadmin/downloads/publications/JEMIE/2010/Slobodchikoff.pdf>. – Megtekintés ideje: 2011. november 14.
- OSLER, Audrey, STARKEY, Hugh (2004), *Citizenship Education and Cultural Diversity in France and England*. In: Jack Demaine (ed.), *Citizenship and Political Education Today*. Palgrave Macmillan.

- PLAMENATZ, John (1995), *A nacionalizmus két típusa*. In: BRETTER Zoltán, DEÁK Ágnes (szerk.), *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Tanulmány Kiadó, Pécs, 52–67.
- RENAN, Ernest (1882), *Qu'est-ce qu'une nation ?* (Mi a nemzet?) Előadás.
– <http://www.bmlisieux.com/archives/nation04.htm>. – Megtekintés időpontja: 2011. november 5.
- SCHNAPPER, Dominique (2004), *The concept of 'dominant ethnicity' in the case of France*. In: KAUFMANN, Eric P. (szerk.), *Rethinking Ethnicity. Majority groups and dominant minorities*. Routledge, 90–102.
- SCHWELLNUS, Guido, *"Much ado about nothing?" Minority Protection and the EU Charter of Fundamental Rights*. – <http://www.qub.ac.uk/schools/SchoolofPoliticsInternationalStudiesandPhilosophy/FileStore/ConWEBFiles/Fileupload,38355,en.pdf>. – Megtekintés időpontja: 2011. november 14.
- SMITH, Anthony D. (1995), *Kiválasztott népek: miért maradnak fenn egyes népcsoportok?* In: BRETTER Zoltán, DEÁK Ágnes (szerk.), *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Tanulmány, Pécs, 27–51.
- Szerződés az Európai Unióról*. – <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2006:321E:0001:0331:EN:PDF>. – Megtekintés oedeje: 2011. november 8.
- VOGEL Sándor (2001), *Az Európai Unió és a nemzeti kisebbségek*. In: *Uó: Európai kisebbségvédelem – erdélyi nemzetiségpolitikák*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 50–86.

Függelék

1. kép: *Franciaország nyelvei 1789-ben*. Forrás: BELL (2001), 16.

Gönczö Levente Zoltán

Az ötnapos háború és a hideg béke időszaka

Politika a társadalomban (2012)

Bevezetés

A bipoláris világrend végéhez közeledve a Szovjetunió forrásai nagy részének feláldozásával belebukott a fegyverkezési- és űrversenybe, a létrejövő Oroszország pedig nemcsak a közép- és kelet-európai államok feletti politikai befolyását veszítette el, hanem a transzkaukázusi szubrégió feletti ellenőrzést is. A szovjet blokk felbomlásában minden bizonnyal szerepet játszott a szuperhatalom és szatellitállamai gazdasági teljesítőképességének kudarca, sőt a civil társadalom rendszerrel szembeni ideológiai kiábrándultsága is.¹ A Szovjetunió felbomlásáról 1991. december 20-ától Alma-Atában tárgyaltak, ahol megegyeztek a nemzetközi szervezeti tagsági kérdésekben. A szovjetek állandó tagságát az ENSZ Biztonsági Tanácsában Oroszország örökölte, míg a vagyont arányosan és logikusan osztották meg.

A szerződést 1991. december 31-én Jelcin orosz elnök ratifikálta, így az *uti possidetis*² elve szerint létrejött Oroszország és további 11 utódállam:³ Ukrajna, Kazahsztán, Türkmenisztán, Üzbegisztán, Fehéroroszország, Kirgizisztán, Tádzsikisztán, Azerbajdzsán, Moldávia, Örményország és Grúzia.

1 Sz. Bíró Zoltán: A FÁK-térség: Az integráció politikai esélyei

2 *uti possidetis*: „ahogy birtokoltátok”, nemzetközi jogi kifejezés. A Szovjetunióon belül meglévő közigazgatási területek határait figyelembe véve jöhettek létre az utódállamok.

3 A Szovjetunió hivatalosan 15 államból állt, de a három balti állam kivonta magát a tárgyalásokból, mivel őket erőszakos expanzióval kebeleztek be a szovjetek. Emigráns kormányaik továbbra is működtek Londonban és Washingtonban. Ennek okán 11 utódállammal kellett egyezkedniük, vitás kérdéseiket rendezniük.

A Szovjetunió dezintegrációja – amely egyébként sem volt tüntetésektől, belharcoktól mentes⁴ – rengeteg közös megoldatlan társadalmi és nemzeti ügyet hagyott maga után. Ennek menedzselésére egy új nemzetközi szervezet hoztak létre, a *Független Államok Közösségét*, amiben Oroszország – mint a legnagyobb lélekszámú és területű ország – ma is domináns szerepet tölthet be. Négy területről⁵ azonban nem sikerült megállapodni a tagállamokkal, ahol így a konfliktusok továbbra is megmaradtak. A szakirodalom ezeket *frozen conflicts*-ként⁶ emlegeti, mivel a kérdéseket ténylegesen csak elnapolták, így várható volt, hogy a későbbiekben „felolvadnak”, és akár egy háborúban is eszkalálódnak.

A kérdés azonban az, hogy a közelmúltban miért Grúziában kerültek felszínre a nagyjából 15 éve „befagyasztott konfliktusok”. A Nagy-Kaukázus központi részén fekvő állam, Dél-Oszétia (lásd térképmelléklet: lila csíkokkal Abházia, sárga csíkokkal Dél-Oszétia, fekete csillaggal Tbiliszi, a grúz főváros) először 1990-ben hozott létre saját parlamentet és nyilvánította ki szuverenitását a Szovjetunióon belül. Az autonómiáját azonban Grúzia még ez év decemberében megvonta és rendkívüli állapotot hirdetett ki, melyet Gorbacsovnak kellett tisztáznia. A szovjet államfő érvénytelenítette mindkét fél határozatait, azaz visszautasította az oszét függetlenedést és Tbiliszi háborús gondolatait is. 1991-ben a dezintegrációkor azonban újabb kísérletet tett Chinvali (a dél-oszét *de facto* főváros) érdekeinek érvényesítésére, ezért másodjára is bejelentette elszakadási szándékát, melyet 1992 januárjában egy népszavazással is megerősített. Tbiliszi a *clausewitz* *politika-definícióra*⁷ hivatkozva hozzáfekedett a fegyveres rendezéshez. 1992 nyarán orosz közvetítéssel sikerült megfékezni a vérengzést és ideiglenes tűzszünetet kötöttek egymással a felek. A helyzet azonban korán sem rendeződött, a villámháború állóháborúvá transzformálódott, és Dél-Oszétia elkezdte nem létező állami-ságát építeni. Saját parlamentet hozott létre, sőt 1993. december 23-tól saját alkotmánnyal is bírt, saját magát pedig Dél-Oszét Köztársaságnak hívta. Az

4 Lettországból az orosz csapatok megpróbálták megfékezni a kiválást, háború tört ki Hegyi-Karabahnban 1988-ban, majd 1991-ben. Dél-Oszétiában és Transznysiszftrában polgárháború folyt, amelyek a felbomlásra vezethetők vissza.

5 1. Abházia, Adzsária ellentéte Grúziával

2. Dél-Oszéti konfliktusai Grúziával

3. Hegyi-Karabah konfliktusai Örményországgal

4. Transznyszftria (Dnyeszter Menti Köztársaság) függetlenedése

6 frozen conflicts (ang.) = befagyasztott konfliktusok

7 „A háború nem más, mint a politika folytatása más eszközökkel”

1. kép

instabil helyzetet sem a FÁK, sem pedig az 1995-ben bevont EBESZ nagykövetek nem tudták rendezni, a helyzet tovább romlott.

2003 tavaszára már körvonalazódott egy lehetséges forradalom Grúziában (később: *színes forradalmak*⁸), amely Tbiliszből kiindulva az egész volt poszt-szovjet térségen végigsöpörhet. A kormány mind gazdasági, mind pedig politikai stabilizációt szorgalmazott. Még ez évben megkezdtek a „*csempészet elleni háborút*” (*war on smuggling*), melynek célja a jövedéki adókkal nem terhelt és behozatali engedéllyel nem rendelkező orosz finomliszt korlátozása volt, amellet, hogy ez jó ürügyként szolgált az orosz határok lezárására és a „törékeny” észak-kaukázusi régiókkal való kapcsolatok megszakítására is. Az ellenőrzéseket fegyveres rendőrök, illetve a 2004. január 25-én Eduard Shevarnadzét váltó forradalmi, nacionalista kormány, Mihail Szaakasvili pártemberei végezték.⁹ A razziák Goriban (*Shida Kartli* régióban), az egyik oszétok által lakott városban kezdődtek meg, irányítójuk Irakli Okruashvili,¹⁰

8 Grúzia: rózsás forradalom (2003), Ukrajna: narancsos (2004), Kirgizisztán: tulipános (2005)

9 A forradalmi kormány megalakulása és Shevarnadze elnök lemondása között valójában 3 hónap telt el, amíg az ország átmeneti kormányzás alatt állt. Az elnöki teendőket Nina Burjanadze látta el, aki Szaakasvilihez hasonlóan a Egyesült Nemzeti Mozgalom (United National Movement) párthoz tartozott.

10 2007-ben Okruashvili lemondott posztjáról, az elnököt zsarolással, az emberi jogok megsértésével vádolta meg, és egy új párt létrehozását jelentette be. 2008 márciusában a rágalmozás miatt a grúz bíróság – távollétében – 11 év börtönbüntetésre ítélte, ő azonban

Szaakasvili kormányának védelmi minisztere volt. Először a városból vezető utakon 13 ellenőrzőpontot létesítettek, majd 40, a tartományba vezető utat (beleértve az Oroszországba vezető Roki alagutat is) zártak el a forgalom elől, precízen ügyelve a grúzok által lakott települések megközelíthetőségére. Szaakasvili júliusban rádiós és televíziós interjúban is megerősítette, hogy: „Lezártuk gazdasági határainkat. Grúzia újra megerősödhet és a saját lábára állhat. Erősebbnek kell lennie minden tekintetben – katonailag, gazdaságilag és politikailag is.”¹¹

A moszkvai diplomácia már ezeket a lépéseket sem nézte jó szemmel, de mikor egy tárgyaláson Szaakasvili bejelentette a Kremlben, hogy Grúzia kész bekapcsolódni a már 5 éve zajló második csecsen háborúba, komoly retorziókkal találta magát hirtelen szemben, mivel Oroszország még erőteljesebben lépett fel a grúz szecesszionista területek megsegítésében. Adzsária szuverenitását biztosítandó a moszkovita Aslan Abashidze került az autonóm tartomány élére, de tovább szította a grúz-gyűlöletet Dél-Oszétiában és Abháziában is. Szaakasvili is folytatta russzofób, nyugatbarát retorikáját, kérvényezte felvételét az EU-ba és a NATO országai közé.

Cory Welt – az amerikai *Európai, Orosz és Eurázsiai Tanulmányi Intézet* igazgatóhelyettese és szakoktatója – szerint Grúzia viselkedésének megváltozására, illetve annak félreértésére a kétértelműség adhat magyarázatot. A kormány és hivatalnokaik a *defenzív politika* jegyében, csupán a belső piac erősítése, így gazdasági érdekek miatt, és az ország politikai stabilizációja érdekében tettek lépéseket. E mellett szólhat az az érv is, hogy Grúzia valóban ekkor esett át egy forradalmon, az új kormány legitimációja és beiktatása is nehezen történt meg, valamint tényleg nagy kárt okoztak az Ergnati¹² feketepiacra kerülő csempészáruk. Az oroszok és a szecesszionista dél-oszétok azonban meg voltak győződve az akciók *offenzív* mivoltáról: a legfőbb cél az oszétok erőszakos asszimilálása, az ellenállás lehetőségének korlátozása, majd pedig Grúziába való visszaolvasztása volt. Welt szavait idézve: „Elméletileg mindkettő lehetséges, gyakorlatilag pedig mindkettő valószínű.”¹³

Franciaországba emigrált. (<http://www.rferl.org/content/article/1072724.html> – utolsó letöltés: 2012. április 4.)

11 „We have closed our economic borders. Now Georgia should get stronger and get back on its feet. It should get stronger in all respects— militarily, economically and from the point of view of policing.” (Imedi TV-ben elhangzott riport BBC által feliratozva, 2004. július 19.)

12 Kisváros Grúziában, a feketepiacáról volt híres.

13 WELT, Cory: The thawing of a frozen conflict – The internal security dilemma and the 2004 prelude to the Russo-Georgian War (71. Oldal)

A forradalom és Szaakasvili akciói tehát felerősítették a radikális nemzeti felfogás ideológiáját, és területi integritásának megőrzése érdekében (értsd: Dél-Oszétia, Abházia, és Adzsária benntartásával) polgárháborút kezdeményeztek a szakadár területeken. 2004 tavaszán indultak meg az első hadműveletek Adzsáriában, 2006-ban pedig megtámadták Dél-Oszétiát is. Oroszország ekkor még erős jelenlétével – hiszen katonai bázisa volt Adzsária kvázi-fővárosában, Batumiban és Dél-Oszétiában is – biztosítani tudta a területek függetlenségét, és gazdasági valamint politikai szankciókkal sújtotta az agresszorként aposztrofált Grúziát. 2006 márciusában gazdasági embargót vezettek be az innen érkező borokra, amiknek egyébként a felvásárló-piacát 90%-ban Oroszország jelentette, de következő hónapra erre a sorsa jutott a kiváló minőségű grúz ásványvíz is. A következő sokkot a folyó év telén egy rejtélyes gázcsőtörés jelentette, minek következtében nagyjából 2 millió ember maradt fűtés nélkül. Tbiliszi spekuláns gondolataira kifejezetten rossz hatással volt az is, hogy a vezetékek helyreállításával az oroszok rengeteget késlekedtek. Szaakasvili kormánya nyár derekán jelentette be, hogy az orosz békefenntartók és fegyveres erők kivonulását követeli, aminek az lett a következménye, hogy szeptemberben kitört a „kémbotrány”. Négy értelmiségi oroszot fogtak el Tbilisziben és hurcoltak bíróság elé – mint utólag kiderült, ártatlanul. A moszkvai vezetőség válasza erre a grúzok vízumkötelezettsége volt Oroszországba történő beutazáskor, a grúzok által vezetett cégek erőteljes diszkriminálása, a grúz etnikum deportálása, és a földgáz-árak megduplázása. Tbiliszi 2007 áprilisában az Emberi Jogok Európai Bíróságán is feljelentette északi szomszédját, az elmarasztalás azonban nem hozta meg a várt sikereket. Erre válaszul 2008. április 16-án Putyin elfogadtatott a Kremlben egy „speciális orosz-oszét kapcsolatokra” vonatkozó rendeletet, majd következő lépésként megnyitotta a dél-oszét tartomány fővárosában az Orosz Külügyminisztérium képvisleti irodáját. Az orosz békefenntartók a minisztérium utasítására pár héten belül megkezdték a grúz etnikumú lakosok kiutasítását Dél-Oszétiából. A konfliktus tovább mélyülését jelezte az is, hogy augusztus első napjaiban már oszét félkatonai szervezetek bombázták a tartomány grúzok által lakott falvait, jóllehet ez az akció nem orosz utasításra történt.¹⁴ A feszültség tovább fokozódott, amikor egy pilóta nélküli grúz katonai gép engedély nélkül berepült az immáron oroszok által felügyelt területek felé, melyet végül az orosz légierők likvidáltak. Minden bizonnyal ez volt az „utol-

14 ROUDIK, Peter: Russia: Legal Aspects of War in Gergia. In: The Law Library of Congress – Russian Federation– 14. September 2008. (3. oldal)

só csepp”, a *casus belli*¹⁵ és végül 2008. augusztus 7-én éjjel – a pekingi nyári olimpiai játékok megnyitójának estéjén – megrohamozták a grúz csapatok Dél-Oszétiát. A harcokba pár óra múlva pedig már több ezer orosz katonai is bekapcsolódott. Nógrádi György biztonságpolitikai szakértő szerint a grúzoknak valaki szándékosan tanácsolhatta, hogy 7-én éjjel indítsák meg a támadást, mert ekkor mindenki az Olimpiai Játékokra fog figyelni, de nem így történt.¹⁶ A háborús offenzíva hivatalosan augusztus 8-án reggel indult meg. A grúz seregek megostromolták Chinvalit, Oroszország válaszképpen blokád alá vonta hadihajóival Grúzia legjelentősebb kikötővárosát, Potit. Több lakónegyed is találatok értek, a halottak száma 1000 fő fölé emelkedett az orosz források szerint, míg Tbiliszi 130 áldozatról beszélt.¹⁷ Másnapra megérkeztek a nyugati tárgyalók, felszólították a feleket a háború azonnali beszüntetésére, Grúzia hajlandó felajánlani a tűzszünetet, de ezt Oroszország visszautasítja. Abházia mozgósította csapatait, sikeresen elfoglalja a Kodori-szorost. A vilálmháború végül augusztus 12-én Abházia és Dél-Oszétia okkupációjával ért véget, a grúz sereg jó része megsemmisült, maradék fegyveres erőiket Tbiliszi köré vonták össze. A béke megkötésében az Unió soros elnöke Nicolas Sarkozy közvetített, s elérte, hogy az oroszok által megszállt területek (kivéve persze a két autonómiát) visszakerüljenek Grúziához. Szaakasvili ugyanezen a napon egy időben a háború felfüggesztésével bejelenti, hogy országa kilép a Független Államok Közösségéből.

A harcok megkezdése azonban nem volt váratlan esemény - gondos előkészületek előzték meg mindkét fél részéről. Grúzia például 2003-ban GDP-jének még csak nagyjából 1%-át fordította hadseregének modernizálására, ez a szám 2006-ra viszont 5,2%-ra növekedett.¹⁸ Jelentős mennyiségben vásárolt a Cseh Köztársaságtól harckocsikat, helikoptereket, páncélozott csapatszálítókát és egyéb légvédelmi eszközöket. Bulgária és Kazahsztán szállította a harckocsi-elhárító rakétákat (1200 darabot), Izrael és az USA pedig a könnyűfegyvereket, illetve a kommunikációs eszközök jó részét.¹⁹ Moszkva figyelve az eseményeket az észak-kaukázusi katonai körzetben hatalmas orosz ütőerőt halmozott fel. Még a konfliktus kirobbanása előtt nyolc gépesített lövészezred, két harckocsiezred, három tüzérezred, valamint két légi szállí-

15 lat. = a háború kitörésnek oka, háborús ürügy

16 http://www.honvedelem.hu/cikk/0/12208/nogradi_gyorgy_oroszgruz_haboru.html

17 <http://www.origo.hu/nagyvilag/20080812-deloszetia-gruzorosz-haboru-naprol-napra.html>

18 A GDP átcsoportosítása magyarázható azzal is, hogy a NATO-hoz való csatlakozás bizonyos katonai modernizációt követelt.

19 Rácz András (2008), A katonai dimenzió. In: A grúz-orosz válság értékelése

tőezred állomásozott a környéken, bevetésre készen. Ezzel szemben Grúzia 33 ezer fős katonai létszáma jelentéktelennek bizonyult, és már az sem se-gíthetett rajtuk, hogy az Egyesült Államok saját költségein szállította haza az Irakban állomásozó grúz kontingenst.

A laikusok számára megdöbbentő és a mai napig érthetetlen lehet, hogy egy ilyen kis ország, melynek lakossága még az 5 millió főt sem éri el, miért kezdett háborúba a nála sokkal nagyobb, fejlettebb atomhatalommal, Orosz-orzággal. A dolgozatban erre a kérdésre keresem a választ, így az orosz-grúz kapcsolatok szélesebb kontextusába helyezve a 2008 augusztusában lezajló ötnapos háborút. Munkám során igyekszem kitekinteni arra, hogy miért eszkalálódtak a harcok, miért vonultak be orosz csapatok a térségbe, és az eseményeknek milyen politikai, geopolitikai hatásai voltak a nemzetközi rendszerre, valamint a kereskedelemre, beleértve a globális világrégiókat, így az Európai Uniót is.

A felolvasó konfliktus anatómiája

A konfliktusok kioladásának megértéséhez Samuel P. Huntington 1968-as *Political Order in Changing Societies* című könyve szolgál alapul. Publikációjának egyik kulcsmondata, hogy „a konszolidáció békét szül, az átalakulás pedig instabilitást”.²⁰ Amennyiben az állítást igaz axiómaként fogjuk fel, megérthetjük azt is, hogy miért kérdőjelezte meg annyi nemzetközi kapcsolatok szakértő azt az 1990-es évekre kialakuló örömteli izgalmat, amelyet a *demokratikus béke-elmélet*²¹ okozott. Naivitásként kezelték a gondolatot, hogy ez az újonnan létrejövő demokráciákra is vonatkozik majd, amivel aztán egy új korszakba érkezünk, ahol megvalósulhat a „kanti örök béke eszméje”²². Ez ha

20 HUNTINGTON, Samuel P. (1968), A politikai berendezkedés átalakuló társadalmakban (43. oldal)

21 A racionalista demokratikus béke-elmélet Bruno Bueno-Mesquita megfogalmazásában ugyanis kimondta, hogy a liberális demokráciák (melyek Fukuyama szerint a szovjet blokk felbomlásával jönnek el) egymással nem fognak háborúzni, de harcban állnak majd minden autoriter jellegű társadalommal, sőt ha szükséges, akkor akár fegyveresen is exportálják számukra a demokráciát.

22 Hat definitív tétel teljesülése kell az örök béke megvalósulásához: 1. „Nem szabad békekötésnek tekinteni olyasmit, ami egy jövőendő háború okául szolgáló titkos fönntartással kötöttet.” 2. „Egyetlen önálló államot sem szabad (kicsiny-e vagy nagy, itt egyre megy) örökség, csere, vétel vagy ajándékozás útján más államnak megszereznie.” 3. „Az állandó hadseregek (miles perpetuus) teljesen megszüntetendők idővel.” 4. „Nem szabad államadósságot csinálni a külső államüzletekben.” 5. „Egyetlen államnak sem szabad erőszakkal más állam alkotmányába vagy kormányzatába beleavatkozni.” 6. „Háborúban egyetlen államnak sem szabad a másik félle szemben olyasmire vetemednie, ami az

nem is rögtön egy világkormányzat létrejöttét, de egy olyan békezőnát jelentene, amely a liberális demokráciák közötti érdekközösség, s ami együttes erővel képes fellépni az autoriter társadalmakkal szemben.

A politikai átalakulás – így a demokratizálódás is – mindig sokk-ként éri a politikai intézményrendszer átalakulását (főleg, ha gazdasági nehézségek, fejletlen intézményi struktúra és egyenetlen fejlesztések a jellemzőek), tehát az első fázisban gyakran a demokratikus változások dinkább destabilizáló hatásúak. (Lásd *függvény*,²³ ahol az x tengelyen a „nyitottságot”, az y tengelyen a „demokratizáltságot” ábrázoljuk.) Ezt szemlélteti Grúzia esete is. Az országban robbanásszerű volt a „politikai emancipáció” lejátszódása, azonban a meglévő politikai intézményrendszer nem állt készen a demokrácia adoptálására. Tehát Grúzia (általánosabban a poszt-szovjet térség) befagyasztott konfliktusai a saját „befagyasztott átalakulásának” legláthatóbb következményeként értelmezhetők.²⁴ Az autoriter rezsimek ugyanis „jegelni” próbálják a konfliktusokat, hogy fenntarthassák a stabilitást. Amikor azonban kezdetét veszi a(z) – megkésített – átalakulás, a rendszer képtelen kezében tartani az irányítást, és nemcsak általános politikai instabilitást hoz a váltás, hanem az eddig jegelt konfliktusok is „felolvadnak”.

Grúzia nagy áttörése azért sem járhatott sikerrel, mert „*a tömegeket anélkül vonták be a politikába, hogy a politikai szocializáció lezajlott volna*”²⁵. A politikai kultúra mellett a megfelelő intézményi struktúra is hiányzott. A „*deinstitucionalizáció*” során a régi intézmények megszűntek és/vagy irrelevánssá váltak, még az újak kifejlődése előtt. A tömegek részvételét nem tudták biztosítani a megfelelő formális és informális adminisztratív bázisok nélkül.²⁶ Ezért a rendszer gyakorlatilag összeomlott, erőteljes instabilitást

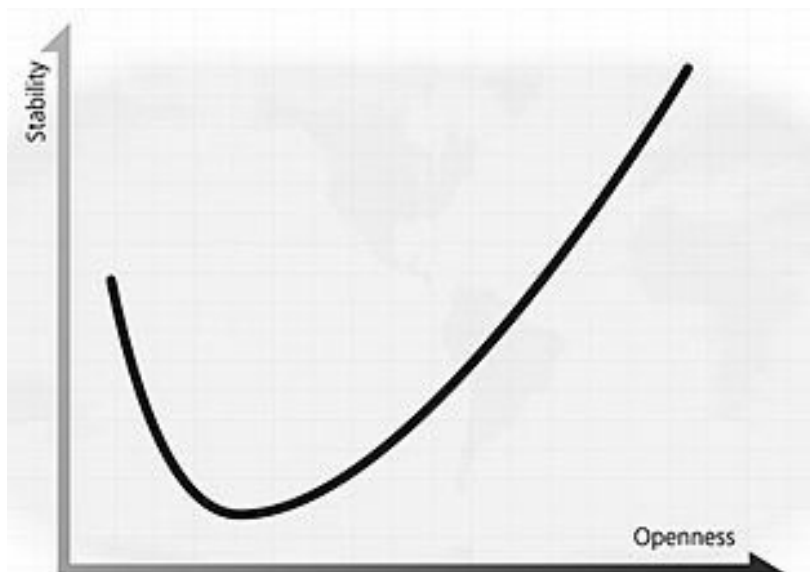
eljövendő békébe vetett kölcsönös bizalmat szükségképp lerontaná, úgymint: orgyilkosok, méregkeverők fölbérlése, alkuszegésre, árulásra való bujtogatás az ellenséges államban stb.” In: SZÉNÁSI Éva: Elméletek az európai egységről I., Immanuel Kant: Az örök béke (Zum Ewigen Frieden) 51. oldal

23 BREMMER, Ian (2006), The J Curve, A New Way to Understand Why Nations Fall and Rise 6. oldal (Függelék, 2. ábra)

24 David APHRASIDZE, David SIROKY (Spring/Summer 2010), Frozen Transitions and Unfrozen Conflicts, Or What Went Wrong in Georgia? In: Yale Journal of International Affairs

25 HUNTINGTON: Political Order in Changing Societies (1968) – „groups become mobilized into politics without becoming socialized by politics” (83. oldal)

26 Edward Mansfield és Jack Snyder ezeket együttesét hívja reprezentatív és adminisztratív intézményeknek. (In: APHRASIDZE, David; SIROKY, David (Spring/Summer 2010), Frozen Transitions and Unfrozen Conflicts, Or What Went Wrong in Georgia? In: Yale Journal of International Affairs (124. oldal)

2. kép

hagyva maga után. A kialakult kaotikus helyzet különféle „*nacionalizmus-variációk*” melegágyává vált, amibe persze a kirekesztő, és az etnikai homogenitást szorgalmazó nacionalizmusok is beletartoznak.²⁷ Mind az oszétek (akik Észak-Oszétiához szerettek volna csatlakozni), mind pedig a grúzok részéről volt némi törekvés egy egységes, homogén nemzetállam létrehozására.

A változás a nemzetközi rendszer felülvizsgálatára készítette a szakembereket, a középpontban az egykori „anyaország” viselkedése és politikai interakciói állnak. Az átalakulást sokan egyetlen ponthoz (a hidegháború végéhez és a Szovjetunió felbomlásához) kötik, mások pedig egy folyamatként írják le.²⁸ Utóbbiak közé tartozik Sir Christopher Meyer, aki szerint a grúz háború kitörésével véget ér a hidegháború után zajló átmeneti korszak (a hideg béke), és megindult a *Bécsi Kongresszus* döntésein alapuló világrendhez hasonló nemzetközi rendszer kialakulása.²⁹ 1815. június 9-én a jelenlévő államok megállapodtak Európa felosztásában, mely célja a közép-európai helyzet

27 APHRASIDZE, David; SIROKY, David (Spring/Summer 2010)

28 CZENE Gréta (2008), A grúziai háború és az új nemzetközi rendszer

29 MEYER, Christopher (2008) A return to 1815 is the way forward for Europe

stabilizálódása volt. Nyugat-Európa helyzetére további megoldásokat kellett keresni, ezért az orosz cár felajánlotta, hogy a későbbiekben ő biztosítaná a térséget. A 2000-es években egy hasonló folyamat játszódhat tehát le, amelynek kezdetét az jelezte, hogy egyre gyakrabban volt olvasható Oroszországgal kapcsolatosan a *neoimperialista* jelző.³⁰ Erre hivatkozik Igor Zevelev is egy publikációjában: szerinte a moszkvai kormány attitűdjét meghatározza a „*pragmatizmus győzelme a birodalmi örökség fantomjai felett*.”³¹ Az orosz politikai vezetők 1993-tól ugyanis meg voltak arról győződve, hogy az a legjobb politika, ha a határokon kívül rekedt oroszok számára kettős állampolgárságot biztosítanak. S bár ez nemzetközi jogilag is vitás kérdés volt,³² mégis több mint 40 ország fogadta el a kibocsátott útleveleket.³³ Ezáltal kreált Moszkva legitim jogalapot maga számára ahhoz, hogy megvédhesse a „külföldön” tartózkodó állampolgárait, érdekükben döntéseket hozzon, megeremtve a „külföldi honfitársak”³⁴ koncepciót. Mindezekből már egyenesen következett az a neoimperialista retorika, mely kimondta, hogy az orosz nemzet a dezintegráció során erőszakkal szét lett szakítva és megilleti az (újra)egyesülés joga. A probléma még akutabb módon jelentkezett azokon a területeken, ahol az „ott rekedt” oroszok vagy oroszbarát népek és egyéb etnikumok békés együttélését már nem tudta biztosítani a megszűnő szuperhatalom (pl. *frozen conflicts* autonómiái). Putyin erőskezű kormányzása idején nyomatékosan hangsúlyozták az ezen országban élő honfitársak védelmének fele-

30 GERE BEN Ágnes külügyi szakértő, az ELTE tudományos főmunkatársának véleménye szerint Putyin hatalomra kerülése óta minden lépés a KGB forgatókönyve alapján arra irányul, hogy a sértett Oroszország visszaszerezze a nagyhatalmi státusát, akár egykori területeinek visszaszerzésével, amelyet a Nyugat kénytelen lesz elfogadni, hiszen a világ kőolaj-készleteinek jelentős része nála található. Forrás: http://atv.hu/belfold/2008_aug_magyarország_is_erintett_a_gruziai_haboruban_video.html (utolsó letöltés: 2011. november 4.)

31 ZEVELEV, Igor (January – March 2008) Russia's Policy toward Compatriots in the Former Soviet Union. In: Russia in Global Affairs 1

32 A kettős állampolgárság intézménye azért volt nemzetközi jogilag megkérdőjelezve, mert a hágai Nemzetközi Bíróság a Nottebohm-ügyben hozott ítéletében leszögezte, hogy az állampolgárok diplomácia védelme csak azon országoktól lehetséges, amelyekben életvitelszerűen tartózkodnak. Mivel az orosz állampolgársággal rendelkező külföldi honfitársak Abháziában és Dél-Ossetiában élnek csak Grúzia vonulhatott volna fel védelmük érdekében.

33 Egyedül Türkmenisztán állt az útjába, aki 2003-ban visszavonult a megállapodástól, majd őt követte a kirgiz parlament 2006-ban, és Örményország 2007-ben. Oroszország kezében ekkora a legjelentősebb fegyver a FÁK tagsággal való fenyegetés volt, amire végül csak Türkmenisztán mondott nemet, és amolyan külső szemlélőként társult tagi státuszba helyezték.

34 „compatriots abroad concept” – ZEVELEV, Igor (2008):6

lősségét, ezt azonban Medvegyev már nem propagálta ennyire következesen (releváns problémaként csak akkor kellett volna ezzel számolni, ha a FÁK az EU-hoz hasonló mély integrációt készülne létrehozni). Lehetséges tehát, hogy Grúzia azért döntött a 2008-as beavatkozás mellett, mert a jobb tárgyalópozícióját még a Medvegyev-ciklus alatt kívánta elérni, tekintve hogy Putyin olykor radikális politikájával nehezebben boldogult volna. 2012. március 4-én elnökválasztást tartottak Oroszországban, ahol Vlagyimir Putyin a leadott szavazatok több mint 61 százalékát szerezte meg, ami közel 45 millió választópolgár voksát jelentette. Ellenfelei elismerték és legitimnek tekintik a győzelmét, azonban több hírforrás (köztük a RIA és a BBC is) problémásnak ítélte. Bár a beiktatás még nem történt meg, egy riportban elhangzott kérdésre, miszerint mik a jövőbeli tervek az orosz-grúz kapcsolatok rendezésére, azt felelte, hogy előbb el kell érnie, hogy Tbilisziben is elnökválasztást tartsanak. A tárgyalásos rendezés útját tehát Putyin csak Szaakasvili leváltásával tartja lehetségesnek.

A Szovjetunió felbomlása tehát megindította a nemzetközi rend átalakulását, s a stabil kétpólusú rendet multipoláris váltotta fel. A neorealisták előrejelzése szerint ez az instabilitás megnövekedésével jár, amihez rövid távon az autoriter rezsimek demokratizálódása is hozzájárul. Ezen államokban jól működő intézményi rendszer híján a nacionalizmus gyakran legitimációs eszközként jelenik meg, ahogy történt Grúziában is. Putyin ennek megakadályozására és a határontúli honfitársak megsegítésének érdekében erősítette meg az orosz befolyást a térségben. Medvegyev kormányzása alatt – bár a koncepció nem vesztette érvényét – ez az imperialista viselkedés meggyengült. Grúzia megragadta az elnézőbb szomszédságpolitika által nyújtott lehetőségeket és jobb tárgyalópozíció elérése érdekében döntött a katonai fellépés mellett. Célja minden bizonnyal egy villámháború volt, mellyel visszaszerezte volna szakadár területeit. A területi integritás pedig kiváló bizonyíték lett volna a Nyugatnak arra, hogy érdemes újra megfontolni a grúz NATO-csatlakozást.

***Biztonságpolitika és IR*³⁵**

A biztonságpolitika szervezett emberi közösségek, államok és a nemzetközi rendszer biztonságával foglalkozik, de közvetve magába foglalja az egyének biztonságát is. A francia felvilágosodástól kezdve foglalkoztatta a filozófusokat, hogy az ember milyen kapcsolatban áll az állammal, hogyan érhető el szabadsága, vagy épp mik a kötelezettségei az államhatalom felé. A második világháború után egy fordulat következett be, a nemzetbiztonság fogalma került a fókuszba. Ezáltal egyfajta szakadék keletkezett az egyén és az állam biztonsága között. Ezt a gondolkodást tükrözték az ún. *realista nemzetközi kapcsolatok elméletei* is. *Kenneth Waltz*, a realizmus atyja így gondolkodott: az állam egységes szereplő (unitary actor), aki a saját védelmén túl az állampolgárai biztonságaért is felelősséggel tartozik, mindezt a politikai meggyőzésen kívül akár fegyveres eszközökkel is elérheti. Hasonlóan vélekedett *Hans Morgenthau*, aki a nemzeti érdek (az a hatalom és az arra való képesség, hogy az állam fizikai, politikai és kulturális identitását más nemzetek beavatkozásaitól megvédje) fogalmával operált. Vagy később a 80-as években *Robert Jervis*, aki megalkotta a „security regime” (biztonsági rezsim) fogalmát. Ez azokat az alapelveket és normákat foglalja magába, amik megengedik egy nemzet számára, hogy viselkedésükben önkorlátozást hajtsanak végre abban a hitben, hogy mások is így fognak tenni. A következőkben ezen elméletek segítségével szeretném bemutatni, hogyan értelmezhető az orosz-grúz kapcsolatok megromlása.

2004-től kezdve egy ún. jervis-i „*security dilemma*” (biztonsági dilemma) állt fenn a két ország között. Ez egy olyan csapdát jelent, amiben ha egy ország túl erős, éppoly hátrányt jelenthet számára, mint az, ha túl gyenge. Első esetben minden önvédelmi lépését képesek úgy értelmezni a vele szemben „alulmaradó országok”, hogy ellenük irányuló támadás; míg ha az állam túl gyenge, egy lehetséges agresszor felboríthatja a fennálló status quo-t³⁶. Így minden egyes lépés, amivel az egyik állam növelni akarja a biztonságát, egy másikét csökkenteni fogja, ami visszahatva rá végül saját biztonsági szintjét redukálja. (Erre a paradoxonra Jack Snyder és Barry Posen hívta fel a figyelmet).³⁷

35 IR (international relations theories = nemzetközi kapcsolatok elmélete)

36 JERVIS, R. (1976), *Perception and Misperception in International Politics* Princeton, N.J.: Princeton UP, p.63

37 SNYDER, J. & JERVIS, R. (1999) 'Civil War and the Security Dilemma', in WALTER, B.F. & SNYDER, J. (eds) (1999) *Civil Wars, Insecurity, and Intervention* (New York, Columbia UP)

Hasonlóképpen játszódhatott le Oroszország és Grúzia között is ez a dilemma. Tbiliszi csempészet elleni háborúja, és a szecesszionista Oszétia felé tett intézkedései, saját értelmezésében defenzívek voltak, Moszkva számára viszont fenyegetést jelentettek. Így a két ország saját biztonságának maximalizálása közben a végletekig provokálta „ellenfelét”, amely 2008 nyarán egy *blitzkriegben* (villámháborúban) csúcsosodott ki. Az eszkalálódást – azaz a biztonsági dilemma létrejöttét – több realista elmélettel próbálták igazolni a nemzetközi kapcsolatok szakértői. Az offenzív realisták, akik az állam hatalommaximalizáló magatartására helyezik a hangsúlyt (pl. *Mearsheimer*), úgy vélték, hogy Oroszországnak minden lehetséges eszközt be kell vetnie annak érdekében, hogy dominanciáját biztosítsa, és magához láncolja a törékeny észak-kaukázusi régiót, de legfőbbképpen a Kaszpi-tenger térségét. Ez egyben azt is jelenti, hogy saját imperialista viselkedése a területi igényeivel legitimálható, megtartásukhoz pedig akár - preventív jelleggel – fegyveres összecsapások is megengedettek. Ez a klasszikus „chicken game”,³⁸ ahol Moszkva szándékosan provokál háborút, a grúzok első csapása után pedig „legitim” módon beavatkozik. (A szakértők egy kisebb csoportja felhívta a figyelmet arra, hogy a fegyveres fellépés mellett valószínűleg a rózsás forradalom megtorlása és a radikális iszlám terjedésével szembeni harc állhat.) Ez az elmélet tehát jól magyarázza Moszkva érdekeit, azonban nem ad választ arra, hogy a Kreml miért várt négy éven keresztül akaratának érvényesítésére, miért nem akarta eltávolítani soha Mihail Szaakasvili pozíciójából, és miért nem vonta felügyelete alá az egész országot (beleértve annak erőforrásait).

A defenzív realizmus valószínűbb magyarázattal szolgálhat a moszkvai politika megértéséhez. *Kenneth Waltz* és *Jack Snyder* a szükségszerűségre, információhiányra és a túlélésre koncentrálnak. Az ötnapos háborút kivételként kezelik, mert a legtöbb esetben egy állam a biztonsági dilemmára nem háborúval, hanem „egyensúlyozással” (*balancing*) vagy a potyautas-elmélettel (*bandwagoning*)³⁹ válaszol. Viszont szerintük nem Oroszország volt az agresszor, hanem az USA, aki saját katonai jelenlét nélkül befolyásolta a háborút, melynek valódi téje Grúzia NATO-csatlakozása volt. Úgy gondolom, ezzel megmagyarázható, miért volt logikus Moszkva kivárása. A fent említett

38 Játékelmélet, ahol a szembenálló felek a végletekig elmennek egymás provokálásában, végül a bátrabb nyer, vagy mindketten belekeverednek egy konfliktusba.

39 Potyautas-elmélet: a gyengébb államok egy nagyobb/erősebb entitáshoz csatlakoznak, csatlósként védelmet, kereskedelmi kapcsolatokat etc. kapnak, amivel kikerülik a dilemma „22-es csapdáját”.

biztonsági dilemma ugyanis arról szól, hogy a két fél tart egymástól, lépéseket tesz védelme érdekében, amit a másik félreértelmez, és támadó szándék jelének tekinti. Eközben, ahogy zajlik ez az oda-vissza játék, fokozatosan eszkalálódik a helyzet, míg pattanásig feszül, és ha van egy adandó alkalom, ami kedvez az első csapást végrehajtó félnek, akkor kirobban a konfliktus. Ez egyben azt is bizonyítja, hogy Oroszországnak nem volt előre megfontolt szándéka a háború, csupán „ártatlanul” sodródott bele. Ez lehet a válasz arra is, hogy miért nem akarta kontroll alatt tartani Grúziát, vagy eltávolítani Szaakashvilit, és elégedett meg a geopolitikai érdekeinek biztosításával. Arra azonban ez az elmélet sem ad választ, hogy a Kreml miért ismerte el Abházia és Dél-Oszétia függetlenségét.

A neoklasszikus realista elmélet szerint, melyet leginkább *Wohlforth* képvisel, egy államnak a becsületre, presztízsre, reputációra kell fókuszálnia. Ebbe egyfajta történelmi nézetet is beleolvaszt, így Oroszország ambivalens döntéseit is képes megmagyarázni. Mint a bipoláris világ szuperhatalma, egy valódi európai és ázsiai impérium nem hagyhatta, hogy egy nála jóval kisebb ország ellenszegüljön akaratának. Persze az EU-val és az USA-val ápolat – egyébként sem a legjobb – kapcsolatait nem akarta kockáztatni, ezért nem foglalta el Grúziát, de elismerte két autonóm területe függetlenségét. Ez az elmélet viszont nem ad magyarázatot arra a következtelen magatartásra, hogy Koszovó függetlenségét miért nem ismerte el a történtek fényében.⁴⁰ (Lehetségesnek tartom, hogy miután a Nyugat elismerné a két új szakadár állam függetlenségét, Moszkva is fontolóra venné Koszovóét. Mivel azonban ez az eset nem túl valószínű, a Kremlnek sem kell aggódnia, hogy összetűzésbe kerül „szerb testvéreivel”, de kifogásként bármikor felhasználhatja.)

Végül a konstruktivisták magyarázatát szeretném bemutatni. Ők nem csupán a nemzetközi rendszer anarchiájából indulnak ki, hanem egy-egy interakciót ideációs és kognitív tükörben is vizsgálnak. Nem jellemző rájuk az úgynevezett „oksági monizmus”, azaz nem merev, hanem konstitutív feltárását végezznek. *Alexander Wendt* elmélete alapján tehát Moszkva a becsület és a béke fenntartója a térségben, amit nemcsak maguk az oroszok, hanem több a térségben élő oroszbarát nemzet is alátámaszt. Számukra az agresszor Grúzia zsarnokoskodása, és önálló külpolitikai utak „kitaposása” elfogadhatatlan volt, épp ezért támogatták az orosz döntéseket.⁴¹ Ez egyrésről megmagya-

40 TSYGANKOV, Andrei P. és TARVER-WAHLQUIST, Matthew (2009/5), Duelling Honors: Power, Identity and the Russia-Georgia Divide In: Foreign Policy Analysis 316. oldal

41 TSYGANKOV, Andrei P. és TARVER-WAHLQUIST, Matthew (2009/5) 318. oldal

rázza, hogy Moszkva miért döntött a háború mellett (nemzetközi tisztelet, becsület megtartása), és miért ismerte el az autonóm területek függetlenségét. Sajnálatos módon azonban arra képtelen választ adni, hogy Tbiliszinek milyen motivációi voltak a térség status quo-jának megváltoztatására.

Összegezve az elméletek szerteágazó szálait megállapíthatjuk, hogy teljesen bizonyos magyarázattal egyik sem szolgálhat. Bizonyos kérdéskörök megválaszolásához a történeteket egészében, több évre visszamenő kontextusban lehet csak értelmezni. Fontos részét képezik az érvelésnek a realista iskolák által megalkotott hatalomközpontú felfogások, de emellett a kapcsolatok institucionalista és emocionális oldalával is foglalkozni kell. Úgy gondolom, a legteljesebb elemzést tehát a különböző elméletek összekapcsolásával érhetjük el. Ezt fejezi ki az alábbi, Max Webertől⁴² származó idézet is:

„Egy nemzet ugyanis megbocsátja érdekei megsértését, de becsületének megsértését nem feleli.”

Nemzetközi jogi problémák

Nemzetközi jogi értelemben mind Abházia, mind pedig Dél-Oszétia Grúzia területéhez tartozik. Ugyan a Szovjetunió felbomlásakor bejelentették függetlenedési szándékukat, egyetlen állam sem ismerte el őket, még Oroszország sem.⁴³ Ennek ellenére békefenntartókat állomásoztatott mindkét szakadár területen, hogy Tbiliszi integritásra való törekvését megakadályozza. A konfliktusok kiéleződése utáni katonai intervencióját részben azzal legitimálta, hogy a grúzok megsértették az *ENSZ Alapokmányt*⁴⁴, amely szigorúan megtiltja az államok közötti fegyveres erőszak valamennyi formáját, részben pedig az önvédelem jogosságára hivatkozott, amit egyébként az *ENSZ Alapokmány* 51. cikke is elismer. Ezt valóban nem lehetett volna kétségbe vonni, ha arányosan, az elszenvedett támadásnak megfelelő retorzióval élt volna Moszkva, de a jelentős túlkapas miatt már az amerikai érdekek is sérültek.

Az amerikai külpolitika prioritását korábban a „*Russia first*” szlogen határozta meg. Ekkor a fő cél még az Orosz Föderáció szanálása és kooptációja volt, hogy regionális stabilitást teremtsen, és prioritást élvezzen a megszülető

42 WEBER, Max: Politika mint hivatás (28. oldal)

43 HOFFMANN Tamás (2008) A grúz-orosz válság nemzetközi jogi dimenziói. In: A grúz-orosz válság értékelése

44 ENSZ Alapokmány 2. cikk 4. bekezdés: „A Szervezet összes tagjainak nemzetközi érintkezéseik során más Állam területi épsége, vagy politikai függetlensége ellen irányuló vagy az Egyesült Nemzetek céljaival össze nem férő bármely más módon nyilvánuló erőszakkal való fenyegetéstől vagy erőszak alkalmazásától tartózkodniuk kell.”

unipoláris rendben. A folyamat azonban a vártnál jóval lassabban haladt, így 1994 környékén váltás következett be. Az USA eddigi orosz orientációja helyett – kisebb célként – a transzkaukázusi szubrégió stabilitását igyekezett elérni, részben azért, hogy éket verjen a potenciálisan veszélyes országok közé, részben azért, hogy biztosítani tudja az olaj- és földgázexportot a Nyugat számára (lásd Geopolitika fejezetben bővebben).

Az USA az általános demokratizálódás és a belső struktúra megerősítése révén előkészíti az utódállamokat a „*hegemonikus rendbe történő kooptációra*”,⁴⁵ amely nem jelent mást, mint hogy az USA saját megbízható partnereivé tudja tenni őket és előkészítse a NATO-hoz való csatlakozást. Az orosz-grúz kapcsolatok természetesen jól beleillenek az orosz-transzatlanti kapcsolatok általános keretébe, ha úgy tetszik, a grúz kapcsolatokkal a klasszikus „*amerikai demokrácia-promóció posztsovjjet területen végbement reneszánszát szolgáltatja*.”⁴⁶ Grúzia a 2003-as rózsás forradalom után viszonylag váratlanul esett át rezsimváltáson, az új elnök pedig elődjéhez hasonlóan élt a felkínálkozó lehetőséggel, és megkezdte az amerikai-grúz kapcsolatok szorosabbra fűzését. Az Államoktól kapott hűségért „cserébe” a korábban Amerikai- és Európa központú grúz kormány egyértelműen Washington felé fordult, mivel belátta, hogy az EU gázfüggősége révén képtelen feláldozni oroszbarát kapcsolatait.

Az Egyesült Államok befolyása jelentős mértékben megnőtt, Condoleezza Rice 2008. július 9-én Tbiliszibe utazott, hogy a grúz kormányfővel egy lehetséges NATO-csatlakozásról és a területi integritásról tárgyaljon. Rice így emlékezett vissza a megbeszélésekre könyvében:

izgatott és impulzív volt, mindannyian tartottunk attól, hogy kiprovokálja Moszkva fegyveres beavatkozását. Adzsáriában, egy másik szakadár régióban sikeresen provokált ki konfliktust, amikor Adzsáriát a külső és belső nyomás hatására sikerült Grúziába reintegrálni. Attól tartottunk, ez a precedens azt a gondolatot szülheti benne, hogy egy hasonló operációt sikerül végrehajtania azon a területen is, amely a Putyinnak kedves Szocsi közelében fekszik...

A visszaemlékezés szerint Rice figyelmeztette a grúz parlamentet, hogy egy esetleges háborúban Amerika – bár egyetért a hosszú távú célokkal – nem

45 ROMSICS Gergely (2008), Az Egyesült Államok és a grúz-orosz konfliktus. Pp. 15. In: A grúz – orosz válság értékelése

46 ROMSICS Gergely (2008)

fogja támogatni Tbiliszit, Washingtonnak ugyanis nem érdeke egy személyes konfrontálódás Moszkvával:

Elnök Úr, bármit is tesz, ne engedje meg Oroszországnak, hogy provokálja Önt. Emlékezzon Bush elnök szavaira, miszerint Moszkva arra fogja kényszeríteni, hogy valamilyen ostobaságot kövessen el. Ne keveredjen konfliktusba az orosz fegyveres erőkkel! Senki nem fog segíteni magának, és veszíteni fog.⁴⁷

Ebből a memoárból egyértelműnek tűnik, hogy az USA már 2008. augusztus 8-át megelőzően tisztában volt azzal, hogy Szaakasvili fegyveres támadást kíván indítani a szakadár állam ellen. Bár az amerikai külpolitika látszólag elítélte ezt, a NATO-hoz való csatlakozást mégis szem előtt tartották. Mégis hogy tudott volna Grúzia az Észak- Atlanti Szerződés részese lenni, mikor annak egyik feltétele a területi integritása? Így a keleti történészek és nemzetközi kapcsolatok szakértők továbbra is úgy vélik, hogy maga az USA tanácsolta Szaakasvilinek, próbálja meg visszaszerezni befolyását Abházia és Dél-Oszétia felett.⁴⁸

Az Egyesült Államok hosszú ideje készíti elő Grúzia NATO csatlakozását, amellyel a kis kaukázusi állam totálisan szembe kerülne Moszkvával. Hogy ez lehetővé váljon, előbb jobb tárgyalópozíciót kell elérnie, melynek az egyik lehetséges módja az, ha kiprovokál egy illegitim orosz beavatkozást. A feszültséget tovább fokozták azzal, hogy az Amerikai Védelmi Minisztérium – már 2002 óta – mintegy 150 katonai tanácsadó részvételével⁴⁹ járult hozzá a fegyveres erők modernizálásához.⁵⁰ Ezzel a lépéssel Grúzia képessé vált arra, hogy katonai inváziót indítson a szakadár területei ellen, még hozzá egy olyan nemzetközi jogilag „kifogástalan” hadművelettel, amely az *ENSZ Alapokmányának 2. cikkének 4. bekezdésének* értelmezéséből fakad. Ebben rögzítették, hogy a tagállamoknak más államok függetlenségének korlátozása, politikai rendszerébe való beavatkozás, vagy területi épségének megsértése épp úgy tilos, mint az erőszakkal való fenyegetés, vagy maga az erőszak-alkalmazás. A nemzetközi jogászok már régóta foglalkoznak azzal a kérdéssel, hogy abszolút-e az erőszaktilalom vagy sem. A válasz általában igen, de kivételek – mint

47 RICE, Condoleezza (2011), *No Higher Honor: A Memoir of My Years in Washington* (359. oldal)

48 http://rbth.ru/articles/2011/08/12/huddling_with_saakashvili_13252.html (Utolsó lehvás: 2011. november 13.)

49 RÁCZ András (2008),

50 A tisztek közül legalább százan a háború kitörésekor is az országban tartózkodtak.

mindenhol – itt is akadnak. Például az önvédelem és területi integritás megőrzése, vagy pedig ha az ENSZ Biztonsági Tanácsa (BT) így határoz. Grúzia a területi integritásra, Moszkva pedig az önvédelemre hivatkozott. Sőt nemcsak az ott élő állampolgárai, hanem az 1992 óta ott tartózkodó békefenntartói védelmét hangoztatta. (Nekik az volt a feladatuk, hogy meggátolják a pártok által befolyásolt katonai formációk „rezsimterrorját”, illetve a konfliktuszónán kívül lehetőségük szerint segédkezhetnek a grúz hatóságoknak jogtalan félkatonai szervezetek felderítésében.)⁵¹ Ezzel érthetővé válik, hogy az orosz diplomaták miért is döntöttek a beavatkozás mellett, amivel az 1945 óta létező *államok területi egységének sérthetetlenségi elvét* felborították. Ez egyben azt is jelenti, hogy hiába hangoztatta a Nyugat (az élén az Egyesült Államokkal), hogy Koszovó esetéből nem lesz precedens, az amerikai diplomácia megásta a *status quo ante* sírját, de igaz, a ravaszt Moszkva húzta meg.⁵² Koszovó tehát mégis precedenst teremtett és – bár Moszkva továbbra sem ismeri el az államiságát – azokat az érveket használja fel a dél-oszétok megsegítésére, amiket az 1999-es szerbiai bombázáskor használt fel a NATO (megelőzni a humanitárius katasztrófát és a genocídiumot).

Összefoglalva, Grúziának precízen előkészített terve volt, melyet látszólag nemzetközi jogi szinten sem lehetett kifogásolni. Az orosz diplomácia viszont egy kiskapuvál felmenthette magát, ahogy Heidi Tagliavini svájci diplomata által vezetett vizsgálóbizottság 2009. szeptember 30-án kiadott hivatalos jelentésében deklarálta: a háborút Grúzia kezdte Dél-Oszétia *de facto* fővárosa, Cinváli megtámadásával, a grúz állítások az előzetes orosz támadásról hamisak.⁵³ Azt természetesen el kell ismerni, hogy Oroszország megszegte az Abkháziával (1992 óta) és Dél-Oszétiával (1994 óta) életben lévő békeszerződéseit, amiért jogilag felelősségre kell vonni. Emellett be kell látni, hogy Abkházia és Dél-Oszétia függetlenségének Moszkva általi elismerése nemcsak politikai, hanem komoly következményekkel járó stratégiai hibának is bizonyult. Oroszország mindvégig vonakodott elismerni Koszovót, mert attól tartott, precedenst fog teremteni,⁵⁴ a két új állam elismerésével viszont pont ő változtatta meg a posztszovjet határokat erőszakos módon, „legitim” esélyt adva ezzel a csecsen, ingusföldi és dagestáni oroszellenes mozgalmaknak.⁵⁵

51 ROUDIK, Peter (2008)

52 HALASI Endre: Az orosz-grúz háború tanulságai II. http://kitekinto.hu/hatter/2008/09/04/az_orosz-gruz_haboru_tanulsagai_ii. (utolsó lehvás: 2011. november 1.)

53 <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/8281990.stm> (Utolsó lehvás: 2011. november 1.)

54 TÁLAS Péter: A grúz-orosz háború geopolitikai értelmezése (7. oldal)

55 RÁCZ András: Az orosz haderőreform rövid áttekintése, 2008. (13-14. oldal)

Az eset több nemzetközi vitás kérdésre hívta fel a jogászok figyelmét, amelyek a mai jogszabályok, jogforrások alapján nem tisztázhatóak egyértelműen. Például:

1. Mikor kezdődik a jogos védelem? Csupán akkor, amikor már ténylegesen támadás érte az adott államot, vagy korábban (hadüzenet, csapatok mozgósítása, diplomáciai fenyegetések)?
2. Szélesebb-e a jogos védelem kategóriája, mint a fegyveres támadásra vonatkozó válaszáadás? (Túlkapások, blokádnál való vonás, közlekedési hálózat megbénítása)
3. És a legfontosabb: Több állam doktrínájában is megjelenik a preempcióra⁵⁶ történi hivatkozás, köztük az USA-éban, Ausztráliáéban, Izraeléban és Oroszorszáéban. Tágabb fogalom-e a preempció a preveciónál?⁵⁷

Geostratégia, geopolitika

A bevezetőben felvázoltam, hogy a háború kitörésére milyen elméletek adhatnak magyarázatot. Francis Fukuyama hívta fel a figyelmet arra, hogy a liberális demokráciák célja a tekintélyelvű rendszerek modernizálása, gazdasági felzárkóztatása és a nemzetközi kereskedelembe való bekapcsolása. Ennek elérését azonban nehezítik a 21. századi tendenciák, melyek előtérbe helyezik az egyre növekvő lokalizmust és függetlenségi törekvéseket (lásd: Dél-Oszétia, Koszovó, Abházia, Baszkföld stb.).

Robert Kagan – külpolitikai kommentátor – szerint az új világrendet már nem az ideológiai szembenállás, hanem a nacionalizmus újbóli térnyerésre fogja meghatározni, ami már megmutatkozott a Balkánon is (etnikai nacionalizmus) és most Oroszországban is megjelent a perifériaterületekért folytatott harcok során (nagyhatalmi nacionalizmus). Oroszország délnyugati határán egy geopolitikai törésvonal jelent meg, amibe Grúzia éppúgy belesik, mint Lengyelország, Lettország, Litvánia, Ukrajna vagy Közép-Ázsia.⁵⁸ Ezen geostratégiai törésvonalak metszéspontjában fekvő térségek feletti befolyásért nagyhatalmi versengés indult meg, melyben részt vesz

56 Azonnali katonai fellépés küszöbön álló veszély esetében.

57 Hasonló eset történt meg 1981-ben, mikor Menahem Begin néhai izraeli miniszterelnök parancsot adott az iraki Oszirakban található atomerőmű lebombázására. Az akcióra azért került sor, mert Izrael úgy vélte, hogy amikor az elkészül, az lehetővé teszi számára az urán- és plutóniumdúsítást, amivel atomfegyvert állíthat elő. Az eset hatalmas felháborodást keltett, végül a nemzetközi közösségek is jogszerűtlennek ítélték.

58 CZENE Gréta (2008)

Oroszország, az Európai Unió, az Egyesült Államok, kiegészülve regionális hatalmakkal – Törökország, Irán – illetve nemzetközi szervezetekkel (FÁK, CSTO⁵⁹, GUAM⁶⁰, NATO). A legfontosabb stratégia energiahordozó a kőolaj és a földgáz, amelyből a Kaszpi-tengeri régióban a világ tartalékainak nagyjából 5 százaléka lelhető fel. Ahhoz, hogy a kitermelés megbízhatóan, de legfőképpen folyamatos ellátás biztosítva történjen, elengedhetetlen a kaukázusi területek stabilitása. Nyilvánvalóan erről különböző elképzeléseik vannak a nagyhatalmaknak. Még Oroszország a konfliktusok fenntartásában érdekelt, az energiatranszportot politikai fegyverként használja (gázlezárások, gáz-árviták, zsarolások), addig az USA a térség stabilizációjára próbál megoldást találni. Az ex-szovjet szatellitállamokat megbízható partnerekké akarja tenni, sürgeti NATO-csatlakozásukat, melyek hosszabb távon olaj- és földgázexportot jelentenének számára az eurázsiai régióból.⁶¹ Alternatív lehetőségként az Orosz Föderációt elkerülő kőolaj-vezetékeket terveznek: Kína-Kazahsztán (*Atasu–Alashankou*), Baki–Tbiliszi–Ceyhan útvonalon (világoszöld), de említhetnénk a Déli- Áramlat riválisaként megtervezett *Nabucco* vezetéket (világosbarna) is, amely Törökországon, Bulgárián, Románián és Magyarországon át exportálná az olajat az Európai Unióba (lásd 3. ábra). Csak ezzel lenne megelőzhető ugyanis az EU oroszoktól való gázfüggőségének 25-ről 45 százalékra történő növekedése (2030-ra prognosztizált adat).⁶²

A fentiek tükrében azt is szeretném bemutatni, hogy a háború kitörésének nemcsak társadalmi (nacionalizmusok kialakulása) okai, nemzetközi jogi előzményei és következményei voltak, hanem egy olyan sértett birodalmi tudatból eredő félelem is, amely végül lépésre készítette Moszkvát. Gyakran elfeledkeznek erről ugyanis a nyugati elemzők, hogy Oroszországra rendkívül fenyegetően hat Amerika kaukázusi jelenléte (amelyet ők „közel-külföldnek”⁶³ neveznek), illetve a NATO és maga az Európai Unió keleti terjeszkedése. Várható volt tehát, hogy az orosz külpolitika kényszerítő módon –megelé- gelve a 10 éve tartó visszavonulást – fel fog lépni az amerikai hegemonia el-

59 Collective Security Treaty Organisation. Regionális katonai együttműködés, egyfajta „ellen-NATO”. Lényege: ha a tagok bármelyikét támadás éri, a többi a segítségére kell hogy siessen. Kedvezményesen vásárolhatnak egymástól (Oroszországtól) fegyvereket.

60 Grúzia, Ukrajna, Azerbajdzsán és Moldova által létrehozott szervezet. Célja a modernizáció, gazdasági fejlődés, demokratizálódás, érdekek együttes artikulálása.

61 KRAMER, David J: Resetting U.S.—Russian Relations: It Takes Two

62 INDANS, Ivars: Relations of Russia and Georgia: Developments and Future Prospects. In: Baltic Security & Defence Review (Volume 9, 2007)

63 eredetiben „near abroad”

3. kép

len. Oroszország élt a grúz támadások adta lehetőségekkel, hogy gazdasági revansot is vehessen. Az abház és a dél-oszét területek biztosítása után blokádnak alá vette a – mindkét autonóm területen kívül eső – Fekete-tenger partján lévő Poti városát. Ez a település Grúzia legjelentősebb gazdasági pontja, hiszen ide fut be az azeri olajat szállító vezeték, ahonnan pedig tartályhajókkal szállítják tovább Törökországba és Ukrajnába az olajat.⁶⁴ Geostratégiai szempontból nézve tehát győztesen jött ki a küzdelemből, elrettentve ezzel a környező országokat. Azerbajdzsán, Üzbegisztán, és Türkmenisztán például ezért hátrált ki a Nabucco-vezeték megvalósításának terveiből, s újabb szállítási megállapodásokat kötött Moszkvával.

Az Európai Unió ellentétben az USA-val képtelen a határozott, tekintélyparancsoló fellépésre, éppen ezért az orosz kormányzatnak mindig is Amerika fogja a legnagyobb veszélyt jelenteni. Az EU hiteles fellépését jelentős mértékben nehezíti, hogy belső struktúrájából adódóan az összes tagországnak meg kell egyeznie ahhoz, hogy Lady Cathrine Ashton valóban egységes külpolitikai véleményt tudjon megfogalmazni. Ez a bürokratikus eljárás annyira lelassítja a folyamatokat, hogy csak jelentős késéssel tud reagálni a körülötte zajló eseményekre. Ezt pedig nemcsak a grúz-orosz háború esetében figyel-

64 Az exportálásra kerülő azeri olaj Oroszország nélkül hagyja el a térséget (sérti az érdekeit), ráadásul 38%-a a British Petroleum tulajdonában van.

hettük meg, hanem 2009-ben a koppenhágai klímacsúcson is, ahol mivel nem létezett egységes EU álláspont, az USA csak Kínával és Brazíliával volt hajlandó egyezkedni. Mindezek mellett megemlíthetnénk az észak-afrikai konfliktusokat is, ahol Lady Ashton csupán megkésve tudott konszenzusos véleményt megfogalmazni, mert minden tagállam másképp állt a kialakult helyzethez. Ezzel az orosz vezetés is tisztában volt, és mivel „fizikai” fenyegetést az EU nem jelentett számára, a gáz pedig Oroszországon keresztül érkezik az európai tagállamokba, elég volt az Egyesült Államokra koncentrálnia.

Ugyanakkor az amerikai szerepet sem szabad túlértékelni. Washington csak verbálisan állt ki a kis kaukázusi állam mellett, „kézzel fogható támogatást” és valóban támogató diplomáciai döntéseket viszont nem hozott. Két alapvető célját már az 1999-es kaukázusi stratégiájában (USAID) is megfogalmazta. Az elérendő külpolitikai célok egyike az, hogy a bizonytalan államok (Oroszország, Irán) között fekvő, földrajzi értelemben is csomópontnak tekinthető kaukázusi országokat gazdaságilag és politikailag stabilizálja. A másik cél kifejezetten Grúzia kulcsfontosságú tranzithelyzetére utal. Az USA törekszik a transzatlanti és általában a Nyugat felé irányuló kőolaj- és földgázexport biztosítására, amit a legkönnyebb módon a NATO csatlakozás elősegítésével érheti el.⁶⁵ A legutóbbi csúcstalálkozót 2008 áprilisában Bukarestben tartották meg, ahol a tagok azonban egységesen mondtak nemet Grúzia és Ukrajna csatlakozási szándékára, mondván a két ország nem áll készen erre a lépésre. Valószínűleg ez a lehető legjobb döntés volt a tagok részéről, még Amerikától is, mert amennyiben áprilisban Grúzia aláírja a csatlakozási szerződéseket, úgy a 3 hónap múlva bekövetkező háborúban a NATO Alapokmányának 5. cikkelyére⁶⁶ hivatkozva világméretű háborút robbanthatott volna ki. Amerikának pedig nem érdeke, hogy háborúba sodorja magát, vagy, hogy egy

65 Romsics Gergely: Az Egyesült Államok és a grúz-orosz konfliktus. In: A grúz-orosz válság értékelése (2008)

66 NATO alapokmány 5. cikkely: „A Felek megegyeznek abban, hogy egyikük vagy többjük ellen, Európában vagy Észak-Amerikában intézett fegyveres támadást valamennyiük ellen irányuló támadásnak tekintenek; és ennél fogva megegyeznek abban, hogy ha ilyen támadás bekövetkezik, mindegyikük az Egyesült Nemzetek Alapokmányának 51. cikke által elismert jogos egyéni vagy kollektív védelem jogát gyakorolva, támogatni fogja az ekként megtámadott Felet vagy Feleket azzal, hogy egyénileg és a többi Féllel egyetértésben, azonnal megteszi azokat az intézkedéseket – ideértve a fegyveres éri alkalmazását is, amelyeket a békének és biztonságnak az észak-atlanti térségben való helyreállítása és fenntartása érdekében szükségesnek tart.” (1949. április 4.)

újabb hidegháborús időszak vegye kezdetét.⁶⁷ Mint ahogy nem célja, hogy Oroszországot elszigetelje, de törekszik a befolyásának csökkentésére, amivel biztonságosabbá válhatna számára az energiaszállítás. Így nem feltétlenül kell külön jelentőséget tulajdonítani az amerikai-grúz kapcsolatoknak, hanem érdemes azokat az amerikai-kaukázusi kapcsolatok szélesebb kontextusában értelmezni. Ez a politika pedig mindaddig megengedi Moszkvának a presztízs- és geopolitikai korrekciókat, amíg a *modus vivendi* segítik elő. Csak abban az esetben számíthatunk az amerikai beavatkozás intenzívebbé válására, ha a korrekció túl agresszívvé válik és energiapolitikai sérelmek érik Washington. Bár még ekkor sem lesz érdeke irracionálisan viselkedni, háborút indítani Oroszország ellen, hanem egyfajta diplomácia licit kezdődik meg, mely vagy a felek megállapodásával zárul, vagy diplomáciai hidegháború veszi kezdetét.⁶⁸

Összegzés, konklúziók

A dolgozatom elején azokra a kérdésekre kívántam választ adni, hogy a hidegháború hogyan ért véget a Szovjetunió felbomlásával, hogyan zajlott le az utódállamok létrejötte és ez miként változtatta meg a status quo-t, azaz hogy alakult ki az unipoláris világrend. Az alma-atai és a paskeni tárgyalássorozatokon az utódállamok nem tudtak minden problémát megoldani, 1992-ből visszamaradtak a „befagyasztott konfliktusok”, köztük Grúzia szakadár területeinek ügye. Az orosz-oszét és grúz ellentétek évről évre nagyobb gondot okoztak, a 2003-as rezsimváltást pedig már alig tudta tolerálni a különösen érzékeny orosz diplomácia. Mindkét fél megkezdte katonai modernizációját, Moszkva a kaukázusi régióba vezényelte csapatait. Az összecsapásra végül 2008 augusztusában került sor, csupán 5 napig tartott és Grúzia okkupációjával zárult. Nicolas Sarkozy közbenjárására 1 héten belül megkezdődhettek a béketárgyalások, melyek végén Oroszország visszavonult a megszállt területekről, de két új független állam került a világtérképre. Abházia és Dél-Oszétia államiségét persze azóta is csak 4 állam ismerte el (Venezuela, Nicaragua, Tuvalu), és a közeljövőben sem számíthat sokkal több ország legitimáló szavára.

67 CHICKY, Jon E.: The Russian-Georgian War: Political and Military Implications for U.S. Policy (February 2009)

68 ROMSICS Gergely: Az Egyesült Államok és a grúz-orosz konfliktus. In: A grúz-orosz válság értékelése (2008)

Három különféle aspektusból igyekeztem bemutatni a Grúziában lezajlott eseményeket. Először a nemzetközi kapcsolatok elméletében kerestem magyarázatot arra, hogy miért éppen a Kaukázus ezen területén volt a konfliktusok gócpontja. Úgy gondolom, hogy a kialakult helyzethez jelentős mértékben hozzájárult a rózsás forradalom során történt hirtelen rezsimváltás, a nacionalizmusok elterjedése, a demokratizálódással járó instabilitás megnövekedése, illetve az, hogy Moszkva még mindig képtelen volt sértett birodalmi tudatát maga mögött hagyni, s megszabadulni revizionista törekvéseitől.

A háború nemzetközi jogi szinten is több okból kifogásolható. Igaz, a grúzok megsértették a konfliktusok békés rendezésének elvét, – és bár az oroszok jogszerűen vonultak be az országba – viszont nem voltak tekintettel az *uti possidetis* elvére, mikor erőszakkal elmozdították a posztszovjet határvonalakat, legitim esélyt adva ezzel az ingusföldi, dagesztáni és csecsen oroszellenes erőknél a függetlenedésre. A körülmények tisztázása után a Tagliavini svájci diplomata által vezetett vizsgálóbizottság Moszkvát felmentette a grúz vádak alól, de jogi felelősségre vonásra a többi jogsértés miatt jelenleg is zajlik.

Végül egy geopolitikai áttekintésből azt a következtetést látom levonhatónak, hogy a harcok mind (gazdaság)politikailag, mind pedig katonailag motiválva voltak. Grúzia érdekelt volt a nyugati tőkében, hosszú távú befektetésekben, és egy Oroszországot elkerülő kőolaj-vezeték kiépítésében. Az orosz politika persze ezt nem engedhette meg, épp ezért a háború tökéletes ürügyét felhasználva megbénította a grúz infrastruktúrát, blokád alá vonta Poti városát, és ezzel megszűnt az azeri olaj nyugat felé történő exportálása. Ezzel a stratégiai lépéssel sikeresen félemlítette meg a többi közép-ázsiai országot, akik sorra hátráltak ki a Nyugattal kötött Moszkvát megkerülő vezeték-tervekből.

Látható, hogy Moszkva saját regionális ambícióit tekintve kellőképpen motivált és rendelkezik is egy rövid, és kiterjedésében korlátozott helyi háború megvívásához szükséges katonai képességekkel,⁶⁹ ezért az ötnapos háború Grúzia (és persze Dél-Oszétia) politikai és gazdasági erejének meggyengülésével végződött. Grúziáról most hosszú ideig tárgyalni sem lesz érdemes az EU keleti partnerségével vagy NATO csatlakozásával kapcsolatban. Legfontosabb a lokális problémák megoldása lesz, pl.: a harcok után kialakult ütközőzóna felszámolása. Továbbá döntéseket kell hozni az autonóm területek és Grúzia újraépítéséről. Elképzelhető, hogy Oroszország vállalja a kérdéses

69 RÁCZ András: Az orosz haderőreform rövid áttekintése (2008). 13. oldal

városokban az épületek és az infrastruktúra helyreállítását, végleg magához láncolva ezzel az oszéteket, miközben a Nyugat a grúz gazdaság beindításával foglalkozna. Ez a legvalószínűbb forgatókönyv, de a kaukázusi államokban élők azzal járnának a legjobban, ha kompromisszumos megoldás születne és hosszú távú beruházások részese lehetne a térség.

Kitekintés

Már az 1999-es koszovói NATO intervenció óta revizionista törekvései voltak Moszkvának, önbizalmát pedig csak növelte a 2008. augusztusi csatározás pozitív kimenetele. Ez arra fogja sarkallni, hogy az újonnan kialakuló nemzetközi rendben és a világpolitikában ismét bátrabban jelenjen meg, bár az EU és a NATO keleti bővítése továbbra is fenyegetést jelent számára. Ha viszont képes lesz kibújni sértett birodalmi köntöséből, újragondolhatja neoimperialista stratégiáját és új nyugat-politikába kezdhet. Ennek részeként törekedni fog arra, hogy integrálja magát a globális kereskedelembe, anélkül, hogy külső politikai befolyás alá kerülne. Jó kapcsolatokat próbál kiépíteni a többi feltörekvő hatalommal, Kínával, Törökországgal, Indiával és Brazíliával. Valamint törekszik létező entitásként kezelni az Európai Uniót, néhány állam – pl. Németország – kulcsszerepére fókuszálva.⁷⁰

Természetesen a posztsovjét területek felől érkező olaj- és gázvezetékek feletti ellenőrzése végett továbbra is versengeni fog az EU-val és szomszédaival is. Sőt, kellőképpen erős lehet hozzá, hogy átfőrmálja az egész európai biztonsági intézményrendszert, mivel Brüsszel nem vált olyan erőssé az idők folyamán, mint azt korábban remélték. Ez abban is kiütközött, hogy az EU nem tudta megakadályozni a koszovói krízist, lelassítani a csapatok összecsapását a Kaukázusban, ahogy a Moszkvát elkerülő gazdasági útvonalat sem tudja megvalósítani. Ezek globális szintén azt jelentik, hogy Európa mint központi szereplő lassan elveszíteni látszik nemzetközi politikai befolyását. Washington egyre kevésbé érdekelt Európában, és úgy látszik, hogy az új, szuverenitásban gondolkodó globális erők is – mint pl. Kína – aláássák az „EU unipoláris pillanatát”.⁷¹ Az eddigi demokráciaterjesztés, amely a liberális értékek és intézmények megosztásán alapult, megszűnik, helyébe pedig a kontinens nagyhatalma között folyó érdekalapú realista versengés kerül, melyet a perifériákért vívnak. Ezek kisebb villámháborúval járhatnak, de összes-

70 Krastev, Ivan & Leonard, Mark (2010) *The Spectre of a Multipolar Europe*, The European Council on Foreign Relations

71 Krastev, Ivan & Leonard, Mark (2010)

ségében megdőlni látszik a neorealisták elmélete, miszerint a multipoláris világrend instabilitásából következően megszaaporodnak a háborúk. A nagyhatalmak között ugyanis kevesebb háború tört ki eddig, mint valaha.

Összefoglalva, a hatalmi erőegyensúlyon alapuló többpólusú rendben egymással ellentétes nemzeti érdekek versenyezhetnek. Úgy látszik, a decentralizált, kissé anarchikus rendszerben az államok igyekeznek mindenféle függőségeiktől megszabadulni, de legalább is az erre való törekvés fogja meghatározni a magatartásukat. Bár kisebb csaták, viszonylag sűrűn előfordulhatnak, főleg a perifériákon, nagyhatalmak közötti, elhúzódó háborúk nem valószínűek. Főleg akkor, ha a Nyugat el tudja majd fogadni, hogy a feltörekvő – nem feltétlenül szövetséges – államoknak is vannak érdekeik, és ezekre a kihívásokra megfelelően tud majd válaszolni.⁷²

Bibliográfia

- APHRASIDZE, David & Siroky, David (2010), *Frozen Transitions and Unfrozen Conflicts, Or What Went Wrong in Georgia?*
- BREMMER, Ian (2006), *The J Curve, A New Way to Understand Why Nations Fall and Rise*. Simon and Schuster
- CHICKY, Jon E. (2009), *The Russian-Georgian War: Militical and Military Implications for U.S. Policy*. Central Asia- Causasus Institute
- WELT, Cory (2010) *The thawing of a frozen conflict – The internal security dilemma and the 2004 prelude to the Russo-Georgian War*. In: *Europe-Asia Studies* Vol. 62
- CZENE Gréta (2008), *A grúzai háború és az új nemzetközi rendszer*
- FUKUYAMA, Francis (1992), *The End of History and the Last Man*. Free Press
- HALASI Endre: *Az orosz-grúz háború tanulságai II*. http://kitekinto.hu/hatter/2008/09/04/az_orosz-gruz_haboru_tanulsagai_ii. (utolsó lehvívás: 2011. november 4.)
- HUNTINGTON, Samuel P (1993), *A civilizációk összezsapása és a világrend átalakulása*. Foreign Affairs
- HUNTINGTON, Samuel P. (1968), *Political Order in Changing Societies*
- INDANS, Ivars (2007), *Relations of Russia and Georgia: Developments and Future Prospects*. In: *Baltic Security & Defence Review* (Volume 9)
- JERVIS, R. (1976), *Perception and Misperception in International Politics* Princeton, N.J.: Princeton UP
- KAPLAN, Robert (1994), *The coming anarchy*. The Atlantic Monthly

⁷² Czene Gréta (2008), 6.

- KRASTEV, Ivan & Leonard, Mark (2010), *The Spectre of a Multipolar Europe*, The European Council on Foreign Relations
- MEDVEDEV, Dmitry (2008), *Why I Had to Recognise Georgia's Breakaway Regions*. Financial Times
- MEYER, Christopher (2008), *A return to 1815 is the way forward for Europe*
In: *Nemzet és Biztonság 2008 /szeptember*. Tálas Péter: A grúz-orosz háború geopolitikai értelmezése
- POSEN, B.R.(1993/1), *The Security Dilemma and Ethnic Conflict*, Survival
- RÁCZ András (1993/1), *Az orosz haderőreform rövid áttekintése*. Bp., Magyar Külügyi Intézet.
- ROMSICS Gergely, Rác András, Hoffmann Tamás, Deák András György (2008) *A grúz-orosz válság értékelése*. Szerk.: Tevelyné Kulcsár Andrea. Bp., Magyar Külügyi Intézet
- ROUDIK, Peter (2008) *Russia: Legal Aspects of War in Gergia*. In: *The Law Library of Congress*
- SNYDER, J. & Jervis, R. (1999) *Civil War and the Security Dilemma*, In: Walter, B.F. & Snyder, J.: *Civil Wars, Insecurity, and Intervention*, New York, Columbia UP
- SZÉNÁSI Éva (1995) *Elméletek az európai egységről I., Immanuel Kant: Az örök béke (Zum Ewigen Frieden)*
- The Economist*, Murky: trouble across the border, and for Georgia's boisterous president. *The Economist*, 2005. október 2.
- The Washington Quarterly* 2010/January. David J. Kramer: *Resetting U.S.—Russian Relations: It Takes Two*
- TORBAKOV, Igor (2008), *The Georgia Crises and Russia-Turkey Relations*. The Jamestown Foundation
- TSYGANKOV, Andrei P. és Tarver-Wahlquist, Matthew ((2009/5), *Duelling Honors: Power, Identity and the Russia-Georgia Divide* In: *Foreign Policy Analysis*
- WEBER, Max (1995), *Politika mint hivatás*, Budapest, Kossuth Kiadó ZRT
- WENDT, Alexander: (1992), *Anarchy is What States Make of It: The Social Construction of Power Politics*. International Organization
- WOHLFORTH, William C. (1998), *Honor as Interest in Russian Decisions for War*. In: *Honor Among Nations: Intangible Interests and Foreign Policy*. Washington, DC: Ethics and Public Policy Center
- ZEVELEV, Igor (2001), *Russia and Its New Diasporas*. Washington, D.C.: The U.S. Institute of Peace Press

ZEVELEV, Igor ((January – March 2008) Russia's Policy toward Compatriots in the Former Soviet Union. In: Russia in Global Affairs 1

Internetes linkek:

http://www.honvedelem.hu/cikk/0/12208/nogradi_gyorgy_oroszgruz_haboru.html

http://atv.hu/belfold/2008_aug_magyarország_is_erintett_a_gruziai_haboruban_video.html

<http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/8281990.stm>

http://rbth.ru/articles/2011/08/12/huddling_with_saakashvili_13252.html

<http://www.rferl.org/content/article/1072724.html>

Képek jegyzéke:

1. ábra: Térképrészlet a Nagy-Kaukázusról: Grúzia és szakadár területei – 3. oldal (forrás: [http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/88/Georgia%2C_Ossetia%2C_Russia_and_Abkhazia_\(hu\).svg](http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/88/Georgia%2C_Ossetia%2C_Russia_and_Abkhazia_(hu).svg) – utoljára letöltve: 2012. április 4.)
2. ábra: J görbe a demokratizáltság és a stabilitás függvényében. (forrás: Ian Bremmer: The J Curve, A New Way to Understand Why Nations Fall and Rise (2006). 6. Oldal)
3. ábra: Térképrészlet a Grúzián áthaladó gáz- és olajvezetésekről: a BTC-ről és a tervezett Nabucco-ról. (forrás: http://m.blog.hu/me/medeq/image/Baku_pipeline_svg.png – utolsó letöltés: 2012. április 4.)

Lengyel Lea

Három kőbányai lakókerület szegregációs vizsgálata

Szociológia szekció (2012)

Bevezetés

Tanulmányomban három kőbányai lakóterületen Kis-Pongrácon, Nagy-Pongrácon és a MÁV-telepen végzett megélt szegregációval, lakóhelyi mobilitással és szomszédsági viszonyokkal foglalkozó kutatásom eredményeit mutatom be.¹

Legfőbb kérdésem az volt, hogyan ítélik meg a vizsgált lakóközösségben élők, hogy lakóhelyük hivatalosan szegregátumnak számít, tapasztalható-e körükben bármilyen megélt szegregációérzet. Emellett érdeklődésem közép-pontjában állt az is, milyen motivációk, külső és belső körülmények, késztetések játszottak szerepet abban, hogy a lakók a telepek valamelyikére költöztek, s ezek különbözősége mennyire hat ki a lakóhely szubjektív megítélésére, mennyiben változtatja meg a területhez, valamint a környezetükben élőkhöz való kötődésüket. Továbbá ennek kapcsán megfogalmazódott bennem a kérdés, hogy tapasztalható-e bármilyen ellentét a „bennszülöttek” vagy „őslakosok” és a „beköltözők” vagy „betelepülők” között. Kutatásom során az előbbi csoportba tartozóknak definiáltam azokat, akik legkésőbb általános iskolai tanulmányaik megkezdéséig jelenlegi lakóhelyükre költöztek, míg az utóbbi kategóriába azok kerültek, akik az említett életkor után – többnyire saját döntésből – választották lakóhelyükül a vizsgált telepek egyikét.

¹ A telepek elhelyezkedését lásd az 1. számú mellékletben. Forrás: ld. ott. Utolsó letöltés: 2013. február 21.

A lakóhelyi szegregáció és mobilitás kérdését kutatásom során összekapcsoltam a szomszédsági viszonyok vizsgálatával, s ennek keretében kerestem a választ arra is, hogyan működnek ezek a kapcsolatok a telepeken, mennyiben mutatnak eltérést a szakirodalomban megfogalmazott legfőbb szerepekhez képest, illetve található-e bármilyen speciális funkció abból adódóan, hogy szegregált területeket vizsgáltam.

Azért esett választásom a fent meghatározott területekre, mert Kőbányán ezek az utolsó olyan építkezések, melyek keretében egy időben sok lakás épült fel, azonban nem a szocializmus által preferált lakótelepi és nem is az azóta divatosná vált lakóparki építkezés formájában. A vizsgált lakóterületek felépítésükben igen hasonlóak, továbbá mindhárom telepen megjelenik a felújításra, a fejlesztésekre való igény.² A hasonlóságok mellett azonban több eltérés is megfigyelhető: különböznek például a lakások, a tulajdoni viszonyok, a lakókörnyezet állapota, a különböző szolgáltatások elérhetősége, és részben ezekből adódóan a hivatalosan meghatározott szegregáltság mértéke is.

A kutatási terület objektíven

Kőbánya

Kőbánya 3249 hektárt foglal magába. Lakossága 80357 fő, a lakások száma pedig 38047.³ Budapesten belüli elhelyezkedését már a XX. század elején is nagyon kedvezően ítélték meg az ipar szempontjából.

Földrajzi fekvése megengedi a gyárvállalatok terjeszkedését, a vasúthálózat gazdagsága, az egyes állomások kedvező fekvése mind olyan tényezők, melyek nagy befolyással voltak a városrész iparának fejlődésére. ... Az ötvenes években felépültek az első sörgyárak, melyek a kőbányászat idejéből visszamaradt hatalmas pincék miatt keresve sem találhattak volna jobb helyet a letelepülésre. A hatvanas évek vége felé felépültek a Kőbányai-úton az első vasgyárak, melyek a mai hatalmas arányú vasgyárak első alapjait képezték.⁴

Az ipar, mely a rendszerváltás előtt nagy előnye volt a kerületnek, napjainkban több szempontból nehezíti Kőbánya életét. A gyárak többsége megszűnt, s ezzel a sok alkalmazottat foglalkoztató munkahelyek is felszámolásra kerültek. Egy 1993-as kutatás eredménye szerint *„a felnőtt kőbányai átlagpolgár 48 éves, jobbra nyolc általánost, szakmunkásképzőt vagy középiskolát végzett,*

2 A 2. számú mellékletben található térképen látható, hogy a telepek krízisterületnek számítanak. Forrás: ld. ott.

3 Helyiségnévkönyv (2010), 22.

4 DAUSZ (1913), 177.

egy vagy két gyermeket nevel. ... A felnőtt lakosságnak legalább 64 százaléka a városi létminimumnál kevesebből él.⁵ A fentieket figyelembe véve a kőbányai döntéshozók elsődleges céljuknak tekintik a profilváltást, melynek kiemelt eleme a lakosság helyben tartása,⁶ valamint a lakást bérlő vagy vásárló fiatalok befogadása, mellyel megakadályozható a kerületben élők lélekszámának csökkenése, s a munkáskerület megítélés lecserélhető lakóövezetre.⁷

A vizsgált telepek

Az általam vizsgált három telep a Kőbányai út – Pongrác út – Hungária körút által határolt háromszögben fekszik, egymástól és a környező területektől vasúti töltésekkel, illetve többsávos, nagy gépkocsiforgalmat lebonyolító úttal elválasztva. Ezek a körülmények rontják a mindennapi életminőséget, valamint az épületek fizikai állapotát.

a) MÁV-telep

A MÁV-telep a Zách utca – Csilla utca – Hungária körút – Salgótarjáni utca által körülhatárolt területen fekszik, beceneve „Jancsitelep”.⁸ „A főműhely lakótelepét 1890-ben kezdték építeni. ... A lakótelep 54, részben egyemeletes, részben földszintes, kertes lakóépületből állt, ahol 321 családot lehetett elhelyezni.”⁹ 1980-ban az alábbiak jellemezték a MÁV-telepet – ezek központi rekonstrukció hiányában nagy valószínűséggel megegyeznek a mai adatokkal: földszintes lakóházak aránya 50-65,5%; egy lakóházra jutó lakások száma 4,1-6; komfortos és összkomfortos lakások aránya 71,7-88%.¹⁰

A terület jelenleg is az egykori Magyar Államvasutak tulajdonában áll.

A telep sajátossága, hogy a földhivatali nyilvántartásban egy HRSZ-on szerepel, így a házak megfelelő módon való számozása sem megoldott. ... A területen sajnálatos módon jelenleg a minimális infrastrukturális feltételek sem teljesülnek. A tulajdonviszonyok rendezésével, minél előbb szükséges a 250 telekhez kapcsolódó közmű felújítás, közműépítés, amelyet az úthálózat megépítése követne. A beavatkozás részletei a tulajdonviszonyok rendezetlensége folytán egyelőre nem rögzíthetőek kellő pontossággal.¹¹

5 KÖVESS (1994), 59.

6 CSANÁDI–CSIZMADY (2002), 311.

7 Integrált Városfejlesztési Stratégia (2010), 5. Utolsó letöltés: 2011. május 7.

8 DAUSZ (1913), 167.

9 NAGY (é. n.), 29.

10 CSANÁDI–CSIZMADY (2010), 121-123.

11 Integrált Városfejlesztési Stratégia (2010), 220.

A MÁV-telep sajátos helyzetét bizonyítja az is, hogy több válaszadó is úgy tudja, nemsokára eladják a telepet, illetve időről-időre felelevenedik a hír, mely szerint a fejük felett már megkötötték a szerződést. *„A telepet el akarják adni. S minket mit csinálnak? Kilakoltatnak. S hova? Hová tudnák kitenni azt a 92 éves asszonykát, aki hét éves kora óta itt lakik? Ne haragudjon a világ, ilyen felfogásokat, hogy egy francia vagy milyen manusznak eladja, osztan kitelepíti innen az egész izét.”* – mondta egy hetven éves férfi, aki harminc éve él a telepen. Egy nyolcvanhét éves asszony így nyilatkozott a telep jövőjét illetően: *„Úgy volt, hogy eladják a telepet, eladják a lakást, mert már elég rozoga állapotban van. Hát száz éves elmúlt, körülbelül százötíz éve épültek ezek a lakások.”* A fennálló helyzetről egy nyugdíjas hölgy tudta a legtisztább leírást adni:

Persze, mert a lakótelepet meg lehetne venni, de huszonegynéhány éve megy ez a hercehurca, mert a terület az önkormányzaté, a felépítmény meg a vasúté, és nem tudnak megegyezni, mert mindegyik jobban akar járni a másiknál. És azért megnyúzni nem lehet a lakókat, de már olyasmit rebesgetnek, hogy lakóparkká nyilvánítják.

A MÁV-telepen élni – mint ahogy az később kutatási eredményeim bemutatásakor kiderül – egyfajta státusszimbólum, hiszen ahhoz, hogy az ember itt lakhasson, még napjainkban is a MÁV alkalmazottjának vagy nyugdíjasának kell lennie. A MÁV-telepi lakás Davis és Moore társadalmi rétegződésre vonatkozó elmélete szerint a létfenntartáshoz és az alapvető jóléthez hozzásegítő juttatásként értelmezhető, melyek *„beépülnek a pozícióba. A pozícióval társított jogokból, valamint abból állnak, amit a pozíció velejáróinak vagy előnyeinek nevezhetünk.”*¹² Ezt támasztja alá az is, hogy a MÁV-telep esetében valóban erős identitásalelem a vasutas státusz, mely egyrészt a dicső narratívából táplálkozik, hiszen *„nyugdíjat, viszonylag állandó és biztos munkahelyet élveztek, s egyéb apró kedvezményekkel is ellátták őket”*,¹³ másrészt a munka juttatmaként elnyert lakás tényéből.

b) A Pongrác-telepek

Kőbányán két Pongrác-telep található. Az úgynevezett Kis-Pongrác, vagy „Kilences” – mely elnevezés arra utal, hogy építéskor minden lakóépület

¹² DAVIS–MOORE (1997), 12.

¹³ LACKÓ (2000), 156.

egységesen Pongrác út 9. szám alatt szerepelt, ezen belül a házakat római számokkal különböztették meg – a MÁV-telep közvetlen szomszédságában épült fel a Salgótarjáni út – Gyöngyike utca – Csilla utca – Pongrácz út által körülhatárolt területen. A Nagy-Pongrác a Pongrácz út – Kőbányai út – Horog utca háromszögben található. A két Pongrác telepet vasúti töltés választja el egymástól.

1924-ben felépült a Juranics utcai és a Pongrácz úti állami kislakásos telep. A Pongrácz úti telepen 320 lakás. Egy-, két- és háromszobás lakások. A kislakásos telepek építését ezután hosszú időre leállították. Csak a negyvenes évek elején épül Kőbányán újabb kislakásos telep, újból a Pongrácz úton, pontosabban a Tomcsányi út és a Pongrácz út sarkán. Összesen 818 lakást építettek, amelyből 680 lakókonyhasnak, 138 pedig kétszobásnak készült. A lakótelephez fürdő-épületet emeltek kádfürdővel és zuhanyzóval. A telepen nyitottak egy 460 személyt befogadó mozit, a mai Petőfi mozi elődjét.¹⁴

A fürdő és a mozi helyén napjainkban az Emberbarát Alapítvány addiktológiai központja üzemel. A Pongrác út 9. szám alatti épületek tetőterét egy későbbi beruházás alkalmával beépítették, így a lakásállomány 8,5%-kal nőtt. A jelenlegi 888 lakásból 814 ingatlan magántulajdonban van.¹⁵

A Kis-Pongrácon „a lakóépületek közepes állagúak. Mindegyikük volt és téglarchitektúrával vegyes homlokzati kiképzésű magasföldszintes + 3 emeletes épület, némelyiknek a tetőtere is beépített. Zömében cseréppel fedett magastetősök (4 db nem). Minden ház alatt pince található, amelyek nagy része óvóhelyként van nyilvántartva. Lépcsőházanként átlagosan 18 lakás található bennük (F + 3 szint négyfogatú + 2 tetőtéri), amelyek komfortfokozata alacsony.”¹⁶ A telep felújítása 2012. január 1-jével elkezdődött. A városrehabilitációs projekt egyrészt konkrét célokat tartalmaz, másrészt a helyi lakosság megszólításával és bevonásával igyekszik hatékonyra tenni a külső segítséget:

Az egykor közkedvelt, hagyományos építésű, intézményekkel is jól ellátott Kis-Pongrác lakótelep mára sajnos eléggé leromlott állapotúvá vált, az itt élők elgedetlenek a közbiztonsággal, és a környék egyre kevésbé vonzó az újonnan a

14 SZALAI (1970), 237.

15 <http://kispongrac.hu/index.php/kozlemenyek/item/99-a-kobanyai-kis-pongrac-lakotelep-szocialis-celu-varosrehabilitacioja#comment6> Utolsó letöltés: 2013. február 21.

16 Akcióterületi Terv (2011), 44.

kerületrészebe költözők számára. Ez a negatív spirál azonban még megállítható és megfordítható. Az itt lakók készen állnak arra, hogy maguk is tegyenek valamit azért, hogy a szebb napokat is látott lakótelep újra olyan kellemes lakókörnyezetté váljon.¹⁷

Az a törekvés, hogy a rehabilitáció során bevonják a telepen élőket, megfelel annak a városszociológiai szemléletnek, mely Patrick Geddes munkássága által nyert teret, aki *„elsőként szorgalmazta a települések polgárainak bevonását a tervezés, döntéshozatal folyamatába. Mély meggyőződése szerint az örökös evolúciós változásban levő települések polgárait nem szabad csupán fogyasztóknak tekinteni, akik néhány évenként megválasztják képviselőiket, hanem a településfejlesztés aktív résztvevőivé kell őket tenni.”*¹⁸

Kis-Pongrác és Nagy-Pongráctól több szempontból is különböznek egymástól. Előbbi szimmetrikus elrendezésű, jól átlátható terekkel, melynek oka, hogy az építéskor *„különös gondot fordítottak a lakóházak közötti köztes terek olyan módon történő kialakítására, hogy a ház esetleges romba dőlése (bomlása) esetén az ne tudjon másik házra dőlni.”*¹⁹ A sorházak között középen helyezkednek el a szolgáltató intézmények – az Idősek klubja, a Pataky István Fővárosi Gyakorló Híradásipari és Informatikai Szakközépiskola, a játszótér, a gyermek- és háziorvosi rendelők, az Emberbarát Alapítvány addiktológiai központja, a Gyöngyike Bölcsőde és Óvoda, valamint a Gyermekek Átmeneti Otthona. Ezzel szemben a Nagy-Pongrác lakóházai nem egy időben épültek fel, a telep belső szerkezete kevésbé átlátható, valamint jellemző, hogy a szűk utcákat a lakók önkényesen lezárták, s kerteket csináltak belőlük, illetve kápukkal növelték biztonságukat.

Hipotézisek

Feltevéseimet három nagy csoportra lehet bontani: egy része a szegregáció megélt tudatához kapcsolódott, másik a lakosság mobilitási szándékaira vonatkoztak, míg a harmadik a szomszédsági viszonyokat, s annak a fenti két témával való kapcsolatát vizsgálta.

A szegregációval kapcsolatban legfőbb kérdésem arra vonatkozott, hogy a telepeken élők mennyire érzik elkülönültnek, esetleg kitaszítottnak magukat, létezik-e egyféle megélt szegregációs tudat, s amennyiben igen, hogyan kap-

17 A Kis-Pongrác lakótelep jelene. <http://kispongrac.hu/index.php/template/a-mi-pongrac-telepunk> Utolsó letöltés: 2013. február 20.

18 LUKOVICH (2004), 183.

19 Akcióterületi Terv (2011), 46.

csolódik ez a főbb demográfiai jellemzőkhöz, a nemhez, életkorhoz, iskolai végzettséghez, etnikai hovatartozáshoz, gazdasági helyzethez. Hipotézisem szerint azok, akik aktív korúak, s közülük is azok, akik – telepen kívüli – munkaviszonnyal rendelkeznek, inkább szegregálnak élük meg helyzetüket, mely adódhat abból, hogy nagyobb rálátásuk van más városrészekre, más lakóközösségekre is. Szintén a tapasztalat miatt feltételeztem, hogy azok, akik általános iskolai tanulmányaik megkezdése után költöztek a telepre, kritikusabbak jelenlegi lakókörnyezetükkel szemben, s inkább látják hiányosságait, hibáit, s szegregátumnak nevezik a telepeket. A fentieket figyelembe véve hipotézisem szerint a beköltözőkre inkább jellemző a megélt szegregáció, azaz az elkülönültség, kitaszítottság tudatos belátása, harc a stigma ellen, míg az őslakosok életében ez nem ilyen erősen, vagy egyáltalán nincs jelen.

A lakóhelyi mobilitással kapcsolatban vizsgáltam a beköltözők és a bennszülöttek elköltözési szándékait, valamint gyermekeik lakóhelyválasztását, -változtatását is. Feltételezésem szerint a betelepültek és az őslakosok esetében nem csak a telepen eltöltött idő a mérvadó – melyhez kapcsolódnak egyéb tényezők, így például a baráti-szomszédsági kapcsolatok, a jól ismert hely szeretete, a szűkös rálátás más lakókörnyezetekre –, hanem a telepre kerülés körülményei is fontosak lehetnek. Az ifjú- vagy felnőttkorban beköltözők esetében ugyanis lehetséges, hogy egyfajta kudarcélmény kapcsolódik a telepekhez: annak megélése, hogy az egyén nem tudott jobb helyen, magasabb árfekvésű vagy presztízses ingatlant vásárolni. Éppen ezért azt feltételezem, hogy a betelepültek inkább szeretnék elköltözni a telepekről, míg a régóta itt élők nem vágnak más lakókörnyezetbe. Szintén ezzel függ össze azon felvetésem, mely szerint a betelepültek, ha saját elköltözésük nem is reális, gyermekeiket mindenképpen szeretnék mintegy kimenekíteni ezen szegregált lakókörnyezetből, s akár saját boldogulásukat is feladva igyekeznek spórolni egy telepen kívüli ingatlanra. A mobilitási vágy hipotézisem szerint erősen összefügg az életkorral. Feltételezésem szerint az idősebb – ötven év feletti – korosztály már nem szeretne elköltözni, vagy ha vágyik is rá, valójában úgy gondolja, nem élhet már máshol, mint a telepen. Ennek egyik oka lehet, hogy a nyugdíjas, vagy ezen életállapothoz közelítő lakosság többsége még fiatakként került a telepre, s így megszeretett itt élni – akár jobb híján, akár valóban –, másrészt kisebb rálátása van más lakókörnyezetekre, így akár azt sem tapasztalja, hogy lakóhelye szegregátumnak számít. A fenti tényezőkkel állítom összefüggésbe azt is, hogy az őslakosok mobilitási vágya irreális, azaz

ha meg is neveznek egy céllakóhelyet, az odaköltözés anyagi vagy egyéb okból lehetetlen.

A szomszédsági kapcsolatokat illetően legfőbb hipotézisem az volt, hogy ezeken a lakóterületeken, melyeket a kerület vezetése szegregátumnak vagy a szegregáltság által veszélyeztetett környezetnek ítél meg,²⁰ felértékelődnek a szomszédi kapcsolatok. Feltételezésem szerint bár a telepeken is kiemelt fontosságú a kapcsolattartás és a kölcsönös segítségnyújtás, emellett számíthatunk olyan jelenségekre, amik egy „átlagos” lakóhelyen nincsenek jelen vagy nem így figyelhetők meg. Hipotézisem szerint ezek a kapcsolatok segítik kialakítani és fenntartani a közös identitást, melynek a beköltözők esetében sarkalatos pontja a telepek rossz helyzetének felismerése és megvitatása, míg a bennszülöttek esetében a lakóhely mellett való maximális kiállás és a szegregátumra vonatkozó megítélés, címke levetésének vágya.

Kutatásom egyik célja volt, hogy a fent meghatározott témacsoportokat összefüggéseiben vizsgáljam. Hipotézisem szerint a szomszédsági viszonyok összekapcsolódnak a megélt szegregációval és a mobilitási vágygal is. Feltévésem szerint azon beköltözők és bennszülöttek körében alacsonyabb a szegregációs hatások tapasztalt formája, akik jó szomszédsági kapcsolatokat ápolnak, ezzel együtt azt is feltételeztem, hogy a lakóhelyen belüli emberi kapcsolatok minősége felülírhatja a telepre kerülés szerinti várt elkülönülést. A mobilitással kapcsolatban várható, hogy akik rendezett szomszédi viszonyokat tartanak fenn, s ez egy élő kapcsolati hálót biztosít számukra, kevésbé szeretnék elköltözni a telepekről.

Kutatósi eredmények

Módszertan

Kutatásomat 2011 és 2012 tavaszán, interjútechnikával végeztem a három említett telepen. A megkérdezettek között van három cigány fiatal, öt 25 év alatti személy, valamint hat bejelentett munkahellyel rendelkező, továbbá öt illegálisan foglalkoztatott ember. A huszonhét interjúalany között tizenöt férfi és tizenkét nő van; nyolc a MÁV-telepen, nyolc a Nagy-Pongrácon és tizenegy a Kis-Pongrácon²¹ él.

²⁰ Integrált Városfejlesztési Stratégia (2010), 138.

²¹ Azért a Kis-Pongrácon készült a legtöbb interjú, mert a 2012-es városrehabilitációs munkálatok megkezdése előtt (2011 tavasza) és azok megindulásakor (2012 tavasza) is interjúztam a telepen.

Eredményeim tárgyalásakor elsőként a szegregáltsághoz kötődő tényezők vizsgálatát mutatom be: foglalkozok a megélt szegregációval, a lakóhelyi mobilitással, végül kitérek a szomszédsági viszonyokra, illetve azok telepspecifikusságaira.

Megélt szegregáció

Kutatásom során azt is vizsgáltam, hogy a környezet értékelése hogyan kapcsolódik össze az egyén önértékelésével, valamint azt, mennyire tudatosul az ott élőkben, hogy lakóhelyük szegregátum. A külső szemlélő mindhárom telepen látja az infrastrukturális és intézményi hiányosságokat, háttértudás nélkül is tisztában van azzal a ténnyel, hogy leszakadóban lévő környezetről van szó.

Interjúalanyaim nagy része érzékeli a hiányosságokat, a telepek leromlott állapotát, többen fel is sorolták, miben változott odaköltözésük óta a környezet, mit kellene sürgősen felújítani, mire vágnak. Mindezek ellenére lakóhelyüket mégsem ítélik szegregátumnak. A megkérdezettek egyike sem használta ezt a szót, illetve rokon értelmű szavakat sem említettek – bár iskolai végzettségük okán többen potenciálisan ismerik magát a kifejezést és jelentését is.

Azon tény magyarázatát, hogy a három vizsgált telepen a megélt szegregáció ilyen alacsony fokú, egyféle önvédő mechanizmus kidolgozásában és alkalmazásában látom. Ennek két formáját tapasztaltam kutatásom során. Interjúalanyaim egy része azzal érvelt – mintegy önmagát is próbálva meggyőzni igazáról –, hogy vannak a telepen nála sokkal rosszabb helyzetű lakók, vannak leromlottabb állapotú lakóépületek, olyan kertek, melyeket nem gondolnak, olyan lépcsőházak, melyek nyílászáróit már használni sem lehet. A gondolat végkimenetele, hogy ha vannak olyan egyének és lakóházak, melyek rosszabb állapotban vannak, akkor a telep egészét nem lehet egy egységként kezelni, következésképpen nem lehet a telepet egységesen szegregátumként megítélni. Egyik interjúalanyom így fogalmazott: „*Az a ház [a Gyöngyike utca felé mutat] nagyon le van pusztulva, ott olyanok élnek, akik miatt mindig tartozás van a házon. Hát azok olyan emberek is. Nálunk ilyen nincs!*” Az önvédő mechanizmus másik formáját egy másik megkérdezett szavaival tudom legjobban megfogalmazni: „*Vannak hiányosságok, de nem olyan rossz itt.*” Az egyén ebben az esetben érzékeli, hogy lakókörnyezete eltér más lakóhelyektől. Azt is látja, hogy ez negatívan értékelhető különbség, ugyanakkor szüksége van arra, hogy saját identitását, vélt vagy valós társadalmi és egyéb

státuszát őrizve meglássa a jó dolgokat is, pozitív értékeket társítson ahhoz a helyhez, ahol lakik.

A fent bemutatott stratégiák a szociálpszichológiában használt rendszerigazolással és a kognitív disszonancia elméletével magyarázhatóak leginkább. Előbbi „*legalapvetőbb feltevése az, hogy az emberek hajlamosak kognitív és ideológiai szinten támogatni a fennálló társadalmi rendszert. Ebből többek között az következik, hogy a rendszert és a hatalmat bírálaton felül állónak tartják, és a csoportok és egyének közti egyenlőtlenségeket legitimnek, sőt szükségesnek tekintik. Ezek a tendenciák a hátrányos helyzetű csoportok tagjainál ellentétben állnak az énkiemelésre és a saját csoport előnyben részesítésére irányuló motivációkkal.*”²² Utóbbinak, a kognitív disszonancia elméletének központi tétele szerint „*az emberek motiváltak arra, hogy feloldják a gondolataik, érzelmeik és viselkedésük közötti meg nem feleléseket, s ezáltal igazolják vagy racionalizálják cselekedeteiket és tapasztalataikat. ... A disszonanciaelmélet szerint a szenvedés azzal a meglepő következménnyel járhat, hogy az emberek még elkötelezettebbé válnak saját szenvedésük iránt, ahelyett, hogy egyértelmű lépéseket tennének fájdalmuk megszüntetése érdekében.*”²³ Azzal, hogy a telepkek állapotát szépítik, az itt lakók a kognitív disszonancia-redukció mechanizmust alkalmazzák, mely szerint „*ha a disszonancia fennáll, az illető vagy cselekvésének megváltoztatásával, vagy meggyőződéseinek és véleményeinek megváltoztatásával próbálja azt mérsékelni. Ha cselekvését már nem tudja megváltoztatni, megváltozik a véleménye.*”²⁴ Mindkét elmélet ráillik a vizsgált szegregátumban élők által alkalmazott stratégiákra, hiszen legtöbbjükben fel sem merül az elköltözés vágya, akár valós, akár vélt indokokra hivatkozva, s mivel mobilitásuknak nincs realitása, jelen helyzetüket igyekeznek jónak, olykor egyenesen a lehető legjobbnak feltüntetni, s elbagatellizálják lakóhelyük hiányosságait, mellyel legitimálják a fennálló rendszert, hiszen bár beszélnek róla, tetteikkel nem követelik helyzetük megváltoztatását.

Győri Péter meghatározása szerint a lakóhelyi szegregációnak – az intézményi, infrastrukturális hiányosságokon kívül – része az adott terület rossz megítélése is,²⁵ melynek elfogadását tekinthetjük a megélt szegregáció egyik tényezőjének, míg elutasítását a szegregációs léttől való tudatos vagy ösztönös elzárkózásnak. Egyik interjúalanyom, aki 1981-ben kapott lakást a Kis-Pong-

22 JOST (2003), 463.

23 JOST (2003), 465.

24 FESTINGER (1998), 11.

25 GYŐRI (1980), 75-76.

rácon, szeret a telepen élni, s nem érti, miért gondolnak róla mindig rosszat. Elmondta, hogy a hivatali ügyintézésekkor általában lenézően tekintenek rá, véleménye szerint kizárólag lakóhelye miatt. Egy 1959 óta a Nagy-Pongrácon élő asszony így fogalmazott, mikor a telep megítéléséről kérdeztem: *„Az a helyzet, hogy ha meghallja valaki, akkor inkább lenézi, érdemtelenül lenézi.”* Egy 1985 óta a Kis-Pongrácon élő hölgy nehezményezi, ha rosszakat mondanak lakóhelyéről: *„Nem szeretem, ha rossz hírért keltik a telepnek, mert itt nincs semmi konfliktus.”*

Azoknál nem találkoztam megélt szegregációval, akik szeretnek a telepeken élni. Bár az ok-okozati összefüggést nem sikerült feltárnom, elmondható, hogy ha valaki kedveli jelenlegi lakóhelyét, akkor nem érzi úgy, hogy az szegregátum, s a külső szemlélő általi negatív megítélésével sem ért egyet.

Egyik interjúalanyom a Nagy-Pongrácon élő hírességekkel – akik közül egyesekkel személyes kapcsolata is van (volt) – legitimálja azon döntését, hogy nem költözik el, sőt, szereti lakókörnyezetét, s ezzel zárja ki azt a tényt, hogy egy szegregátumnak ítélt helyen lakik.

Laktak itt nagyon nagy emberek. Ütő Endre még most is itt lakik, az Operaház igazgatója volt. Orosz Adél, Kossuth-díjas táncosnő, még mikor megszületett, már ismertem. Kovács András, a filmrendező. Szóval nem kis emberek laktak itt! Hobóék. Az Egonék nagyon jó haverok. Valamikor, hát itt van egy, nem tudom milyen, talán légópince, hát itt alakultak meg. A féllábú is itt lakott, a Deák Bill. Jó haverságban voltunk, itt lakott a harmadik házban. Őt annyira nem ismertem, mert jóval fiatalabb, de a szüleivel nagyon jó barátságban voltam, míg éltek. Szóval itt, laktak itt nagy nevek is. Én azt mondom, nem egy rossz környék. Ha választani kellene, ha egy új lakónegyed vagy ez, maradnék itt.

A megélt szegregációt mutató skála ellenkező oldalán helyezkedik el az az édesanya, aki éles kritikával illette a Kis-Pongrácot: *„Kezdünk úgy a nyolcadik kerületre hasonlítani. Már bocsánat, de tényleg! Én laktam ott is és tudom, milyen, és kezd oda lecsúszni a telep, sajnós.”*

Mobilitás

Kutatásom során vizsgáltam a lakóhelyi mobilitási folyamatokat is. Ennek része volt a telepre költözés története a betelepülők körében, az elköltözési vágy vizsgálata az összes megkérdezett körében, illetve a fiatalok és gyermeket nevelők között az első saját tulajdonú lakás vásárlásának tervezett helye és ideje.

a) A telepre költözés

A telepekre költözés leggyakoribb oka a házasságkötés – örökölt, vagy fiatal házasként vásárolt lakás –, a gyermekszületés miatti megváltozott szükséges ingatlanméret, illetve a válás miatti, általában rövid határidőn belül költözhető és olcsó lakás.

A három mobilitási csoport tagjainál eltérő motivációk rajzolódnak ki. A házasságkötés és a gyermekvállalás miatti lakásvásárlás önkéntes alapú. Bár az egyéneknek nincs lehetőségük magasabb presztízsű ingatlant venni, mégis általában több lehetőség közül választhatnak, nem sürgeti őket az idő, életük is rendezett. Ezzel szemben a válás után a telepre költöző – minden esetben – férfiakkal kifejezetten rövid határidővel kell lakást találniuk, ráadásul a legtöbb esetben a válás miatt rossz anyagi helyzetbe kerültek, így csak az alacsony árfekvésű ingatlanok közül válogathatnak. Ezek a külső kényszerek egyrészt elhomályosítják a döntés pillanatában az új lakóhely objektív állapotát, másrészt az életükben beállt változás, a kudarcélmény összefonódik a telepre kerülés tényével, a kettő között párhuzamot vonnak, s ebből következően szubjektív képük a telepről rosszabb, megélt szegregáció tudatuk pedig erősebb, mint az őslakosoknak, vagy mint az első mobilitási csoportnak.

A MÁV-telepen élők helyzete ismét egyedi, hiszen az itt élők a MÁV-tól kapták használatra az ingatlant, saját lakást nem tudtak vásárolni, így háláskak, hogy tető van a fejük felett, s kevésbé kritikuskak a teleppel szemben. Egy 1993 óta itt élő hölgy így mesélt beköltözéséről:

A főcsoportfőnökségen mondta egy ügyintéző, hogy hallott már az ügyemről és lehetetlen helyzetnek tartja, hogy én már nyugdíj előtt állok két évvel és nincs hol laknom. Munkásszállón laktam, de ha elmegyek nyugdíjba, akkor nincs hol laknom. ... Egy évig tartott, amíg elintéztam, az kicsit hosszadalmas volt, de akkor már öröm volt, hogy lesz lakásom. Én nagyon megelégedett vagyok, mert van lakásom, nekem ez egyedül untig elég, kis kertem is van. Más nekem nem kell. Én hálás vagyok a lakásért, akkor is, ha azt mondják, nem olyan jó ez a hely.

Mint utaltam rá, a telepre költözés egyik oka a házasság, mely vagy egy telepen élővel köttetik, vagy fiatal házasként itt tud lakást vásárolni az ifjú pár. Egy hölgy véleménye szerint *„A fiataloknak ez végül is, egy fiatal házaspárnak, ez egy kezdésnek tökéletes. Egy kis lakást, mert ezek nem nagy lakások, a rezszi nagyon jó. Tehát ha nézzük a pozitív oldalakat, akkor ezek nagyon jók, de*

utána el kell innen menni. Tehát ez egy ilyen kezdésnek jó.” Ezt támasztja alá a Kis-Pongrác Akcióterületi Terve is.²⁶

b) A telepről való elköltözés

Egyik interjúalanyom 1981-ben kapott lakást a Kis-Pongrácon, amit aztán 2000-ben megvásárolt. Ő szeret a telepen élni, ha lenne rá módja, mégis elköltözne, azonban reálisan látja ennek akadályait. Ezért inkább következetesen próbálta bebizonyítani, hogy kifejezetten jó a telepen élni, felsorakoztatva az őslakosoktól „elvárt” érveket, mely szerint megszerette a környéket, baráti, ismerősi kapcsolatai vannak már, melyek ide kötik.

Nem szerettem volna elköltözni. Nem, mert az embereket itt már úgy ismerem. Olyan, mint egy kis vidék. Az ember már megszokja az embereket, a szomszédokat, meg rendesek, hát akkor minek menni. Isten látja lelkemet, a lépcsőházban nagyon rendes emberek laknak. Ott figyelünk egymásra, meg minden. Úgyhogy én szeretek itt lakni.

Szintén egy bennszülött hölgy nyilatkozott így:

Én már ötven éve itt lakom. Hogy mondjam, drágám? Én itt éltem le lassan már az életemet, huszonéves voltam, huszonhét-huszonnyolc, most meg már hetvenhét vagyok. Én már innen nem megyek el. Nem is akarok, jó azért itt nekem. Nem a legjobb, de jó itt nekem, anygalkám.

Egy negyvenöt éves, házasságkötésekor a telepre került asszony szintén nem szeretne elköltözni: „*Most már csak akkor megyek, ha visznek. Ha majd visznek az utolsó útra. De addig maradok!*” Egy hetvenhat éves interjúalany, aki a Nagy-Pongrácon lakik, arról beszélt, nem szeretne lakóhelyet váltani:

Nem mennék el a világ pénzéért sem. Ha volna úgy mód az embernek, akkor vidékre esetleg, egy családi házba, kiskert. De nem, nekem eszem ágában sem volt. Már kétszer felújítottam, mióta megvettük. Mit vakeraljon már az ember hetvenhat évesen. Itt éltem le az életemet. És nem vagyok benne biztos, hogy ha elkerülnék egy másik környékre, hogy az ember be tudna ott igazodni. Én már kinőttem abból, hogy úszkálni ide-oda.

26 Akcióterületi Terv (2011), 280–281.

Egyik ötven éves interjúalanyom, aki négy éve költözött a Kis-Pongrácra, és a telepet sok kritikával illette, arra a kérdésre, hogy elköltözne-e, ha tehetné, így válaszolt: „*El. Azonnal. Mennék máshova. Bárhova.*” A fentiek igazolják azon hipotézisemet, hogy a régóta a telepen élők mobilitási vágya alacsonyabb, melyben szerepet játszik a hely ismerete és szeretete, valamint a baráti kapcsolatok megtartó ereje.

A MÁV-telep esetében a mobilitási vágy nem egyértelmű. Az itt élők bár látják a hiányosságokat és mindenki felsorolt olyan szolgáltatásokat, amik nem elérhetőek számukra, legtöbbjük azonban koránál fogva abban az időben dolgozott a MÁV-nál, amikor ez még egyfajta presztízst jelentett és sokuknak ez az egyetlen lakhatási lehetőségük. Emellett szempont még a fentebb már bemutatott megfizethető rezszi, valamint a jó tömegközlekedés is: „*Nem szeretnék elköltözni, mert tíz perc alatt benn vagyok, ahol akarok. Ennél jobb közlekedés a világon nincs.*” Egyetlen interjúalanyomban él a vágy, hogy elköltözzön, de úgy vélem, az objektívan is igazolható vasúti forgalom okozta kellemetlenség mellett nagyobb súllyal esik latba a szomszédjával való konfliktus:

Elköltöznék, ha megnyerném a skandináv lottót, akkor húsz napon belül nem laknék itt. Remeg a ház a vonattól és a szomszédtól, aki csapkodja az ajtót. Azt meg is fegyelmeztem, mert ha csapkodja az ajtót, stillfűrészsel kivágom majd neki az ajtót, hogy ne legyen gondja rá. S muszáj voltam adni neki bal kézzel egy horgot is, hogy értse, amit mondok.

c) A gyermekek lakóhelyi mobilitása

A Nagy-Pongrácon – talán a telep és a lakóházak jobb állapota miatt – nem jellemző a gyermekek mobilitási vágyának ösztönzése. Interjúalanyaim mind hangsúlyozták, hogy a gyermekek általában nem költöznek el felnőtt korukban sem. „*Nagyon sokan, akik ide születtek, tehát itt vannak és tradicionálisan élnek tovább azokban a lakásokban, a gyerekeikkel, mindennel együtt.*”

Egy Kis-Pongrácon élő interjúalanyom, aki saját lépcsőházát a legjobb, legtisztább épületnek ítéli meg, sosem törekedett arra, hogy gyermekei elköltözzenek a telepről. Lánya vele egy lépcsőházban él, idősebb fia a XIII. kerületben lakik, a kisebbik fia pedig nemrég költözött albérletbe, mert a másfél szobás lakás már kicsinek bizonyult hármuk számára. Unokái biztonsága az egyetlen ok, amiért szeretné, ha lánya elköltözne. Mint mondta: „*van egy nyolcéves és egy hatéves gyereke. Nem nagyon engedi ki őket. Inkább elmennek valahova,*

de ide nem engedi őket. ... Ők el akarnak költözni. Most gyűjtik a pénzt, hogy családi házat vegyenek. Már nem kell sok nekik és akkor elmennek.” Egy másik, szintén a Kis-Pongrácon élő interjúalanyom így beszélt egyetemista fia lakhatással kapcsolatos jövőjéről:

Nem szeretnék, ha itt lakna a Pongrácon. Nem, nem. Szerintem nem is akar itt lakni a Pongrácon. Ő nem az a természet. Hát végül is van egy kislány, akivel hat-hét éve járnak, és ők a tizenhétben laknak. És szerintem ők is inkább oda szeretnének menni. Tehát itt, a Pongrácon ő nem akar maradni.

Egy tizenkilenc éves interjúalanyom, aki a Kis-Pongrácon született, így beszélt vágyairól:

Megszokni megszoktam már. Kiskoromban jobb volt, így, hogy már felnőttem egy kicsit és tizenkilenc éves vagyok, így már nem az igazi, inkább elkerülnék innen. ... Itt Pest közelében egy kertes lakást szeretnék, kertes házat szeretnék. A szüleim, ők ezen vannak, ezen vannak épp.

Az egyik cigány fiatal, akinek saját belátása szerint sosem lesz akkora tőkéje, hogy elköltözhessen a Kis-Pongrácra, így mutatta be mobilitási vágyait: *„Szívem vágya egy elit lakópark, de oda nagyon nehéz bekerülni. Vagy egy szép családi ház. Az mindenkinek a vágya, nem?”*

A telepen élő szülőknél megjelenik az az attitűd, hogy saját költözési vágyukat háttérbe szorítva, feláldozva gyűjtik a pénzt gyermekeik telepen kívüli lakására. Egyik interjúalanyom, aki születése óta a Kis-Pongrácon él, így fogalmazott:

Sokszor lett volna lehetőségem elköltözni. Mehettem volna Zuglóba, kertes házba. Építőiparban voltam, tehát én tudtam volna abból magamat fejleszteni. De tudtam, hogy a lányom sosem fog itt lakni. Nem lenne jó neki így itt, neki és az unokámnak sem. Most minek kellett volna nekünk másol? Neki legyen. Nekik nem felel ez így meg. Ők udvaros lakásban laknak, saját udvarral. Akkor inkább nekik legyen, ugye!

A MÁV-telepen élő szülők számára a gyermekek lakhatásának megoldása speciális feladat, hiszen a telepen csak az élhet, aki munkaviszonyban áll a MÁV-val, vagy az volt nyugdíjazása előtti utolsó munkahelye. Bár előfordul, hogy a gyermekek is a MÁV-nál dolgoznak, ez mégsem jellemző. Ezen a la-

kóhelyen tehát a két Pongrác-telepnél magasabb mobilitást találunk a harminc év alattiak esetében, de ezt főként a fenti tény magyarázza. *„Nem, nem él itt a fiam. Nem is élhet itt, mert nem dolgozik a MÁV-nak. Békásmegyeren él. De azért jó ott is neki.”* Egy interjúalanyom így pontosította a feltételeket:

Ezt nem lehet örökölni. Ha valakinek be volt jelentve ide a gyereke az még öröklí, ha anno bejelentette. De most már nem engedik. Meg amikor én ide költöztem, akkor nem engedték meg azt, hogy valaki is ide bejelentkezzen. Ez nem örökölhető.

A telepekről való elköltözés vágya minden interjúalanyomban él, attól függetlenül, hogy mióta lakik jelenlegi lakóhelyén és milyen idős. A különbség abban ragadható meg, hogy az egyén látja-e, hogy mobilitási vágyai mennyire megvalósíthatóak, illetve, hogy mennyire foglal el központi helyet mindennapi gondolataiban az esetleges elköltözés. Ezek a vágyak azonban általában irreálisak, mert a megkérdezettek anyagi helyzete nem teszi lehetővé – azok, akik megengedhették maguknak, hogy elköltözzenek, ezt már meg is tették –, továbbá a vágyott ingatlan általában egy családi ház, mely megfizethetetlen számukra.

Szomszédsági viszonyok

A szomszédsági kapcsolatok vizsgálatát kiemelt jelentőségűnek ítélem meg egy lakóhelyi szegregációval és mobilitással foglalkozó kutatás során. Az egy területen lakók komfortérzetét, identitását, szegregáltság-tudatát is befolyásolhatja – akár pozitív, akár negatív irányba – az a tény, hogy mikor és miben számíthatnak szomszédaikra, illetve milyen konfliktusok adódnak köztük.

A Kis-Pongrácon és a MÁV-telepen is sajátos szomszédsági kapcsolatok alakultak ki. Míg előbbi lakókörnyezetben ezek egyfajta identitásalemként, összefogásként fogalmazhatóak meg, addig utóbbi olykor a túlélés egyetlen esélye az idősek számára. A Kis-Pongrácon a lakóépületek előtt padok állnak, melyek erős közösségformáló elemként funkcionálnak, alkalmat és helyet biztosítanak arra, hogy egy-egy lépcsőház lakói találkozzanak, ápolják szomszédi kapcsolataikat. A padok meglátásom szerint azért is nyújtanak kiváló terepet a szomszédságok fenntartására, mert semleges területet biztosítanak, senkinek nem kell beengednie a személyes szférának tekintett lakásába a másikat, nem kell vendégül látnia, ugyanakkor mégis tudnak beszélgetni. Egyik interjúalanyom így fogalmazta meg: *„Senkihez nem szoktam átjárni. Nem úgy*

van az. De mikor jó idő van, kiülünk a padra és megbeszélünk mindent. Meg mink itt szoktunk kint lenni nyáron is.”

A Kis-Pongrácon bizonyos lakóközösségre jellemző, hogy nagy gondot fordítanak az épület közelében fekvő zöld területek ápolására, s a lakók együtt kertészkednek. Egy ilyen lépcsőházban az egyik asszony mindig az évszaknak és az aktuális ünnepnek megfelelően díszíti fel a lépcsőházat. A díszítésre nem csak az a hölgy volt büszke, aki készíti őket, hanem a lépcsőház többi lakója is, hiszen ez is annak jelképe, hogy ők mások, adnak magukra. Egy szintén ebben a lépcsőházban lakó interjúalanyom elmondta, hogy szerinte *„ez a lépcsőház a legnormálisabb a telepen, a legtisztább. Mert a függönytől kezdve mindent kirakunk, virág, meg minden, a lépcsőházba, szőnyeg, meg minden, ott előttünk mindenhol van. Nekünk szép a lépcsőházunk, de vannak nagyon lepusztultak.”* Egyes házak esetében központi kérdést jelent a fentiek mellett a szemetgyűjtő konténerek rendben tartása is, a lelakatolt és kulturált kuka egyfajta identitáselemmé vált, ezzel különböztetik meg magukat – ahogy egy interjúalanyom fogalmazott – a *„szélső sor barnább bőrű lakóitól”*, továbbá ezzel óvják környezetüket a kukázóktól, akik a gyűjtőből az utcára szórják a szemetet. Ebben is együttműködnek a szomszédok, hiszen mindannyiuk közös érdeke, hogy megkülönböztessék magukat az általuk elítélt lépcsőházaktól.

Az elsődleges szomszédsági viszony, azaz a kölcsönös segítség egyik interjúalanyom szerint működik, bár ő maga nem részese ennek: *„Ha valaki kér valamit a másiktól, akkor az megcsinálja, de én ahhoz nem, ahhoz túl zárkózott vagyok, nem tudom, hogy ez milyen szinten működik.”* Egy másik interjúalanyom szerint a lakók régen még segítettek egymásnak, de mára a lépcsőházban ő az egyetlen, akihez bármilyen gonddal bátran lehet fordulni:

Nekem semmi bajom a szomszédaimmal. Ha megkérnek, akkor mindenkinek segítek. Most lehet, hogy én egy kivétel vagyok, de én általában, hogy ha valamire megkér, mindegy, hogy pénzért vagy ingyen, vagy egy sörért, most én olyan fajta vagyok, lehet, hogy kirívó eset vagyok. De az emberek általában nem segítenének.

A segítő kapcsolatból kimaradhat az egyén, ha szeretne, s ez nem von magával semmilyen szankciót. Az egyetlen negatív következmény a Kis-Pongrácon figyelhető meg, ahol kiközösítik azt, aki nem vesz részt a lépcsőház közös takarításában. Ez azonban más jellegű együttműködés, hiszen itt a szűk

lakókörnyezet rendszeres rendbetételéről és az ezzel párosuló jó közérzetről van szó. Egy interjúalanyom így fogalmazta meg a takarítás fontosságát és integráló szerepét:

Vannak, akik nem álltak be a sorba, ők elmentek. Azért jöttek ide, mert milyen szép a környék, kedvesek az emberek, tisztaság van. Aztán nem takarítottak, nem gondozták a kertet. ... Azzal spórolunk, hogy magunk takarítunk, aki nem állt be a sorba, az elment.

A MÁV-telepen élő szomszédsági viszonyokkal találkoztam, melynek legfőbb formája egymás kölcsönös segítése. Egy kilencvenkét éves bácsi elmondta, hogy *„Mindenkinek segíték, aki kéri. Én szeretek segíteni. Meg még tudok csinálni dolgokat. Akkor miért ne csináljam?! Múltkor is a szomszédban, ott szemben, segítettem a veteményest megcsinálni, mert hiába csináltuk tavaly is együtt, nem tanulta meg az asszonyka, hogy kell.”* A segítség egy speciális esete, hogy ez a bácsi egy utcában lakó idősebb hölgy gondjaira van bízva, mivel gyermeke Újpesten lakik.

Ő szokott nekem kávé főzni. Mert rossz a vérnyomásom és akkor néha kell a kávé. Meg beszélgetünk is. Meg nekem nincs telefonom, mert nincs. Neki meg van. És akkor ő tudja a fiam telefonszámát, hogy ha velem bármi történne, akkor tudja neki mondani. Meg ha nekem is nagyon kell, hogy telefonáljak, akkor oda tudok menni. Néha vásárol is. Én meg adok neki vagy pénzt, vagy megvetetem a fiammal a kávé, vagy viszek neki virágot. Így van. Nekem sincs sok pénzem, de azért az kell, mert fontos, hogy így legyünk. Meg a fiam is szereti, hogy nem kell aggódni, mert ő tud telefonálni, vagy onnan én tudok.

Egy másik interjúalanyom elmondta, hogy az utcájukban szokás, hogy ha elutazik valaki, akkor valakinél hagy lakáskulcsot, így tudják etetni a háziállatát és beviszik neki a postát, hogy *„ne lássák az újságokról, hogy nincs itt, mert akkor veszélyben lenne a lakás.”* Bár az interjúalanyok többsége pozitív képet festett a szomszédsági viszonyokról, egy hetven éves interjúalanyom, aki harminc éve, egy válás után kisemmizve került a telepre, nem értett egyet ezzel a vélekedéssel: *„Az emberek nem ismerik egymást, nem foglalkoznak senkivel. Én persze gondozom a szomszéd kertjét. De egyébként nincs olyan, hogy valaki törődik a másikkal.”*

A szomszédsági viszonyok megítélésében korkülönbség szerinti eltérés tapasztalható. Míg a fiataloknak a szomszédság főleg a korosztályukra korláto-

zódik és a szabadidő közös eltöltését jelenti, általában sporttal, addig az aktív korú népesség a legszükségesebb interakcióra tart igényt, az idősebbeknek pedig sok esetben az egyetlen kapcsolatot jelenti a világgal. Egy tizenkilenc éves fiú, aki a telepen nőtt fel, így fogalmazta meg a szomszédsági kapcsolatokat – mely számára egyet jelent a korosztályi barátsággal: *„Mindenki ismer mindenkit, együtt nőttünk fel. Közvetlen viselkedünk egymással, mint a testvérek.”* Egy középkorú interjúalany így nyilatkozott a szomszédsági viszonyokról:

Vidéken, ott összejárnak az emberek, mindenki mindenkit ismer. Itt nagyon tartózkodóak az emberek, bezárkóznak a kis világukba és ez nekem nem tetszik. Olyan idegennek érzem magam. ... Mindenki dolgozik, hazajön, örül, becsukja az ajtót és akkor hagyjanak békén.

Összegzés

Eredményeim szerint csak az életkorral áll összefüggésben a megélt szegregáció, mely alapján a fiatalabb és az aktív korú lakosság inkább érzékeli lakóhelye elzártságát, mint az idősebb korosztály. Ennek okát abban látom, hogy a – főleg – nyugdíjas korosztály tagjai ritkán hagyják el lakóhelyüket, így kevés rálátásuk van más lakókörnyezetekre. Szintén helyesnek bizonyult azon feltételezésem, mely szerint a beköltözők inkább elvágynak a telepről, mint az őslakosok. Itt azonban ki kell emelni azt a fajta önvédő mechanizmust, mely mindkét csoport tagjainál egyaránt megjelenik, s mely olykor leplezni tudja a telep infrastrukturális és intézményi hiányosságait, ha azok azt jelentenék, hogy az egyén szegregátumban él. Mindemellett, ha a megélt szegregációt a telepek és a lakások szubjektív állapotleírásával és a hiányolt szolgáltatások felsorolásával mérjük, a telepen szocializálódott lakosság általában jobb helyzetűnek írja le lakóhelyét és jobbnak ítéli meg a telep ellátottságát, mint a később beköltöző lakók.

A lakóhelyi mobilitást szintén a telepre költözés ideje szerint vizsgáltam, melyben feltételezésem szerint az ott eltöltött idő mellett kiemelt szerepe van a beköltözés óta kötött baráti-ismerősi kapcsolatoknak. A beköltözők, különösen azok, akik válás, vagy egyéb, a családi vagy személyes élettörténetben bekövetkezett törés után kerültek a telepekre, inkább vágynak elköltözni, mert egyfajta kudarcént, státuszvesztésként élik meg telepi létüket. Ezzel szemben azok, akik általános iskolai tanulmányaik megkezdéséig költöztek ide, kevésbé vágynak el innen. Kirajzolódik egy csoport, mely a két, általam előre meghatározott kategória metszeteként definiálható: meglátásom szerint

azok, akik ifjú házasként költöztek a telepre – örökölt, kapott vagy saját pénzen vett lakásba –, bár várakozásaim szerint inkább elvágynak innen, attitűdjeikben mégis közelebb állnak azokhoz, akik gyermekként kerültek a vizsgált lakókörnyezetek egyikébe. Ennek magyarázatát egyrészt abban látom, hogy házastársi életük kezdetén költöztek a telepekre, másrészt abban, hogy itt születtek gyermekeik, s sok kedves emlék köti őket jelenlegi lakóhelyükhöz. Számukra a lakásváltás, bár felnőttkori életesemény, nem kudarc, hanem egy új élet kezdetét jelenti. Ennek értelmében nem csak a telepre költözés idejét kell figyelembe venni a mobilitás vizsgálata során, hanem annak körülményeit is.

Bár a válaszadók saját mobilitási törekvései eltérőek, szinte kivétel nélkül megegyeznek abban, hogy szeretnék, ha gyermekeik nem a telepen élnének saját családjukkal, illetve a megkérdezett fiatalok is terveznek elköltözni jelenlegi lakóhelyükről. A családok a külső szemlélő számára olykor irreális árat is hajlandók azért vállalni, hogy gyermekük máshol éljen majd. Érdekes tendencia, hogy mikor a telepet egyébként kedvelő személyeket arról kérdeztem, miért szeretnék, hogy gyermekük elköltözzön, sokkal élesebb szemmel sorolták fel lakóhelyük hiányosságait. Ezt a kérdést nem tudtam a MÁV-telepen vizsgálni, mivel itt a lakások nem örökíthetők át a gyermekekre.

Részben a szegregált életforma miatt a szomszédsági viszonyok felértékelődését vártam. Előzetesen azt gondoltam, ezek a kapcsolatok segítenek kiépíteni és alkalmazni valamilyen önvédő mechanizmust, megteremteni a közös „nem szegregatívum identitást”, mely az őslakosoknak gyermekkoruk óta természetes, a beköltözőknek pedig a szomszédsági viszonyok által felkínált lehetőség. A segítő tevékenységen kívül tehát egyfajta többletfunkciót vártam a szomszédságtól. Ez azonban tapasztalataim szerint egyrészt nem telepenként, hanem lépcsőházaként szerveződik, másrészt nem mindig a kölcsönösség és önkéntesség vezérli. A lépcsőházak közös takarítása és díszítése, a kukák lelakatozása és a ház előtti szemét felszedése tekinthető egyfajta identításelemnek, hiszen az interjúalanyok saját megfogalmazásuk szerint is a környezet rosszabb állapotú, kisebbség által lakott épületeitől határolják el ezzel magukat. A segítő funkció megléte azonban nem egyértelmű, egyrészt azért, mert főleg saját önfeláldozásukat mutatták be a megkérdezettek mint kirívó esetet, másrészt nem mindig kölcsönösség az alapja, hanem megjelenik az anyagiakban kifejezhető viszonzás is. A szomszédsági kapcsolatok a fiatalok számára főleg a szabadidő közös eltöltését jelentik, míg az idősebbeknek – részben az élettér beszűkülése miatt – barátságokat, az egyetlen kap-

csolatot a külvilággal. Az aktív korú lakosság számára viszont a szomszédság nem olyan tényező, amivel foglalkozni kell, ami különösebb időráfordítást igényel, hiszen számukra ezek a kapcsolatok főleg a lakógyűléseket jelentik, de baráti kapcsolataik vagy volt oktatási intézményeikből, vagy munkahelyükről vannak.

Kutatásom egyik fókusza az volt, hogy a szomszédsági viszonyok milyen kapcsolatot mutatnak a lakóhelyi szegregációval és mobilitási vággal. Egy jól működő szomszédsági kapcsolat segít az egyénben csökkenteni a megélt szegregáció mértékét, valamint elköltözésre vonatkozó törekvéseit. Különösen, ha figyelembe vesszük, hogy egy valóban kiegyensúlyozottan működő szomszédsági viszonyban az egy lépcsőházban lakók összefognak és közös ráfordítással élhetőbbé teszik szűk lakókörnyezetüket. Ennek eredményeként kialakul az egyénben az a szemlélet, hogy az övé a legjobb, legtisztább és legrendezettebb lépcsőház, s bár a telep egészét egységesen szegregátumnak kezelik a hivatalos szervek és a kívülállók, az a lakók szerint mégsem tekinthető egységesnek, hiszen saját lakrészük nemrég lett felújítva, virágok sorakoznak a ház előtt és a szeméthyűjtő környéke is rendezett. A szomszédsági kapcsolatok a fentiek fényében összefüggésben állnak a szegregációval és a mobilitási vággal, a köztük lévő kapcsolat fordítottan arányos, azaz amennyiben a szomszédság képes az összefogásra, az egyén szegregációtudata és elköltözési vágya csökken, azonban ha a kapcsolat valami miatt megromlik, a megélt szegregáció mértéke és a mobilitásra való törekvés is növekszik.

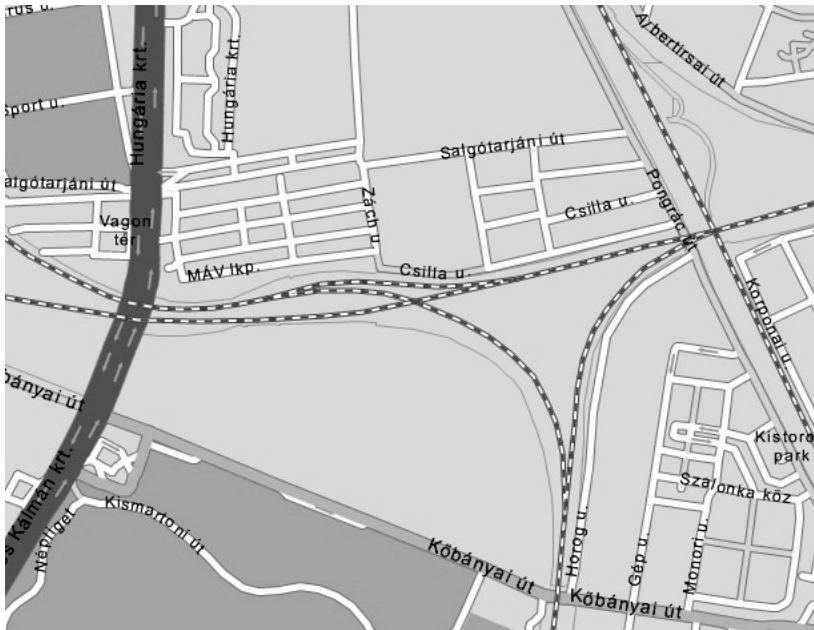
Irodalom

- Akcióterületi Terv (2011), *Budapest, X. kerület, Kis-Pongrác lakótelep. Végleges Akcióterületi Terv. KMOP-2009-5.1.1/A. A kőbányai „Kis-Pongrác” lakótelep szociális célú városrehabilitációja.* Budapest, Budapest Főváros X. kerület Kőbányai Önkormányzat. Aditus Tanácsadó és Szolgáltató Zrt.
- CSANÁDI GÁBOR, CSIZMADY ADRIENNE (2002), „Térbeni, társadalmi mobilitás és szuburbanizáció” In: Felkai Gábor–Molnár Attila Károly–Pál Eszter, *Forrásvidékek. Társadalomtudományi tanulmányok Némedi Dénes 60. születésnapjára.* Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- CSANÁDI GÁBOR–CSIZMADY ADRIENNE–KÖSZEGHY LEA–TOMAY KYRA (2009), *Társadalom – Tér – Szerkezet.* ELTE TÁTK, Városi és Regionális Kutatások Központja.

- CSANÁDI Gábor, CSIZMADY Adrienne (2010), „Várostervezés, városrekonstrukció, szegregáció” In: Kiss László (szerk.), *A cselekvő értelmiségi: Tanulmányok Huszár Tibor 80. születésnapjára*. Argumentum-ELTE Társadalomtudományi Kara.
- DAUSZ Gyula (1913), *Kőbánya multja és jelene. A székesfőváros X. kerületének története*. Budapest.
- DAVIS, Kingsley–Moore, WILBERT, E. (1997), „A rétegződés néhány elve” In: Angelusz Róbert (szerk.), *A társadalmi rétegződés komponensei. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- FESTINGER, Leon (1998), „A kognitív disszonancia elmélete” In: Erős Ferenc (szerk.), *Megismerés, előítélet, identitás. Szociálpszichológiai szöveggyűjtemény*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó – Wesley János Lelkészképző Főiskola.
- GYŐRI Péter (1980), „Szegregáció egy budapesti telepen” *Közösség és kultúra*. 1980. (4.).
- JOST, John T. (2003), *Önalvetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. Budapest, Osiris Kiadó.
- KÖVESS László (1994), *Kőbánya 1990-1994*. Budapest, Budapest Kőbányai Önkormányzat.
- LACKÓ Miklós (2000), „A magyar munkásosztály fejlődésének fő vonásai a tőkés korszakban” In: Gyáni Gábor (szerk) *Magyarország társadalomtörténete II*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- LUKOVICH Tamás (2004), „Közösségi részvétel, közösségi tervezés” In: Csizmady Adrienne, Husz Ildikó: *Település- és városszociológia. Szöveggyűjtemény*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- NAGY István (é. n.), *Az Északi Járműjavító története (1867-1967)*. Budapest.
- SZALAI György (1970), *Kőbánya története*. Budapest, Budapest Főváros X. kerületi Tanács Végrehajtó Bizottsága.
- <http://kispongrac.hu/index.php/kozlemenyek/item/99-a-kobanyai-kispongrac-lakotelep-szocialis-celu-varosrehabilitacioja#comment6>
- A Kis-Pongrác lakótelep jelene*. <http://kispongrac.hu/index.php/template/a-mi-pongrac-telepünk>
- Helységnévkönyv (2010), *A Magyar Köztársaság Helységnévkönyve. 2010. január 1.* Központi Statisztikai Hivatal. Budapest. 2010. <http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/hnk/hnk2010.pdf>

Integrált Városfejlesztési Stratégia (2010), Budapest Főváros X. kerületi önkormányzat. http://ads.deltha.hu/kobanya/Integr%e1lt%20V%e1rosfejleszt%e9si%20Strat%e9gia_2010_03%20V%e9gl..pdf

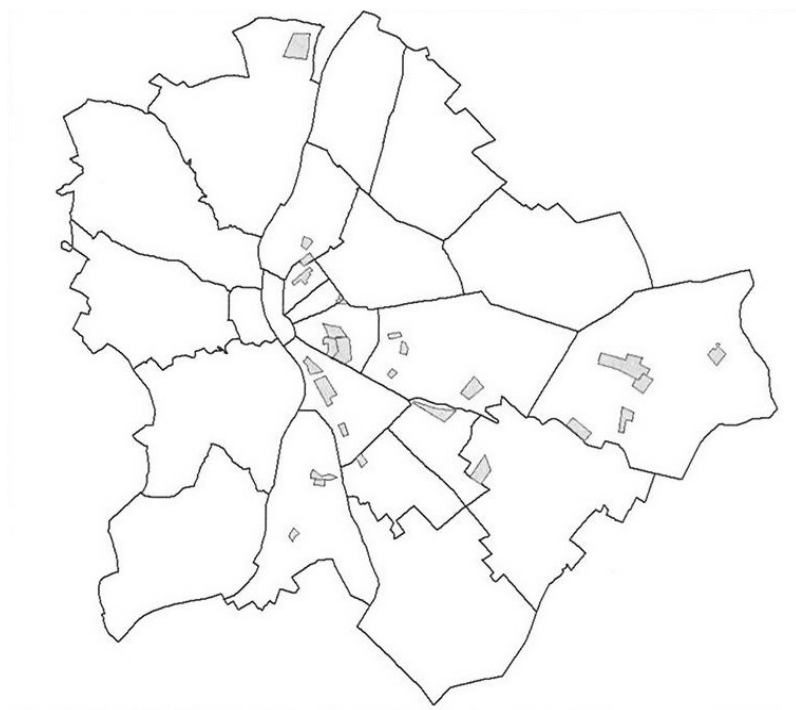
Függelék

1. ábra: A három telep térképe

Forrás:

http://www.utvonalterv.hu/Print.ashx?SessionID=99191_1174831_5134837

2. ábra: Krízisterületek a fővárosban, 2008.

Forrás: Csanádi et al. 2009: 35.

Természettudományok

ifj. Konkoly Sándor

Újabb adalékok Zsémbec várának lokalizációjához

Földrajz, földtudomány szekció (2012)

Bevezetés

A történészeket és a várkutató régészeket régóta foglalkoztatja Zsembéc várának problematikája. A rendelkezésünkre álló források meglehetősen szegényesek, a castellum története és építésének helye kérdésében csupán a középkori oklevelek elszórt adataira támaszkodhatunk. Ezek alapján nem meglepő, hogy a vár sokáig a nem lokalizálható erődtípusok közé tartozott.¹

A Zichy oklevéltár bő egy évszázada megkezdett feldolgozása során kerültek elő olyan adatok, melyek egy idáig ismeretlen középkori erősség létéről tesznek tanúbizonyságot a mai Mohácsi-sziget északi részével azonos térségben. A források elárulják, hogy ki- és mikor építtette a várat, de az erősség építésének helyét homály fedi. Ezután hosszas, máig tartó tudományos vita bontakozott ki a várkutató régészek körében, és természetesen született is néhány próbálkozás a vár lokalizálásával kapcsolatban. A korábbi elképzelések rendre a Szekcsői-Duna bal partjára fókuszáltak, hiszen a középkori források egyértelműen Szekcsővel szemben említik a várat és tudjuk, hogy annak biztosan Szekcső (Dunaszekcső) és Bátmonostor között kellett állnia. Ám ez még így is több mint 150 km²-es terület átvizsgálását tenné szükségessé, hiszen a vár maradványait továbbra sem sikerült fellelni. A korábbi koncepciók sok esetben nélkülözik, vagy nem a kellő súllyal veszik figyelembe ama lényeges körülményt, hogy a folyószabályozások előtti, és a jelenkori Duna-szakasz paraméterei alapvetően különböznek, ezért Zsembéc

¹ A Zichy és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. 1871-1931. (1.). 162.

várát nem a szekcsői-, hanem a Baracscai-Duna partján célszerű kutatni. A Mohácsi-szigetet övező keleti Duna-ág jobb partján álló mészkőszirttről szűk körben ismert, hogy korábban ott egy széles alapokkal rendelkező, várszerű épület falait is bányászták. A Dunafalvától keletre lévő Vári-pusztán fejtett erősség maradványai vélhetően azonosak a forrásokban szereplő Zsembéc (Sembech) várával.

Lappangó erősség a középkori forrásokban

A várhoz köthető Sembech névalak először egy 1318-as oklevélben fordul elő, ahol egy kis patakot, vízfolyást jelöl a Mohácsi-sziget északi részén Baracska közelében¹. A „*Senbechen ere*” talán hasonló, de kisebb vízfolyásra utal, mint amilyen a Dunából Kalocsánál kiágazó, vele többé-kevésbé párhuzamosan haladó, majd oda később visszatérő Vajas folyó, amely ugyancsak a Mohácsi-szigeten haladt keresztül. Vajas település, amelyet Lázár Deák is feltüntet 1528-as Tabula Hungariae mappáján, nyilván a folyóvízről kapta a nevét. A 15. századi oklevelekben újra felbukkan a név Zembecz, vagy Sembech alakban, hol településként, nemesi birtokként, hol kőbányaként, de leggyakrabban castellumként említik. A Zichy okmányok szerint a bátmonostori uradalom birtokosa Töttös László építtetett 1400-ban új erősséget, amely a Sembech nevet viselte. A források szerint Sembech castelluma Szekcsővel átellenben, Szekcső és Bátmonostor között, valahol a Duna közelében épült². Tovább szűkítheti a kutatandó területet a Baracska közelében említett patak, de ennek futását, hosszát nem ismerjük, azt korábbi térképeink sem jelölik. A szóban forgó 1318-as oklevélből azonban kikövetkeztethető a megnevezett vízfolyások hozzávetőleges helyzete. Az okmányban szereplő jelentés szerint Bodrogh vármegye főispánja szolgabíráival egy birtokvita rendezése kapcsán határjárást teljesít „*Bath Monostora*” és „*Zigeth*” nevű birtokokon. A nehezen követhető latin nyelvű szövegben felvázolt terület azonosítása – majd 700 év távlatából egy folyton változó dunai árterületen – nem csekély feladat. Az előjáróság a terepbejárást egy bizonyos Lak nevű településről, a Vajas folyótól kiindulva kezdi meg, és kelet felé tart a holt Duna irányába. A vízfolyás mentén „*Kolonbok*” érintésével haladnak továbbra is keletre, majd átkelve a Dunán nagyobb köröket leírva délnek, Baracska felé tartanak. Ezt követően nyugati irányba fordulva Baracsánál átkelnek a réven, csónakkal egy nagyobb, valószínűleg elnyújtott alakú halastó (talán szélesebb holtág) vége felé folytatják útjukat, az un. „*Kerkto*” irányába. A két tó között elhaladva

2 Zichy Okm. (5.). 171, 228.

„Oroz tew” (Orosztó?) felé ismét új irányt vesznek, majd tovább haladva nyugat felé átkelnek a Vajas folyón és Senbechen ere felé tartanak. Ezután a nyugati irányt felhagyva észak felé veszik útjukat és elérkeznek Lak határához, vagyis az óramutató járásával megegyezően mintegy körbejárják a felvázolt területet. Az említett települések közül ma már csak Baracska (Nagybaracska) létezik, a többi a Duna áradásainak, vagy a török pusztító tevékenységének eshetett áldozatul. Némi támpontot az átiratban Baracskánál említett „magne piscine”, ill. „Kerkto (Kerek tó?) pisciam” megjelölés adhat, amely valószínűleg a Baracskával határos Pizskula halastóval azonosítható. Lak település pedig a 19. századi szekcsői birtoktérképek alapján minden bizonnyal Laki telekkel azonos, amely Dunaszekcsőtől K-ÉK-re, Szeremlétől DNy-ra helyezkedett el a szigeti részen, nem messze a Szekcsői-Duna bal partjától. Az oklevél szerint Vajas folyónak Lak település mellett kellett haladnia, vagyis a mai Szekcsői-Duna vonalától keletre alig 2–3 km távolságban (a szabályozások előtti szekcsői-ágtól kb. 4 km-re) kell keresnünk a hajdani vízfolyást. Ennek közelében folyhatott Senbechen ere is, talán a Vajasnak, vagy a Dunának egyik keskenyebb mellékágaként – akár mesterséges összekötő csatornájaként. Senbechen erét tehát Baracskától nyugatra, Lak falutól keletre, egy viszonylag jól leszűkíthető vertikális sávban kell kutatnunk, jóllehet számolnunk kell a Duna árterében meanderező folyókanyarulatok szeszélyeivel. Sembech várának pedig Senbechen ere közelében kellett lennie, tágabb értelmezés szerint a Szekcsői-Duna és a Baracska-Duna által közbezárt területen, vagyis a mai értelemben vett Mohácsi-sziget északi harmadában. Egy 1423-ból származó forrás az erődítés helyét a Duna „Gebnech” nevű szigetére helyezi, máshol ugyanezt a „nagy szigeten” említik, de találunk adatot arra is, hogy a castellum közvetlenül a Duna partján állt³.

A Töttös család uradalmi központja ugyan a közeli Bátmonostor volt, de a szekcsői birtokossal, Herczeg Péterrel folytatott örökös torzszalkodás folytán a Dunán túli birtokainak védelmében új castellum építésébe kezdett. Valószínűleg a dunai átkelő tulajdonjogáért folytak a harcok és a pereskedések, ezáltal tudunk a vár létezéséről. Az erősség helyének komoly stratégiai jelentősége lehetett, mert amint az oklevelekből kitűnik, többször lerombolták majd újra építették. A 17–18. századi térképek még valóban jelölnek révátkelőt Szekcsővel szemben a Baracska-Dunán, ahonnan az útvonal Bajára és Bátmonostorra tartott (1–2. ábra). Ez az átkelési

3 Zichy Okm. (5.). 100.

lehetőség egészen a 19. századig nyomon követhető, s valószínűleg a korábbi évszázadokban, talán már a római korban is létezett.

Zsigmond király 1401-es, Nagyszombaton kelt kiváltságlevele szerint bátmonostori Töttös Lászlónak bármelyik Bodrog vármegyében fekvő birtokán fából, vagy kőből építendő kastélyra engedélyt ad⁴. Herczeg Péter a szekcsői várával szemben épített új várat még 1400-ban, vagyis a felépítésének évében – talán még az építés közben – földig romboltatta. Elképzelhető, hogy Herczegnek szövetségesei is voltak a Töttös elleni agresszióban, mert nem sokkal később sembecsi házát és birtokának épületeit fosztották ki és pusztították el a székesfehérvári káptalan felszekcsői jobbágjai. A forrás megjegyzi, hogy a rombolás során az erősség köré épített árkot is bedöntötték s bebizonyosodott, hogy mindezt a káptalan utasítására hajtották végre⁵. Valószínűleg a vár rövid idő alatt újra felépült, mert 1403-ban Zsigmond király már a macsói bánhoz, Maróthi Jánoshoz intézte parancsát, miszerint romboltassa le bátmonostori Töttös Lászlónak Szekcsővel szemben épített Sembech nevű kastélyát, ha annak építéséről a király kiváltságlevelét fel nem mutatja. A macsói bán idéző parancsa szerint bátmonostori Töttös Lászlót a Sembech kastély építésére vonatkozó királyi kiváltságlevelének felmutatására, a bácsi káptalannal törvényre idézteti. Az okmányok közt van a bácsi káptalan idéző levele is, mellyel Töttös Lászlót a Sembech kastély építésére vonatkozó királyi kiváltságlevelével felmutatására törvényre hívatta⁶. Közben Töttös pert indított Herczeg Péter ellen. Zsigmond rendelete szerint senki sem építhetett várat a király írásos engedélye nélkül, s Herczeg a királyi kiváltságlevelével hiányát kérte számon Töttösön, ezzel jogalapot teremtve a pusztításhoz. A hosszan elhúzódó perben végül Zsigmond király Töttös pártját fogta, és 1406-ban kelt levelében bátmonostori Töttös Lászlónak bármelyik Bodrog vármegyei birtokán kastélyépítésre adott kiváltságlevelét átírja és megerősíti⁷. 1406-ból biztos adatunk van a vár épségéről, melynek az okmányok szerint Zanai Gergely volt a várnagya⁸. A Töttös családnak Bátmonostoron is volt egy erőssége, így a három ismert vár (Szekcső–Szembécs–Bátmonostor) megközelítőleg egymástól azonos távolságban, egy K–ÉK – Ny–DNy irányú egyenes mentén épült fel. Újabb, 1438-ból származó adat szerint a castellum fából épült és

4 Zichy Okm. (5.). 228.

5 Zichy Okm. (5.). 174, 344.

6 Zichy Okm. (5.) 349.

7 Zichy Okm. (5.) 349.

8 Zichy Okm. (5.) 435.

ekkor már ismét elhagyott, romos állapotban volt⁹. A fából állított erősség még a 15. században is általánosan elterjedt építési mód, hiszen a kőváraknál lényegesen olcsóbb és gyorsabb építési technológiát feltételez. Ugyanakkor elgondolkodtató – amint azt később látni fogjuk, – hogy miért építi egy nagybirtokos főúr fából a várát, amikor saját birtokán helyben kőbányával is rendelkezik? Sembech castellumáról ez az utolsó adatunk, a későbbi krónikák hallgatnak róla, bár várnagyát később is említik és a Sembech (Zembecz) névalak – ha más kontextusban is – még többször előkerül¹⁰ (ZICHY Okm. IX. 115, 238; X. 173, 384; XI. 53, 305, 382; XII. 309, 332).

Akadozó koncepciók, avagy: hol állhatott Zsembéc vára?

Vizsgáljuk meg, hogy a történeti források tükrében eddig milyen koncepciók születtek a vár feltételezett helyével kapcsolatban.

CSÁNKI Dezső¹¹ és KOPPÁNY Tibor¹² a Zichy okmányokra hivatkozva említi meg a problémát, de nem foglal állást Sembech várhelyének kérdésében. CSÁNKI ugyanakkor meglehetősen tág határok közé helyezi az oklevelekben előkerülő – ma már nem létező – vár körüli településeket. Úgy véli, Élszekcső (Felszekcső) Baracska és Bátmonostor közelében feketett, amely egyértelműen hibás elképzelés, csakúgy mint Páli (Pali, Pauli) település Baja és Bátmonostor határába való helyezése. Lak falunak Szeremlyén (Szeremle) és Bátmonostor közti említése sem túl szerencsés, hiszen azt (akárcsak Felszekcsőt) a korábban ismertetett módon, mindenképpen Szekcső közelében, a Szekcsői-Duna mentén kell keresnünk. Vajas település Baracska mellé helyezését azonban nem vitathatjuk, hiszen annak helye – akárcsak a Vajas folyó nyomvonala – ma sem tisztázott. Zalotay Elemér 1959-es kéziratosa anyagában vizsgálja a térség történeti vonatkozásait, így Contra Florentiam problematikáját és a középkori erősség kérdését is érinti (3. ábra). Mivel egyes források szerint Sembech vára Szekcsővel szemben a Duna partján állt, Zalotay téves következtetéseket von le a vár építési helyét illetően¹³. Úgy véli, hogy a Szekcsői-Duna bal partján kell az erősséget keresni, amely a római kori ismert kikötőerőd, Contra Florentiam alapjaira épülhetett¹⁴. Engel Pál hasonló módon értelmezi a korabeli forrást („*castellum Sembech vocatum ex*

9 Zichy Okm. (5.) 435, 548. (6.) 365, 531.

10 Zichy Okm. (8.) 617.

11 Zichy Okm. (9.) 115, 238. (10.) 173, 384. (11.) 53, 305, 382. (12.) 309, 332.

12 CSÁNKI Dezső (1894), *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. II. Bp., MTA.

13 KOPPÁNY Tibor (1999), *A középkori Magyarország kastélyai*. Bp., Akadémiai.

14 Zichy Okm. (5.) 171, 349.

opposito Zegcheu”) és szintén a Szekcsői-Duna bal partjának térségét jelöli meg várhelyként¹⁵. Vajas és Lak települést pedig a Baracskai-Dunától keletre helyezi, pedig a források azt egyértelműen Baracskától nyugatra, vagyis a két fő Duna-ág közti területen említik. Páli (Pauli) községet ugyanakkor Vajastól ÉNy-ra, a hibásan megjelölt Sembech és Bátmonostor közé teszi (4. ábra).

Györffy György munkáit a kutatók alapvető hivatkozási forrásként kezelik. Talán ő foglalkozott legrészletesebben a vár, a szervesen hozzá kapcsolódó Töttös-birtokok, és nem utolsó sorban a Vajas folyó problematikájával¹⁶. Györffy nyilván jól ismeri a középkori forrásokat, de valószínűleg ennél jóval szerényebbek a vizsgált térséggel kapcsolatos geomorfológiai ismeretei. Zsembéc várát, akárcsak Vajas települést a Szekcsői-Duna és Baracska között a sziget belsejében helyezi el (talán Lazarus térképe alapján, amely Vajas községét mindkét Duna-ágtól távol, de a Baracskai-Dunához kissé közelebb jelöli) vagyis az „*opposito Zegcheu*” forrást némiképp mellőzve, Szekcsőtől mintegy 8–10 km-re DK-i irányban véli az erősség helyét (5. ábra). A Vajas folyó futásirányát tévesen állapítja meg, és ebből hibás következtetéseket von le a kérdéses települések elhelyezkedésével kapcsolatban. A középkori oklevelekben előforduló helységnevek, úgy mint Lak, Pali, Paliorth, Szeremle, Tóti, Baracska, Bátmonostor, stb. gyakran tűnnek fel a Vajas folyó környezetében, ezért Györffy megkísérli őket „felfűzni” egy olyan vízfolyásra, amely a vizsgált térségben korábban is folyhatott. A hajdani Vajas medrét a mai Füzeséri–Holt-Duna-ággal, vagyis a korábbi Baracskai-Dunával azonosítja. Az említett Duna szakasz már csupán keskeny morotvák rendszere, a Ferenc-tápcsatornával összeköttetésben egy mesterségesen fenntartott vízfolyás, amely az emberi beavatkozás nélkül mára feltöltődött mocsaras terület volna. Azonban néhány évszázaddal ezelőtt ebben a mederben hömpölygött a közel 300 méter széles fő Duna-ág víztömege, amelyet a térképek mindig is Bajai- vagy Baracskai-Dunának emlegettek. Györffy minden bizonnyal a morfológia mai állapotából indult ki, és bár kézenfekvő megoldásnak tűnik a Vajas folyó ismeretlen futását egy ma is jól követhető, a térségen áthaladó vízfolyással azonosítani, az egész Baracskai-Duna szakasz Vajas folyóvá történő kinevezése azonban túl merész megoldás. A Dunából kiszakadó oldalágak elnevezésében mindig a Dunával kapcsolatos jelzős szerkezettel ellátott

15 ZALOTAY Elemér (1959), *Lugio és Contra Florentiam*. Baja, Türr István Múzeum irattára. TIM 123-2001/7-13

16 ENGEL Pál (szerk., 2001), *Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a Magyar Királyság területéről*. Bp., MTA Történettudományi Intézet.

folyónevek szerepelnek. Képtelenség, hogy a Duna fő ága akár csak egy rövid szakaszon is nevet cseréljen egy nála nyilvánvalóan kisebb vízfolyással. A Baracskai-Duna szabályozások előtti nyomvonalát jól ismerjük, és nem kétséges, hogy a Vajas folyó szoros kapcsolatban állhatott vele (akár egy mesterséges csatornarendszer formájában) de szerepét nem vehette át. Figyelemre méltó ANDRÁSFALVY Bertalan¹⁷ álláspontja a környék vizeivel és a Vajas folyóval kapcsolatban. A térség beható tanulmányozása után elképzelhetőnek tartja, hogy a Vajas folyó egy mesterségesen kialakított és karbantartott vízfolyás, amely a környező területek vízellátásában és gazdasági hasznosításában játszott szerepet. A Vajas szavunk etimológiai hátterében a „vájás”, vagyis árok kiásására utaló tevékenység húzódhat meg, emellett elgondolkodtató, vajon miként képes külön folyóként futni századokon át, amikor a szomszédos Duna – középső-szakasz jellegénél fogva – sűrűn változtatta a medrét? Ez csak úgy lehetséges, ha a fokok rendszerén keresztül más-más folyóágakkal összeköttetésben lévő vízfolyásnak a meder minden pontján felismerhető sajátosságai vannak¹⁸. Amikor már nem volt szükség a csatornarendszerre (pl. a török expanzió megváltoztatta a táj arculatát) az minden bizonnyal felbomlott, fokok és morotvák rendszerére szakadhatott szét, majd lassan feltöltődött. A középkori okmányokban valóban túl gyakran tűnik fel a Vajas név, a folyó látszólag igen nagy területet járt be, mintha „mindenhol ott volna” a régióban Kalocsától Bezdánig. Ugyanakkor újabb kori térképeink (a számtalan Duna ággal ellentétben) szinte egyáltalán nem jelölnék Vajas névvel vízfolyást a Mohácsi-sziget területén. A fentiek alapján elképzelhető, hogy gazdasági- és kommunális szerepénél fogva – természetes- és/vagy mesterséges vízfolyások hálózatán keresztül – a Vajas ér valóban kapcsolatba került a vizsgált térségünk településeinek többségével.

REUTER Camillo¹⁹ szerint Zsembéc települése Dunaszekcsővel átellenben lehetett a mai „Vár pusztá” területén, amely az Öreg- vagy másképpen a Baracskai-Duna partján található. Álláspontját SZABÓ PÁL Zoltán²⁰ közleményére hivatkozva alakítja ki, aki viszont ifj. LÓCZY Lajos²¹ írása alapján

17 GYÖRFFY György (1963), *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. Bp., Akadémiai.

18 ANDRÁSFALVY Bertalan (1975), *Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig*. Szekszárd, Tolna Megyei Levéltár. 19–21.

19 REUTER Camillo (1960), „Pécs város neve” *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*. Pécs, 267.

20 SZABÓ Pál Zoltán (1957), „A Délkelet-Dunántúl felszínfejlődési kérdései” *Földrajzi Értesítő*. VI. [4] 397–413.

21 LÓCZY Lajos (1912), „A Villányi és Báni hegység geológiai viszonyai” *Földtani Közlöny*. XLII. 677–678.

emlékezik meg egy Duna-parti erősség alapjairól. REUTER később egy régi térképre és egy régészeti feltárássra hivatkozik, amely mintegy igazolta volna a várhelyre vonatkozó „megállapítását”. Ilyen feltárás azonban nem volt Vári-pusztán, és az általa említett térképről sem tudunk meg közelebbit.

KŐHEGYI Mihály²² Vári-pusztá határában talált bizonytalan eredetű kő-tömbök, középkori szórványleletek és településnyomok alapján azonosította a helyet Sembech castellumával. A Baracscai-Duna partján heverő mészkő tömbökre Csernyák István középiskolás tanuló hívta fel Kőhegyi figyelmét, aki megjegyzi, hogy régi térképek alapján ez idáig nem sikerült igazolni a vár fekvését, amelyet a történészek és régészek már régóta keresnek. A begyűjtött középkori leletek többnyire kerámia töredékekből álltak, túlnyomó részt Árpád-kori cserepek hevertek elszórtan a felszínen. A dombhát északi oldalán jól kivehető kultúrrétegről tesz említést, és az egyik mesterséges földhordás metszetében egy ház alakja és tűzhelyének nyomai rajzolódtak ki. Az általa mesterséges eredetűnek vélt feltöltésből a környék lakossága évtizedek óta hordja el a kőzetanyagot és a téglákat, vagyis Kőhegyi szerint a vár maradványainak legnagyobb részét már széthordták. Reuter valószínűleg erre az új eredményre utal vissza 1964-es közleményében, holott Vári-pusztán Kőhegyi csak szórványleleteket gyűjtött²³. Pesti János ugyancsak Kőhegyire hivatkozik, amikor Baranya megye földrajzi neveit lajstromozó kiváló munkájában Vári-pusztánál megjegyzi: „*lehetséges, hogy Zsembéc várkastélya ezen a dombon épült*”, vagy később ugyanitt: „*az itt található hatalmas (homok) köveket (sic) Kőhegyi Mihály bajai régész a zsembéci várkastély romjainak tartja*”²⁴. Sembech várának topográfiaját általában Kőhegyi nevéhez kapcsolják a várkutatók, de az kevésbé ismert, hogy itt Vári-pusztán található a Mohácsi-sziget – és egyúttal Alföldünk déli részének – egyetlen mészkő előfordulása. A mészégítésre és kőfaragásra is kiválóan alkalmas középső-triász korú kristályos mészkövet évszázadokon keresztül bányászták (6. ábra). Kőhegyi nem tudott az alaphegységi kibúvásról, és a bányameddő szétszórt törmelékes kőzetanyagát gondolta a vár maradványának. A mesterségesnek hitt feltöltés

22 KŐHEGYI Mihály (1961), „Ahol Sembech vára állott” *Petőfi Népe*. XVI. [145] 4.

23 REUTER Camillo (1964), „Földrajzinév-gyűjtések a Baranyában végzendő régészeti és településtörténeti kutatások szolgálatában” *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*. Pécs, 230.

24 PESTI János (szerk., 1982), *Baranya Megye földrajzi nevei II*. Pécs, Baranya Megyei Levéltár. 240–241.

pedig nem más, mint a Bába–Vári-pusztá–Nagybaracska mezozoós gerinc megsüllyedt, és alluviális üledékekkel fedett sasbérce (7. ábra). Elképzelhető, hogy ezen a mészkőszirten állt a vár, mielőtt azt lebányászták?

Szigetrög a Duna partján

A magyar geológia atyjaként tisztelt SZABÓ József²⁵ emlékezik meg először a Mohács-szigeti kőfejtőről, amely annak északi részen, Szekcsővel szemben található. Szabó sohasem járt a kibúvásnál, de Pápé Sándor uradalmi tisztartótól tudósítást és mintákat kért, rövid cikkét ez alapján írta a bányáról. Pápé megjegyzi, hogy a fejtést már felhagyták, az most csak a „baglyok tanyája”, de korábban mészégetésre és kőfaragásra is fejtették köveit. Innen származik Dunaszekcső templomának oltáraihoz használt mészkő is, melyeket 1800-ban faragtak. Erről a kőzet jellegzetes színén és szövetén kívül az oltár hátoldalán lévő táblácska eredeti felirata is tanúskodik: „*Szektsői-Duna szigettyében termett márvány*”. A három díszes oltár még ma is megcsodálható a főtéri templomban. Böck Hugo 1898-as geológiai térképe már pontosan jelzi a triász kibúvást a szigeten, amelyet később térképezési hibának véltek²⁶. A következő figyelmet érdemlő adat a korábban már érintett ifj. Lóczy Lajos tollából származik, aki 1912-ben látogatott el a kibúváshoz. Szabó József közleményére hivatkozva keresi fel a képződményt, amelyet közvetlenül a Baracska-Duna jobb partján sikerül azonosítania. Lóczy azonban szálban álló mészkő helyett csak valamilyen várszerű épület alapjait találta, amelyből korában meszet égettek. Az alapfalak méretes kőkockáit „porhanyós vakolat” köti össze, felette itt-ott téglalapozás nyomai látszanak. Mivel a vár keleti lábánál közvetlenül ott a régi meder, a kőtömböket – szerinte – valószínűleg vízen szállíthatták oda. A falakat másfél méter vastag Duna-hordalék borította be, és megemlíti, hogy a Dunaszekcsővel szemközti parton is talált régi romokat, amelyek ma már a Duna középvízszintje alatt vannak. (Nyilván Lóczy itt Contra Florentiam kikötőerőd akkor már ismert romjaira gondolt.) A kőtömböket hatalmasnak nevezi, szerinte ez könnyen megtévesztheti a szemlélőt, aki szálban álló sziklának ítélné. Jelentése olyan hatásos volt, hogy újabb 50 évig nem is járt geológus kutató a szigetrögönél. Lóczy valószínűleg a leomló bányameddő miatt csak a bányagödörben fejtett alapfalakat láthatta,

25 SZABÓ József (1865), „Földtani Jegyzetek Batina-Bán és a Mohácsi-szigetről” *Magyarhoni Földtani Társulat Munkálatai* III. 133–141.

26 SZEDERKÉNYI Tibor (2002), „Ma már nem látható, jelentős kőzetkibúváások Tolnában és Baranyában a Duna mentén” In: Dövényi Zoltán (szerk.), *Tiszteletkötet Tóth Józsefnek*. Pécs, PTE TTK FI. 209–215.

és nem vizsgálta át alaposabban a fejtés környezetét. Fontos körülmény, hogy Kőhegyi nem ismerhette – és ezért nem is említi – azt a faragott tömbökből épült alapfalat, amelyet Lóczy másfél méterrel a felszín alatt látott. A fejtés felhagyásával a bányagödröket feltöltötték, néhány évtized alatt dús vegetáció foglalta el a területet, és később már csak a bányameddő szétszórt törmeléke jelezte a fejtés egykori helyét, ahogy jelzi azt ma is. SZABÓ PÁL Zoltán²⁷ közleménye alapján Reuter joggal hihette, hogy Kőhegyi azokat a tömböket találta Vári-pusztán, amelyeket éppen száz éve Lóczy leírt. Ez utólag igazolhatta volna REUTER²⁸ álláspontját a várhelyről, és a régóta várt felfedezést – mint olyat – bizonyára régészeti feltárás is követte volna, mint ahogy az Bátmonostor esetében meg is történt (8. ábra).

A „kalandos sorsú” és olykor létében is megkérdőjelezett szálban álló képződményt végül SZEDERKÉNYI Tibor²⁹ írja le elsőként, miközben az alaphegységi kibúvást geofizikai mérésekkel is igazolták. HALÁSZ Ferenc³⁰ Dunaszekcső monográfusaként a lokálpatrióta szenvedélyével és alaposágával ír a település múltjáról, de csak szűkszavúan említ meg egy jellegtelen kőfalat, amely a „Margitta-szigetben” lévő vári-pusztai kőbánya területén található. A név eredetét egy legendához köti, mely szerint azért hívják a helyet Vári-pusztának, mert régen a hajóvontatók itt várták meg a folyókanyarulatot megkerülő uszályt az erről elnevezett Vári-csárdában. Valószínűbb azonban, hogy a néphagyomány egy hajdani vár emlékét őrzi, amely Halász szerint a Töttösök bátmonostori „Szembécs várával” lehetett átellenes. Vagyis Halász itt felcseréli a két várat, hisz ismeretes, hogy a Töttösöknek Bátmonostoron is volt erőssége. Korábban már szóba került SZABÓ Pál Zoltán munkája³¹, amelyben a DK-Dunántúl negyedidőszaki felszínfejlődését elemezve érinti a Baracsikai-Duna partján álló triász kibúvást. Lóczy nyomán eljut az alapfalak kérdéséhez is, amelynek pusztulását nem csak a bányászattal, hanem a Mohácsi-sziget térségének holocén kori intenzív süllyedésével és folyóvízi üledékekkel való betemetődésével magyarázza. A süllyedő tendenciák sebessége és a feltöltődés mértéke alapján úgy véli, a romoknak középkorinak, vagy annál idősebbeknek kell lenniük. Itt jegyzendő meg, hogy bár a források szerint Szembécs

27 SZABÓ Pál Zoltán (1957), 397-413.

28 REUTER Camillo (1964), 230.

29 SZEDERKÉNYI Tibor (1962), „A baranyai Duna menti mezozoós szigettrögök földtani viszonyai” *Földtani Közöny*. XCIV. 28-32.

30 HALÁSZ Ferenc (1952), *Mit tudunk Dunaszekcsőről az őskortól napjainkig?* Dunaszekcső, Kiadja: Dunaszekcső Emlékeiért és Jövőjéért Alapítvány. 266.

31 SZABÓ Pál Zoltán (1957), 397-413.

(Zsembéc) vára fából épült, („*Sembech castellum ligneum*”) azt később bármikor átépíthették kőből, ugyanakkor az sem zárható ki, hogy a nagyméretű kőtömbök valóban egy korábbi időszakhoz köthető kultúremlékek hordozói, és csupán alapjául szolgáltak a középkori erősségek.

A Duna szerepe a történeti háttér vizsgálatában

A mészkőrög történeti aspektusait legcélszerűbb a Dunához fűződő kapcsolata felől megközelíteni. A Mohácsi-sziget térségében különösen sok vitára ad okot az egyes Duna-ágak szabályozások előtti futásiránya, vízhozama, eróziós-akkumulációs képessége.

A Duna a Visegrádi-szorosban történő pliocén kori megjelenése óta gyakran változtatta medrét. A pleisztocén eleji folyásirányt döntően az Alföld területének térben és időben változó süllyedő tendenciái határozták meg, de a mederváltozásokhoz a hordalékkúpok épülésének szabályai is hozzájárultak³². A Duna az alsó-pleisztocénben még ÉNy–DK-i irányban szelte keresztül az Alföldet, majd fokozatosan vette fel a ma is ismert É–D-i futásirányt. A würm-interpleniglaciálisban már a Kalocsa–Baja–Zombor irány volt a meghatározó. A korábbi irányváltozások geomorfológiai bizonyítékait a lefutási irányokat jelölő bevágódott folyómedrek mutatják, de az utolsó irányváltás ideje a Duna teraszok segítségével is igazolható. További bizonyítékot a sekélyfúrások által feltárt fiatal üledékes rétegsorok és a Duna áradásai által felhalmozott, helyben maradt tőzeges üledékösszletek adnak, de a hajdani Duna medrek geomorfológiai helyzete sekély-mélyiségi szeizmikus vizsgálatokkal is feltárható. A Pesti-síkság hordalékkúp teraszai jelölik a Duna pleisztocén kori, Alföldet keresztbe szelő lefutási irányát. A mai észak-déli irányú Duna-völgy mentén már csak a pleisztocén végi teraszokat találjuk, ami jelzi, hogy a folyó korábban nem ezen a nyomvonalon futott. Az interpleniglaciális után kialakult teraszok a Csepel-szigettől a Mohácsi-szigetig nyomon követhetők. A Csepel–Mohácsi-síkság üledékeit a Pesti-síkság hordalékkúpjaiba erőteljesen bevágódó, déli irányba tartó folyó terítette szét³³. A szétterített hordalék nagy része finomszemű törmelékes üledék, hiszen Pakstól délre a meder anyaga zömmel azonos szemcsenagyságú finom homok, ami jelzi, hogy a folyó bevágódása itt nem éri el a mélyebben fekvő pleisztocén ka-

32 BORSY Zoltán (1989), „Az Alföld hordalékkúpjainak negyedidőszaki fejlődéstörténete” *Földrajzi Értesítő*. XXXVIII. [3–4] 211–222. és BORSY Zoltán (1987), „Az Alföld hordalékkúpjainak fejlődéstörténete” *Acta Academiae Paedagogicae*. H/11. 5–37.

33 BOGÁRDI János (1955), *A hordalékmozgás elmélete*. Bp., Akadémiai. 547.

vicsréteget, és a felső szakasról sem hoz már le durvább üledéket. A Pakstól délre haladó folyószakasz tehát szabadon meanderező, típusosan kanyarogva bevágódó középszakasz jellegű folyó képét mutatja³⁴. A Duna Dél-magyarországi szakaszát felhalmozó medertípus jellemzi, amely egyik lényeges feltétele a folyami szigetek kialakulásának. A Mohácsi-sziget keletkezésében a váripusztai szigetrögnek kulcsszerepe volt, hiszen a kiálló mészkő keményebb szirtjei sziklazátonyként álltak a folyóvíz útjába, és megakadályozták a mögé lerakódó hordalék elmosódását. A mészkőszirt mögött felgyülemmlő folyóvízi üledék idővel hosszán elnyúló és egyre terebélyesedő szigetet hozott létre³⁵. A sziget növekedése az antropogén beavatkozásokig tartott, hiszen a Ferencsatorna már nem szállít több hordalékot, a Dunát gátak közé szorították, partjait pedig mesterségesen tisztítják. A vízrendezések előtt a Mohácsi-sziget teljes egészében a Duna árterének része volt, melyet a folyó a holocén folyamán szinte méterről méterre átdolgozott. A sziget területén 1875–1883 között épült ki az árvízvédelmi töltés, amely Dunaszekcső szigeti részét (ma Dunafalvát) volt hivatott megvédeni a Duna áradásai ellen. A mintegy 25 km hosszú és 16 km széles sziget átlagos tengerszint feletti magassága 85 méter, melynek holocén kori feltöltődése – a gátak megépítéséig – rendkívül gyors volt. Mindezt jól jelzi, hogy a feltöltődött kanyarulatok fiatal felszíne 5–6 méterrel magasabban van a mai Duna „0” pontjánál. Az alacsony- és a magas ártér szintje között alig van különbség. A Duna „0” pontja (79,88 m. tszf.) felett 5–6 méterrel magasabban elhelyezkedő alacsony ártér tengerszint feletti magassága 84–85 méter, a magas ártéré 87–88 méter³⁶. Az alacsony árteret a szabályozások előtt gyakran elöntötte a Duna, a magas ártér csak a nagyobb árvizek alkalmával került víz alá. Jól mutatja mindezt a Duna felszínalakító tevékenysége, amely a magas árteret is átdolgozta. A majdnem teljesen sík, 380 km²-es sziget legmagasabb pontját 90,5 méterrel Vári-pusztánál találjuk. Ez már a magas ártér átlagos szintjét is meghaladja, melyet a gátak megépítése előtt sem borítottak el sohasem a hullámok. Igazolják ezt az őskori, ill. késő-bronzkori régészeti leletek, amelyek közvetlenül a felszínről kerültek begyűjtésre. Ennek jelentősége a sziget történeti hátterét vizsgálva kerül elő, hiszen a kibúvás környezete – ármentes térszín lévén – az emberi megte-

34 BOGÁRDI János (1955), A hordalékmozgás elmélete. Budapest, Akadémiai Kiadó. 547.

35 SZABÓ József (1865), 133–141. és Hajdók Imre, Köhegyi Mihály (1976), Nagybaracska Földrajza és Története 1848-ig. Bajai Dolgozatok 2. A Bajai Türr István Múzeum kiadása. 7–17.

36 ERDŐSI Ferenc, LEHMANN Antal (1974), *Mohács földrajza*. Kiadja: Mohács Városi Tanács Művelődési Osztálya. 19–35.

lepedésre minden korszakban alkalmas lehetett. A sziget egyik sajátossága, hogy felszíne déli- és keleti irányban is enyhén dőlt, így 2–3 hét alatt a nagyobb árvizek is levonulnak a területéről³⁷. Az állandóan, vagy az év jelentős részében vízzel borított ártéri sziget egykori képe, tehát nem teljesen fedi a valóságot. A középkori Mohácsi-szigetet általában vad, mocsaras, járhatatlan és értéktelen „senki földjeként” szokták jellemezni, pedig azon települések voltak, rajta kereskedelmi utak vezettek keresztül, és a török időszakban csapatok is állomásoztak területén. A táj arculata az elmúlt kétszáz év során jelentősen megváltozott. A sziget korábban kiterjedt erdőségeiről, disznó- és marhalegelőiről volt ismert, de a 19. századi „földelkülönbzéshez” kapcsolódó birtokrendezések már a szántóföldek térnyerését szolgálták. Ma a sziget legnagyobb része művelt földterület, ártéri erdők csak a lapályokban, vízfolyások és holtágak mentén fordulnak elő. Jellemző adat, hogy Vári-pusztá területét korábban Vári-, ill. Vár-erdőnek hívták, hiszen a sziget híres tölgyesei mindenütt a magasabb térszíneket foglalták el. A korábbi szállások utódjává előlépő tanyás települések csak a vízrendezéseket követően terjedtek el, és indultak burjánzásnak a sziget egész területén.

A folyószabályozások utáni lecsapolási munkálatok eredményeként több mint 100 km. hosszú lecsapoló csatornarendszer hálózza be a Mohácsi-szigetet, amely néhány nagyméretű zsilippel és átemelő szivattyúval ellátott főgyűjtő csatornával torkollik a Dunába, ill. a Ferenc-csatornába. Az eredeti talajvízszint annyira lecsökkent, hogy a további munkálatok csak alagsóvezéssel folytathatók. Ennek ellenére a Duna magas vízállásakor a lefűződött régi morótvák és árokrendszerek megtelnek vízzel, ezáltal az ősi folyóhálózat egy része újra láthatóvá válik. A Mohácsi-szigetet keletről határoló Duna-ág hajózhatóságát már a 19. század második felében is csak mesterségesen tudták fenntartani. A főmederről történő leválasztásával, majd a bajai- és bezdáni zsilipek felépítésével a gyorsan iszapolódó Baracscai-Duna végleg elveszítette eróziós képességét. A nagyobb kanyarulatokat levágták, a medret kotorták és gátak közé szorították. A lassan állóvízzé alakult folyó medre folyamatosan töltődik, mocsarasodik, jelenleg csupán, mint öntözőcsatorna hasznosítható. A hajdan „gőzhajók seregeit hordó” nagy Duna partján állva ma 15–20 méter

37 ERDŐSI, LEHMANN (1974), 19-35.

széles, néhol alig 2–3 méterre szűkülő haldokló morotvát találunk, amelyről már a 19. században, az első mederkorrekció után feljegyezték: olyan gyorsan iszapolódik, hogy „annak tökéletes elmúlásától tartani lehet”³⁸.

Szekcsői-ág – kontra baracskai-ág

A 19–20. századi történész, ill. régész kutatók közül sokan intuíció alapján, egy-egy térkép, vagy írott forrás elemzése során alkottak véleményt a sziget vízrajzi viszonyairól, s legfőképp a Mohácsi-szigetet közrefogó Duna-ágak kérdéséről. Ennek oka a rendelkezésünkre álló – bőségesnek korántsem mondható – írott forrásanyag és térképi ábrázolások erős megosztottsága. A témában érintett kutatók ide vonatkozó munkáit elemezve, a véleményeket négyféle álláspont köré csoportosíthatjuk. Vannak, akik határozottan cáfolják a Szekcsői-Duna korábbi, jelenlegi medre szerinti futásirányát. Ide sorolhatjuk HORVÁTH Antalt³⁹, WOSINSKY Mórt⁴⁰, GRÁF Andrást⁴¹, és ZALOTAY Elemért⁴², akik a Duna fő ágát a mainál keletebbre húzódó mederben tudják csak elképzelni. Néhányan úgy vélik, hogy a Duna fő ága a korábbi évszázadokban is a mai medrében, vagyis a szekcsői-ágban folyt. Ezt a véleményét hangoztatta többek között KURUCZ János⁴³, BEZERÉDI Győző⁴⁴, HALÁSZ Ferenc⁴⁵ és KŐHEGYI Mihály⁴⁶ is. Legtöbben elfogadják a Duna mindkét ágának korai kifejlődését és történelmi szerepét, de különbségek vannak annak megítélésében, hogy a korábbi századokban a jelenlegi fő meder, vagy a keletebbre húzódó baracskai meder képviselte a markánsabb vízfolyást. Előbbi mellett

38 MELCZEL János (1828), *Duna-Mappáció. A magyarországi Duna szakasz szelvényleírásai*. Magyar Országos Levéltár. S 81 1554/376.

39 HORVÁTH Antal (1885), „Horváth Antal levele a dunaszekcsői római falmaradványokról” *Archaeologiai Értesítő*. V. 37–38.

40 WOSINSKY Mór (1896), *Tolnavármegye története. II. Bp.*, Kiadja: Tolna vármegye közönsége. 648.

41 GRÁF András (1936), „Übersicht der Antiken Geographie von Pannonien” *Dis. Pann.* I.5. 124–125.

42 ZALOTAY Elemér (1959), *TIM* 123-2001/7-13.

43 KURUCZ János (1914), *Római nyomok a pannóniai Duna-Limes balpartján*. Komárom, Jókait Nyomda. 82.

44 BEZERÉDY Győző (1975), *Dunaszekcső és Bár története*. Pécs, Kiadja: Baranya Megyei Levéltár. 3–15.

45 HALÁSZ Ferenc (1952), 266.

46 KŐHEGYI Mihály, NOVOTNY Iván (1968), „Adatok és megjegyzések a Contra Florentiam római kori kikötőről” *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*. Pécs, 39.

FRÖHLICH Róbert⁴⁷, PÁRDUZC Mihály⁴⁸, MÓCSY András⁴⁹ és nem utolsósorban VISY Zsolt⁵⁰ érvel, míg az utóbbit HAAS Mihály⁵¹, KRAUSZ Jenő⁵², GOSZTONYI Jenő⁵³ és HAJDÓK Imre⁵⁴ fogadja el. A Szekcsői-Duna korábbi létjogosultságát többek között a folyópartot követő limes-út és a római kori túlparti ellenerődök, hídfőállások igazolják, ezért a limes kutatók többsége – érthető módon – csak erre a Duna-ágra fókuszál. Az idősebb Baracscai-Duna ágának ugyanakkor a történeti forrásokon túl jól követhető geológiai- és geomorfológiai bizonyítékai is vannak. Általánosságban ismert tény, hogy a Föld tengely körüli forgásának hatására fellépő Coriolis-erő a felszínen tehetetlenségi mozgást végző tárgyakat, így például a vízfolyásokat is az északi félgömbön jobbra, a délin balra téríti el. A Duna jobb partot pusztító tevékenységét és nyugat felé vándorlását – tudományterületektől függetlenül – rendszerint ezzel az eltérítő erővel magyarázzák. Történeti, néprajzi, régészeti, de akár korábbi geográfiai munkákban is találkozhatunk olyan nézettel, mely szerint a Mohácsi-szigetet övező idősebb Baracscai-ág és a fiatalabb Szekcsői-Duna mederváltása a folyó nyugatra tartó tendenciájával magyarázható⁵⁵.

Noha egy folyó korábbi futásirányának számos geológiai- és geomorfológiai bizonyítéka lehet, az évszázadokhoz köthető pontos képről csak az erről hiteles információkat nyújtó, történelmi időkből fennmaradt írott források és térképi ábrázolások alapján tájékozódhatunk. Írott forrásaink többsége szerint régebben a Baracscai-Duna a mainál lényegesen szélesebb ággal haladt Bajától déli irányba, míg a Szekcsői-Duna csak egy keskenyebb oldalág volt. A Mohácsi-szigetet ábrázoló, vízrendezések előtt készült mappák döntő többsége vagy egyforma vastagságúnak jelöli mindkét Duna-ágot, vagy ami gyakoribb, a keleti (baracscai- vagy bajai) ágot szélesebb vonalvezetéssel ábrázolja. Ugyanakkor meg kell említenünk, hogy ennek cáfolatára is találunk példákat. A Duna-ágakkal kapcsolatos kérdés megnyugtató rendezéséhez a

47 FRÖHLICH Róbert (1887), „A bácskai úgynevezett római sáncok” *Archaeologiai Értesítő*. 19–30.

48 PÁRDUZC Mihály (1941), „A szarmatakor emlékei Magyarországon” *I. Arch. Hung.* XXV. 75.

49 MÓCSY András (1958), „Die spätrömische Schiffslände in Contra Florentiam” *Folia Arch.* [10] 89–104.

50 VISY Zsolt (1978), *Pannóniai limes-szakaszok légifényképeken*. Bp., Akadémiai. 260.

51 HAAS Mihály (1845), *Baranya földirati, statistikai és történeti tekintetben*. Pécs, Lyceumi Könyvnyomó Intézet. 374.

52 KRAUSZ Jenő (1907), *Baranya vármegye településföldrajza*. Bp., Akadémiai. 13.

53 GOSZTONYI Jenő (1891), *Duna-Szekcső a múltban és jelenben*. Nyomtatott Pécsset, Taizs Józsefnél. 10–15.

54 HAJDÓK Imre, KŐHEGYI Mihály (1976), 7–17.

55 LÓCZY Lajos (1912), 677–678.

19. századi folyószabályozások kezdeti szakaszáig kell visszanyúlnunk. Nem kétséges, hogy a vízrendezések előtt a Dunának számos kisebb-nagyobb oldalága szabdalta fel a Mohácsi-szigetet. Az egyes ágak vízhozama, szélessége, eróziós-akkumulációs teljesítménye, az éghajlat módosulásainak függvényében évszázados, vagy akár rövidebb periódusú szakaszokban is más és más lehetett. Az antropogén beavatkozások – bár mindig is jelen voltak – igazán markáns változásokat csak a 19. században, a folyószabályozások idején hoztak. A Mohácsi-szigetet övező Duna-ágak szabályozásáról a Duna–Mappáció levéltári anyagai tanúskodnak. MELCZEL János⁵⁶ „munkálkodó Ingenieur” jegyzeteiben egy mesterséges árok kiásásáról olvashatunk, amelyet Báta városának védelmében hoztak létre. A bátai kanyarulat átvágásával és egy új meder kialakításával szerették volna megóvni az árvizektől gyakran sújtott települést. A bátai-ágot tehermentesítendő új meder kialakításához nem tartották elegendőnek a Szekcsői-Duna munkavégző képességét, ezért a szélesebb Baracscai-Duna vizének egy részét a szekcsői-ágba terelték. A műveletet követően már a Szekcsői-Duna vált dominánssá, amely kétszeresére nőtt, amíg a baracscai felére csökkent. Az új Duna szakasz eróziós-akkumulációs képessége megváltozott, hiszen a korábbi medernek egy jóval nagyobb víztömeget kellett levezetnie, amely fokozta a parteróziót, és növelhette a szeletes lözcsuszamlások gyakoriságát. A bátai átvágás következményeként a Duna sodorvonala egyenesen a dunaszekcsői Várhegynek tart, amely önmagában kiválthatta a csuszamlások intenzívvé válását. Mindezt kellően alátámasztják azok a 17–18. századi megemlékezések és térképi ábrázolások, amelyek még említik, illetve jelölik a Várhegyen álló római alapokra felhúzott középkori erősség falait, valamint a vár barbakánját. A várfalak egy része még az 1700-as évek végén, ill. a 19. század elején is látható volt^{57, 58}. Az alapfalak pusztulását a Várhegy területének fokozatos csökkenésével hozzák összefüggésbe, vagyis a csuszamlások intenzitása és gyakorisága az elmúlt másfél évezredben nem lehetett azonos. Annak döntően az utóbbi két-három évszázadra, legfőképp az 1828-as korrekciót követő időszakra kellett korlátozódnia. A szabályozással kapcsolatos dokumentációkból az is kiderül, hogy a folyami hajózás ebben az időben terelődött át a gyorsan iszapoló Baracscai-Dunáról a látványosan hízó szekcsői-ágra. A munkálatokat irányító mérnök így fogalmaz: „A

56 MELCZEL János (1828), S 81 1554/376.

57 RÓMER Flóris (1865), „A római limes pannóniai szakasza” *OSZK kéziratár. Folia Hung.* 1010. 1–37. 290.

58 HAAS Mihály (1845), 374.

*most itt el folyó nagy Duna egy év előtt a Dunának kisebb ága és tsak felényi szélességű volt, de kiváltképen a Báttai kerület által vágása olta a menyivél a Baratskai Öreg Duna iszapolodott, annyival a Szektsői Duna nevedett*⁵⁹. Ez a kérdés tehát pontosan megválaszolható: a Duna fő ága 1828-ban foglalta el jelenlegi medrét a Mohácsi-sziget nyugati oldalán.

Nem képezheti vita tárgyát, hogy a mészkőszirtre épült vár az akkori „nagy” Duna partján állt, hiszen a mai morotva jellegzetes kanyarulata a korábbi felvételeken – mint a fő Duna-ág meandere – jól felismerhető. Ez téveszthette meg Zalotayt, Engelt és másokat is, hiszen a forrás Zsembéc várát a Duna mellett jelöli meg, ők pedig a mai fogalmaink szerinti, vagyis a Szekcsői-Duna vonalában kutatták a vár lehetséges helyszínét. Zalotay tudott a Baracska-Duna korábbi jelentőségéről, de fő Duna-ágként csak a római korban tudta elképzelni (3. ábra). Reuter és Kőhegyi következtetései végül helytállónak bizonyultak, de a vár pontos helyével kapcsolatos elképzeléseiket nem tudták megnyugtatóan alátámasztani.

Eredmények, következtetések

A Baranya Megyei Levéltár térképtárában elhelyezett, nemrég előkerült és restaurált 1866-os birtoktérkép különleges érték hordozója, hiszen kétséget kizáróan igazolja Zsembéc várának és a vári-pusztai szigetrög helyének topográfiai azonosságát. Az egyetlen ismert térkép, amely a Vár- vagy a Vári-dűlő elnevezés helyett a korábban használatos „Zsembecz” birtokrészt is feltünteti a kibúvás mellett. A szigeti birtoktérkép magát a várat is ábrázolja a képződmény helyén, vagyis az erősség valóban a mészkőszirten állhatott (9. ábra). Egy másik, 1484-ből származó okleveles adat talán még nyilvánvalóbban bizonyítja Zsembéc várának kapcsolatát a Duna-parti mészkőröggel. Az okmány szerint Erdődi Tamás titeli prépost levelében kéri Várdai Aladárt, hogy „Sembecz” nevű bányájából égetésre alkalmas mészköveket fejthessen. A kérést Farkas Pál várnagy megtagadta, ezért ennek tisztázását kéri Várdaitól⁶⁰. Jó példa az égetett mészkő értékére, hogy a közel 200 km-re fekvő Titelbe is szállítottak innen az égetésre kiválóan alkalmas kristályos mészkőből, amelyet nyilván vízi úton bonyolítottak le. Egy másik esetben pedig Báthori István országbíró kéri Várdait, hogy a neki ígért égetett meszet a váci püspök kérésére adassa ki⁶¹. Az egész Dél-Alföld területén kizárólag itt érik el a felszínt a

59 MELCZEL János (1828), S 81 1554/376.

60 ZICHY Okm. (11.). 382.

61 ZICHY Okm. (12.). 309.

medencealjzat karbonátos rétegei, mészkövet csak ebben a bányában lehetett fejteni. A Sembecz névalak kőbányaként való megjelenése pedig önmagában kizárja a téves következtetés lehetőségét, a várnak tehát a szirten kellett állnia. Zsembéc várának lokalizálását újabban a vári-pusztai szigetrög területéről gyűjtött szórványleletek is megerősítették. A jelenleg mezőgazdasági művelés alatt álló felszínről népvándorláskori, Árpád-kori és késő-középkori kerámia töredékek kerültek elő. A begyűjtött kerámia leletek zöme őskori, köztük több bronzkori, de a leletegyüttes a középkori mellett nagy számban tartalmaz újabb kori kerámia töredékeket is (10–12. ábra). A leletek között bécsi kerámia és a jellegzetes mészbetétes kerámia fragmentumai is felismerhetők voltak. A szántásból különféle feliratos, monogramos téglák is előkerültek, amelyek azonosak lehetnek a Lóczy által 1912-ben leírt, majd később Kőhegyi által is megemlítt téglákkal (13. ábra). Egy 10 mm átmérőjű torzult ólom puskagolyó, néhány kisebb ólomnyesedék, bronzcsat és egy bronzfüggő is gyűjtésre került. A legfontosabb leletek mégis azok a 15. századi dénárok, amelyek a várhelyről kerültek elő. A rossz megtartású érmék „terminus post quem” értékűek, hiszen a várépítést követő időszakból valók (14. ábra). A falmaradványokról szóló adatok, a szórványleletek, és nemrég a vár területéről készített, széles árokrendszert kimutató légifotók talán megalapozhatják egy majdani régészeti feltárás előkészületeit (15. ábra). A várhelyről készített légifelvételen látható árokrendszert a szomszédos bátmonostori vár feltárt árokrendszerével összevetve egyfajta párhuzamot figyelhetünk meg, bár a vári-pusztai árok északnyugati része a bányászat okozta bolygatottság miatt már megsemmisült. Mindkét építményt azonos északnyugati orientáció jellemzi, a várárok hasonló formája és mérete talán a birtokos elvárását tükrözi, hiszen mind a két erősséget Töttös építtette (8. ábra). Néma eltérés csupán az arányokban van, hiszen a bátmonostori vár árkanak kerülete a felvételek alapján mintegy 15–20%-kal nagyobbak tűnik, de a várárok szélessége mindkét esetben egyezést mutat. Irodalmi adatok alapján Bátmonostornál ez 8–9 méter szélességet jelent, melyet a vári-pusztai légifelvétel is visszaigazol (8. és 15. ábra). Az eltérés oka talán ezúttal is a terület geomorfológiai adottságaiban keresendő. A vári-pusztai várhelyet keletről a Baracscai-Duna, nyugatról pedig közvetlenül a „Vár tava” határolja, amely egy hajdani folyómeder visszamaradt morotvatava lehetett, mielőtt végleg feltöltődött. Bár nincs róla adatunk elképzelhető, hogy Senbechen ere, vagy a Vajas egykori medrét találjuk a vár nyugati oldalán. Az sem kizárt, hogy a „nagy szigetben” épített várat időszakosan minden oldalról vízfolyás vette körül, ez a forrásunk által

említett Gebnecs szigetén álló várra is magyarázattal szolgálhat. Mindez a védelmi funkció erősítésén túl a tervezhetőség szempontjából bírt kiemelt jelentőséggel, hiszen a szigetrőgre emelt erősséget, valamint a várak méretét a szirt kiterjedése erősen korlátozta.

A mészkőszirt bányászata a magas talajvízszint és a vastagodó bányameddő miatt a 20. század elejére már gazdaságtalanná vált, a helyi lakosság igényeit kielégítve egy ideig még a bányagödrökben folyt, majd a fejtést végleg felhagyták. Az erősített objektum felszín alatti maradványainak egy része tehát még bizonyosan feltárható lenne, és könnyen elképzelhető, hogy a középkori alapok egy korábbi letűnt korszak emlékeit is magukban rejtik.

Felhasznált irodalom

- ANDRÁSFALY Bertalan (1975), *Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig*. Szekszárd, Kiadja: Tolna Megyei Levéltár. 19–21.
- BEZERÉDY Győző (1975), *Dunaszekcső és Bár története*. Pécs, Kiadja: Baranya Megyei Levéltár. 3–15.
- BOGÁRDI János (1955), *A hordalékmozgás elmélete*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 547.
- BORSY Zoltán (1987), „Az Alföld hordalékkúpjainak fejlődéstörténete” *Acta Academiae Paedagogicae*. H/11. 5–37.
- BORSY Zoltán (1989), „Az Alföld hordalékkúpjainak negyedidőszaki fejlődéstörténete” *Földrajzi Értesítő*. XXXVIII. [3–4] 211–222.
- CSÁNKI Dezső (1894), *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. II.* Budapest, MTA. 189–212.
- ENGEL Pál (szerk., 2001), *Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a Magyar Királyság területéről*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet.
- ERDŐSI Ferenc, LEHMANN Antal (1974), *Mohács földrajza*. Kiadja: Mohács Városi Tanács Művelődési Osztálya. 19–35.
- FRÖHLICH Róbert (1887), „A bácskai úgynevezett római sáncok” *Arch. Értesítő* 19–30.
- GOSZTONYI Jenő (1891), *Duna-Szekcső a múltban és jelenben*. Nyomtatott Pécsset, Taizs Józsefnél. 10–15.
- GRÁF András (1936), „Übersicht der Antiken Geographie von Pannonien” *Dis. Pann.* I.5. 124–125.

- GYÖRFFY György (1963), *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 695–710.
- HAAS Mihály (1845), *Baranya földirati, statistikai és történeti tekintetben*. Pécs, Lyceumi Könyvnyomó Intézet. 374.
- HALÁSZ Ferenc (1952), *Mit tudunk Dunaszekcsőről az őskortól napjainkig?* Kiadja: Dunaszekcső Emlékeiért és Jövőjéért Alapítvány. 266.
- HORVÁTH Antal (1885), „Horváth Antal levele a dunaszekcsői római falmaradványokról” *Arch. Értesítő*. V. 37–38.
- HAJDÓK Imre, KŐHEGYI Mihály (1976), *Nagybaracska Földrajza és Története 1848-ig. Bajai Dolgozatok 2*. A Bajai Türr István Múzeum kiadása. 7–17.
- KOPPÁNY Tibor (1999), *A középkori Magyarország kastélyai*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 248–249.
- KŐHEGYI Mihály (1961), „Ahol Sembech vára állott” *Petőfi Népe*. XVI.145. 4.
- KŐHEGYI Mihály, NOVOTNY Iván (1968), „Adatok és megjegyzések a Contra Florentiam római kori kikötőről” *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*. Pécs, 39.
- KURUCZ János (1914), *Római nyomok a pannóniai Duna-Limes balpartján*. Komárom, Jókai Nyomda. 82.
- KRAUSZ Jenő (1907), *Baranya vármegye településföldrajza*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 13.
- LÓCZY Lajos (1912), „A Villányi és Báni hegység geológiai viszonyai” *Földtani Közöny*. XLII. 677–678.
- MELCZEL János (1828), *Duna-Mappáció. A magyarországi Duna szakasz szelvényleírásai*. Magyar Országos Levéltár. S 81 1554/376.
- MÓCSY András (1958), „Die spätrömische Schiffslände in Contra Florentiam” *Folia Archaeologica*. [10] 89–104.
- PÁRDUCZ Mihály (1941), „A szarmatakor emlékei Magyarországon” I. *Arch. Hung*. XXV. 75.
- PESTI János (szerk., 1982), *Baranya Megye földrajzi nevei II*. Pécs, Baranya Megyei Levéltár. 240–241.
- REUTER Camillo (1960), „Pécs város neve” *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*. Pécs, 267.
- REUTER Camillo (1964), „Földrajzinév-gyűjtések a Baranyában végzendő régészeti és településtörténeti kutatások szolgálatában” *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*. Pécs, 230.
- RÓMER Flóris (1865), „A római limes pannóniai szakasza” *OSZK kézirattár. Folia Hung*. 1010. 1–37. 290.

- SZABÓ József (1865), „Földtani Jegyzetek Batina-Bán és a Mohácsi-szigetről” *Magyarhoni Földtani Társulat Munkálatai* III. 133–141.
- SZABÓ Pál Zoltán (1957), „A Délkelet-Dunántúl felszínfejlődési kérdései” *Földrajzi Értesítő*. VI. [4] 397–413.
- SZEDERKÉNYI Tibor (1962), „A baranyai Duna menti mezozoós szigetrögök földtani viszonyai” *Földtani Közlöny*. XCIV. 1. 28–32.
- SZEDERKÉNYI Tibor (2002), „Ma már nem látható, jelentős kőzetkibúvások Tolnában és Baranyában a Duna mentén” In: Dövényi Zoltán (szerk.), *Tiszteletkötet Tóth Józsefnek*. Pécs, PTE TTK Földrajzi Intézet. 209–215.
- VISY Zsolt (1978), *Pannóniai limes-szakaszok légifényképeken*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 260.
- WOSINSKY Mór (1896), *Tolnavármegye története*. II. Budapest, Kiadja: Tolna vármegye közönsége. 648.
- ZALOTAY Elemér (1959), *Lugio és Contra Florentiam*. Kézirat. Baja, Türr István Múzeum irattára. TIM 123-2001/7-13
- ZICHY Okmánytár (1871-1931), *A Zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára*. I-XII. Budapest. Kiadja: Magyar Történelmi Társulat

Függelék

1. ábra

A Mohácsi-sziget 1685 körüli ábrázolása.

Az északi részen áthaladó út Szekcsőről Bajára tart.

A térkép keleti tájolású.

(Forrás: Karlsruhei Levéltár Hfk. Bd. VI Nr. 6.)

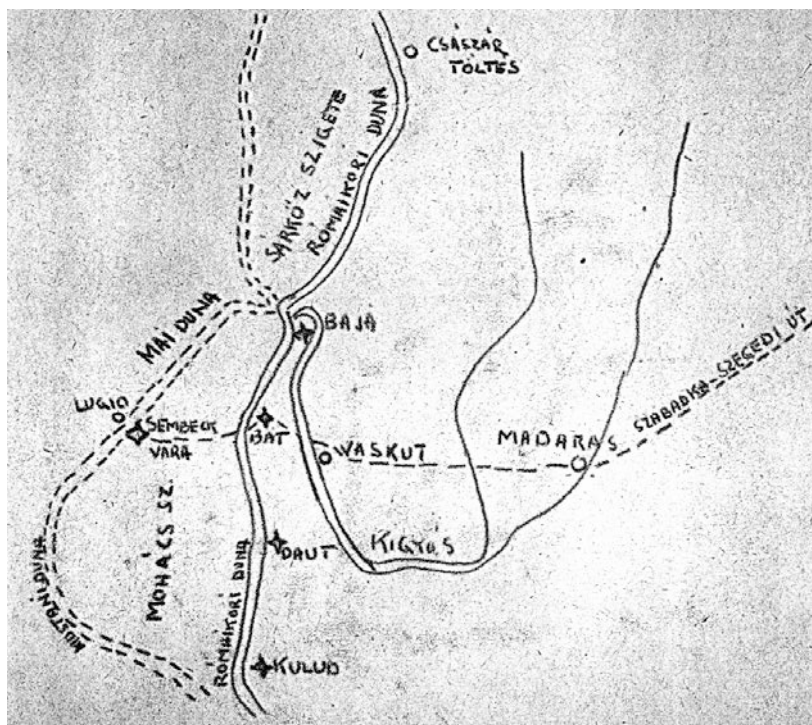

2. ábra

Szekcsőről Bátmonostorra vezető út, átkelővel a Baracskai-Dunán.

18. század végi felvétel, Vári-pusztánál „Projectum Traiectus” felirattal.

(Forrás: MOL S12 Div. XIII No 0288)

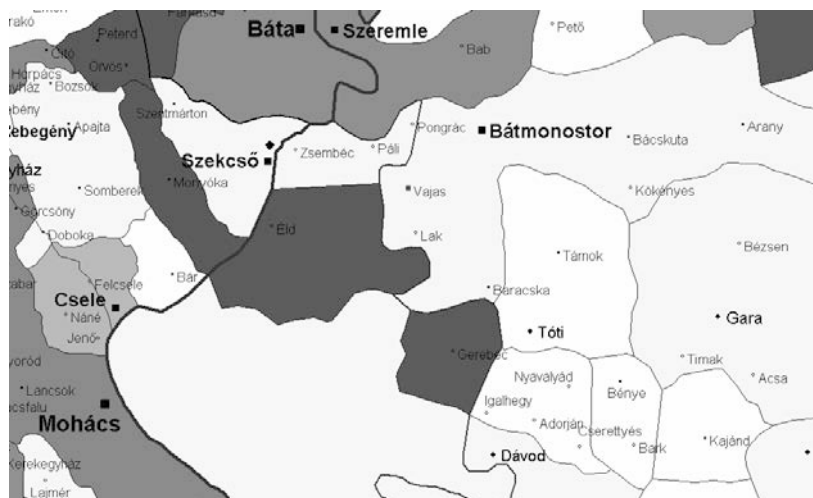

3. ábra

Zalotay vázlata a Mohácsi-szigetről.

Sembech vára contra Florentiam helyén áll.

(Forrás: A Bajai Türr István Múzeum irattára)

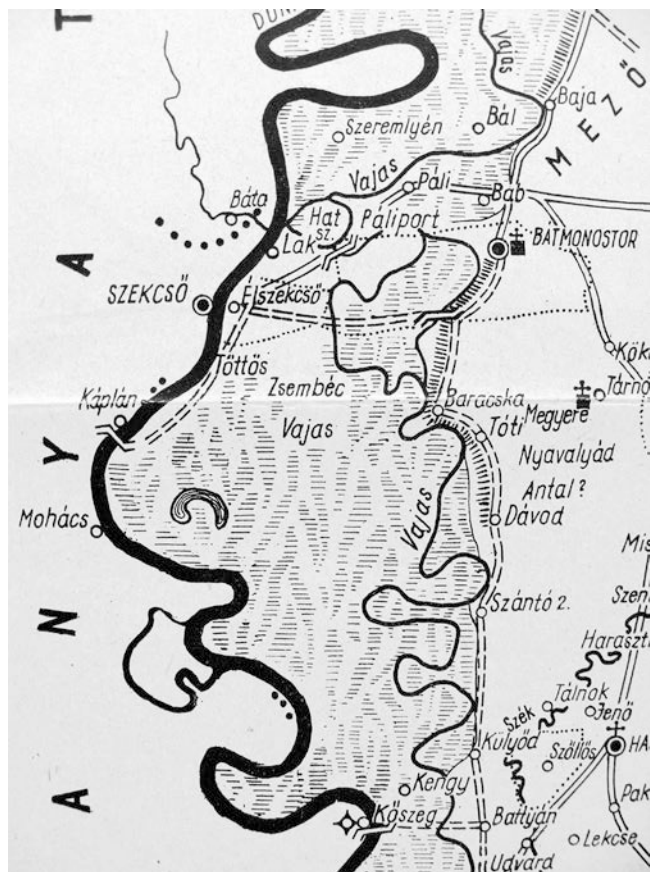
4. ábra

Engel Pál térképe.

Zsembéc a Szekcsői-Duna mentén,

míg Vajas és Lak a Baracska-Dunától keletre látható.

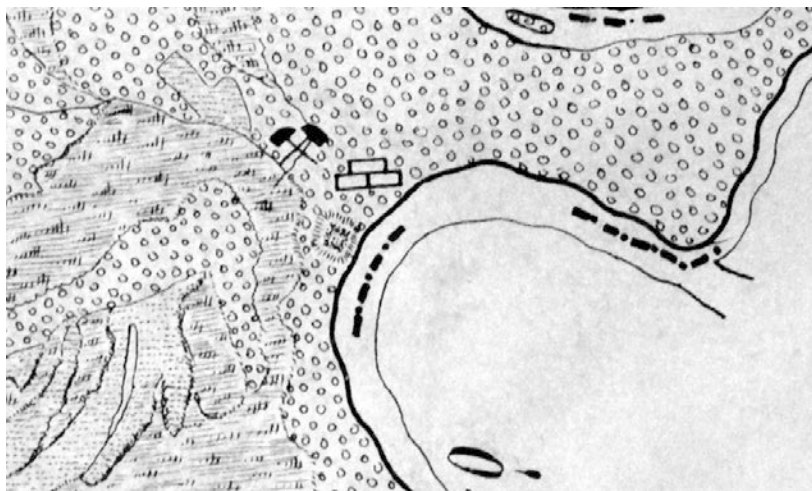
(Forrás: Engel P. 2001)

5. ábra

Györffy térképe a Mohácsi-szigetről. A Vajás folyót a Baracska-Duna medrében találjuk, Zsembéc délebbre került.

(Forrás: Györffy Gy. 1963)

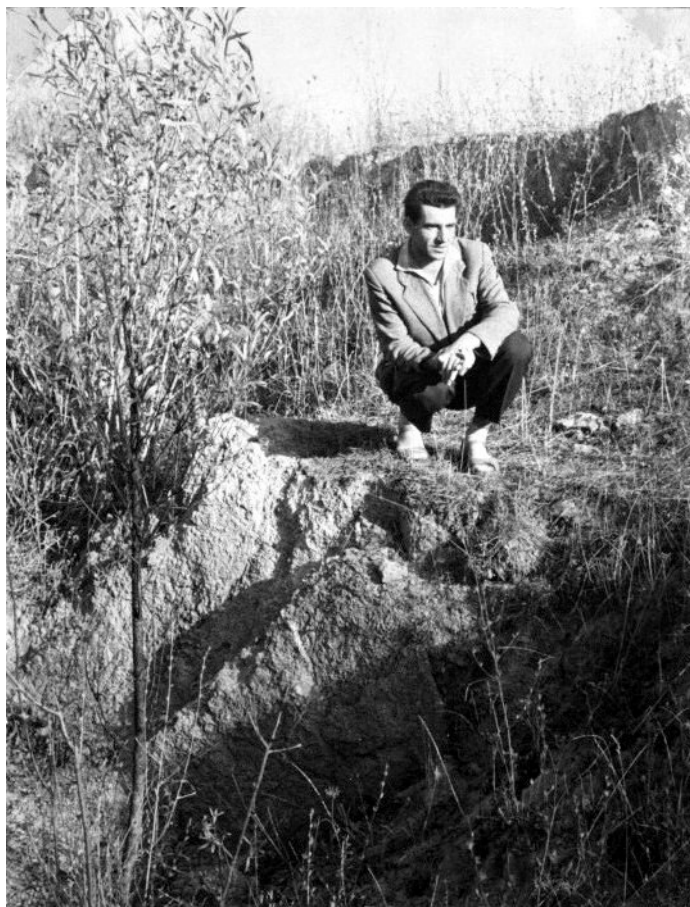
6. ábra

Részlet Baranya vármegye földabroszáról.

Kóczián József 1838-as térképe kőfaragó bányát

és várromot jelöl a kibúvás helyén.

(Forrás BML. BIU-115)

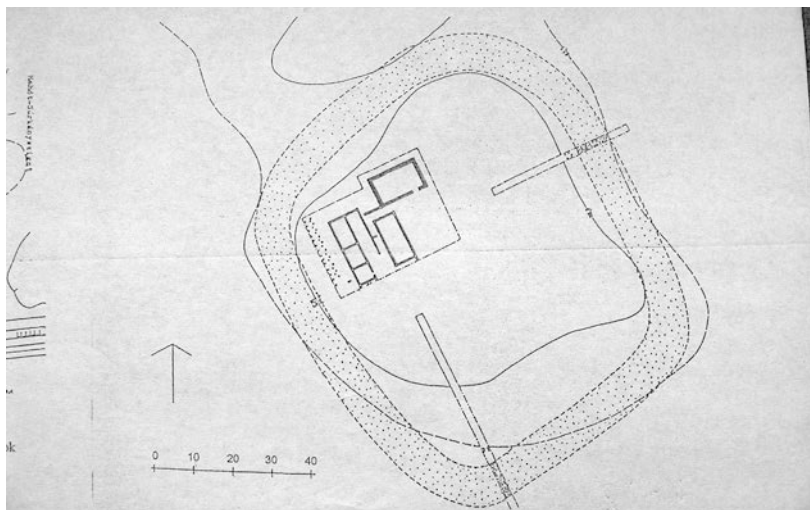

7. ábra

Alaphegységi kibúvás Vári-pusztán.

A fejtés nyomai láthatók az elhagyott bányagödörben.

(Fotó: Hajdók Imre, 1962)

8. ábra

Bátmonostor vára a feltárt várárokkal. Ásatási helyszínrajz.

(Forrás: Szekér György – Biczó Piroska (1981))

9. ábra

Zsembéc vára a Zsembecz dűlőben. Szigeti birtoktérkép 1866-ból.

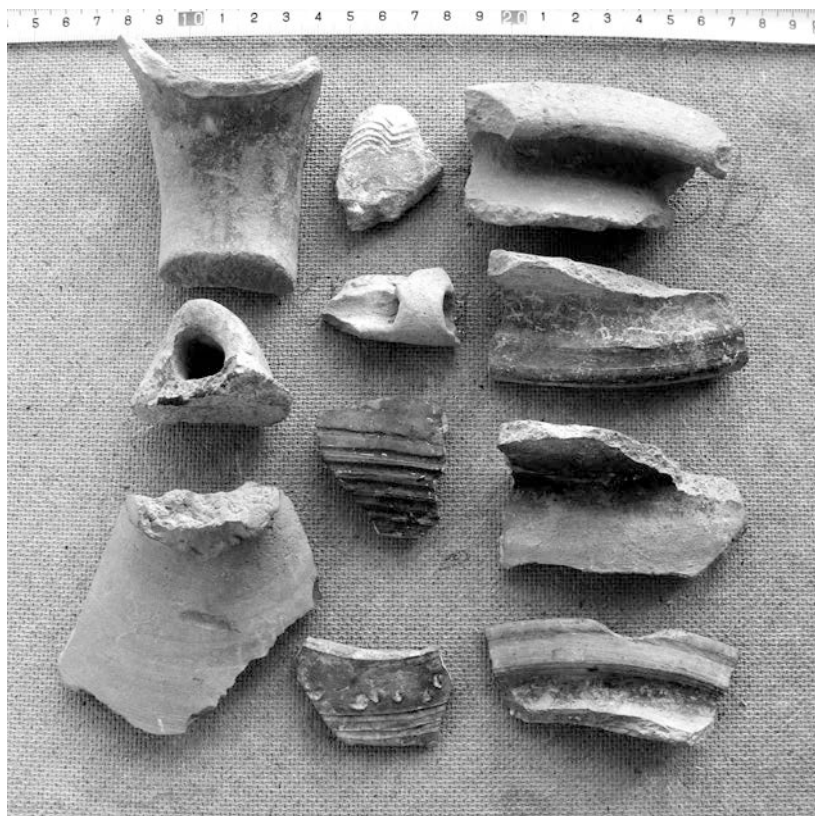
(Forrás: BML, BIU-152)

10. ábra

Őskori kerámia töredékek

(Fotó: saját felvétel)

11. ábra

Őskori és népvándorlás korabeli kerámia töredékek

(Fotó: saját felvétel)

12. ábra

Középkori szórványleletek a várhely területéről

(Fotó: saját felvétel)

13. ábra

Szántásból előkerült monogramos és feliratos téglák

(Fotó: saját felvétel)

14. ábra

15–16. századi éremleletek a mészkőrög északi oldaláról.

A baloldali első (Ulászló) ezüstdénár 1444-es keltezésű.

(Fotó: saját felvétel)

15. ábra.

Vári-puszta. A légifotón kirajzolódó várak északnyugati tájolású
(Fotó: Pazirik Kft)